

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Нарзулла БОЙМУРОДОВ

РАҲБАР САЛОҲИЯТИ

Танланган илмий ишлар тўплами

**Олий таълим, Халқ таълими, соғлиқни сақлаш
бошқармаларининг раҳбар ходимлари, сиёсий–ижтимоий
соҳада ишлайдиган маъмурий раҳбар ходимлар учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этилади**

**Тошкент-2010
Янги аср авлоди**

Ватанимиз ўз мустақиллигининг ўн тўққизинчи йилини ҳам ташқи ва ички сиёсатда кўпдан кўп янги сифат ва салоҳият босқичлари билан кутиб олиб, шу тариқа жаҳон сиёсий ва иқтисодий ҳаётининг глобаллашув жараёнига янада жадалроқ ва чуқурроқ, изчилроқ кириб бормоқда. Шунинг учун ҳам жамиятнинг маъмурий сиёсий бошқарув тизими янада такомиллашмоқда, ўзига хос амалий салоҳият мақомини кашф этмоқда. Истиклолимизнинг йигирманчи йиллиги ютуқлари сарҳисоби ташқи ва ички сиёсатда эришилган улкан янгилик ва ютуқлар билан янада мустаҳкамланади. XXI аср психологиясининг нуфузи, муаммолари ҳам анча кенгайиб бормоқда. Одамлардаги психологик имкониятлар, унинг ривожланиш тамойилларию қонуниятларини ўрганиб бориш ҳам давр талаби мақомига эга бўлмоқда. Мазкур ўқув қўлланмада олий таълим, халқ таълими, соғлиқни сақлаш бошқармаларининг раҳбар ходимлари, сиёсий ижтимоий соҳада ишлайдиган маъмурий раҳбар ходимларини раҳбарлик фаолиятига йўналтиришда такомиллашиб бораётган ақлий интеллектуал имкониятлари, тафаккури, истеъдоди, темпераменти, профессионал қобилиятига хос туйғулари, ғоя ва эътиқодлари, уни шакллантириш йўллари, хуллас, раҳбарнинг етук салоҳияти ҳақида амалий фикр ва мулоҳазалар юритилади. Раҳбарлик салоҳияти жуда кенг қамровли тушунча, у чинакам зиёлига хос ақл ва билим эгаси бўлиши билан бирга, ўткир тафаккур ва эҳтирос эгаси ҳам бўлмоғи керак. Кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган мазкур ўқув қўлланмадан ташвиқот, маъруза ва амалий машғулотлар, ўзаро давра суҳбатлари жараёнида ҳам фойдаланиш мумкин.

Қўлланма Қарши Давлат университети илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:

Қарши ДУ психология кафедраси мудир,
психология фанлари доктори, профессор
А. Жабборов

Такризчилар :

Т.Нафасов, -Қарши ДУ тилшунослик кафедрасининг
профессори

М.Файзиева, - ҚДУ психология кафедраси доценти

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” тўғрисидаги Қонунларида, шунингдек, миллий дастурнинг иккинчи сифат босқичида амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар яъни ривожланган демократик давлатлар даражасига эришган мамлакат учун юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берадиган юқори малакали ва салоҳиятли раҳбар кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини махсус тайёрланган малакали педагог кадрлар билан тўлдириш, уларнинг моддий техника ва ахборот базаларини мустаҳкамлаш, ўқув жараёнини илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларига мувофиқ раҳбар кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисидаги ҳаётий муаммолар кўндаланг қилиб қўйилган.

Фан тараққиёти ахборот коммуникация технологиялари ва ишлаб чиқаришнинг жадал суръатлар билан ривожланиши республикамызда раҳбар кадрлар тайёрлашнинг долзарблигини янада оширмоқда.

“Шунга аминманки, – деган эди мухтарам Президентимиз И.А.Каримов, – одам биргина ширин сўз туфайли, мажозий қилиб айтганда, тоғни талқон қилиши мумкин. Афсуски, кейинги вақтларда бизнинг баъзи раҳбарларимиз одамларга бундай муносабатда бўлишни, деярли унутиб қўйганлар. Чунки одамга ишонч уни улуғлайди, ўз кучига руҳий қувват бағишлайди. Ишончсизлик, ҳолисона муносабатда бўлмаслик одамларнинг ҳафсаласини пир қилади ва шу туфайли биз қанчадан қанча истеъдодли раҳбару-ташаббускор ёшларимизни бой бермоқдамиз.”

Ажойиб қасрлар бунёд этган, воҳаларни обод этган, дунёни хайратга солган кашфиётчилар, кўнгилларни забт этувчи ғазаллар, инсон ақл-заковати, истеъдоди маҳсули эканлигини замонавий раҳбарларимиз юрак-юракдан ҳис этмоғи даркор.

Бошқарув тизимида диққат қилсак, ниҳоятда турли-туман, ранг-барангликка дуч келамиз. Каттами, кичикми, қайси мансабда бўлишидан қатъи назар, ҳар бир раҳбар ўз ишига юқори даражада ёндашиши учун нималарни билиши, қандай фазилатларга эга бўлиши керак?

Бошқарувда тажриба, кўникма, маҳорат, билим, ақл ва идрокнинг ўрни катта. Аммо, энг аввало, бошқарув бу санъат, бу ижоддир. Раҳбарга ҳам худди санъаткор учун зарур бўлганидек, талант ва истеъдод зарур. Ҳар кимдан санъаткор чиқмаганидек, истаган одамдан ҳам яхши бошқарувчи, раҳбар чиқавермайди.

Раҳбар ўз қобилияти, истеъдодини ишга солиб изланади, ҳаётни, одамларни чуқур ўрганади, натижада тўплаган билимлари, тажрибаларини бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб, ўзининг раҳбарлик усулини яратади. У ўз бошқарув усуллари шакллантиришда мутлақо эркин, аммо унинг усули натижа бериши керак.

Ҳозирги пайтда республикамизда бозор муносабатларига ўтиш жараёни давом этмоқда. Бошқарувнинг чинакам, шарқона илмий назариясини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш учун кўплаб ва хилма-хил изланишлар олиб борилмоқда. Бошқарув кенг қамровли ва беҳисоб бўғинлардан иборат жараёндир. Шунга қарамасдан бошқарувни бир қолипга солишнинг узил-кесил назарияси ҳали ишлаб чиқилмаган.

Раҳбарлик фаолиятининг самарадорлиги раҳбар шахснинг тафаккури ва ақл-идрокига ҳам боғлиқ бўлади. Тафаккур раҳбарга кенг ва чуқур фикрлай олиш, яхшини ёмондан, фойдани зарардан, муҳимини номуҳимидан бехато ажрата олиш имкониятини беради. Бу ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган юксак фазилат бўлиб, агар раҳбарда бу фазилатлар шаклланган бўлса, раҳбар бошқарувнинг сир-асрорларини қийналмасдан эгаллаб олади, ўз жамоаси ўртасида обрў ва ишонч қозона олади. Ҳар қандай раҳбар кенг ва чуқур фикрлай билиш билан бирга, чакқон ва удабурон, ҳаракатчан ва шижоатли бўлиши ҳам керак. Шунинг учун ҳам биз раҳбарлик фазилатини тафаккур ва ҳаракат бирлиги деб атадик. Фикрлаш ва ҳаракат бир пайтнинг ўзида рўй беради. Янги ўйлаб топилган хулоса тезда амалга оширилиши зарур. Бошқарув тизимида мен фикрлайман, сен амалга оширасан, деган гап кетмайди. Бошлиқ ўзи ўйлаши, ўзи мантиқий хулосаларга келиши ва уларни амалга оширишга киришиши керак.

Раҳбардаги ўзига хос талабчанлик, меҳрибонлик ҳамда масъулиятни чуқур ҳис этиш аъзоларда ҳам жавобгарлик ҳиссининг шаклланишига сабабчи бўлади.

Малакали раҳбар жамоа фаолиятини муваффақиятли шакллантириш учун умумий психология, ижтимоий психология ва раҳбарлик психологияси каби фанларни яхши билишлари зарур. Кейинги йилларда “қишлоқ хўжалигини малакали раҳбар кадрлар билан мустаҳкамлаш” соҳасида кўпгина ташкилий ишлар қилинди. Аммо ўрта ва қуйи бўғинларда бу муаммо ҳамон жиддий муаммо бўлиб турибди. Айниқса, олий таълим, халқ маорифи, тиббиёт, ўрта махсус ва касб-хунар таълими бошқармаларининг раҳбарлик тизимларида бу масалага эътибор талаблар даражасида эмас. Бу рисола юқорида номлари зикр этилган тармоқларнинг раҳбар ходимларини психологик жиҳатдан раҳбарлик фаолиятига тайёрлашда амалий ёрдам беради деган умиддамиз.

Рисола муаллифи ўз фикрини билдирган китобхонларга китобни янада мукаммаллаштиришга қаратилган танқидий мулоҳазалари ва маслаҳатлари учун миннатдорчилик билдиради. Фикрлар, мулоҳазалар ва истакларни қуйидаги манзилга юборишингизни илтимос қиламиз.

Қарши Давлат университети, Кўчабоғ кўчаси, 17-уй

**Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш маркази
қошидаги “Умумтаълим фанлари” кафедраси**

Китоб ҳақида бир сўз

“Агар иқтисодий ўсиш, тараққиёт – жамиятимизнинг танаси бўлса, маънавият, маърифат, салоҳият ва сиёсий онг етуклиги унинг руҳи, ақли ва жонидир”

И.Каримов

Раҳбар ходимларда шаклланган раҳбарлик санъати ва салоҳиятини Аллоҳ томонидан уларга берилган қудратли руҳий қувват деса бўлади. Раҳбар ўзидаги ана шу буюк салоҳияти ва истеъдоди билан минглаб, эҳтимол миллионлаб бошқа одамлардан ажралиб туради. Шу боис салоҳиятли раҳбар ўзининг бошқарув жараёнида ўз ақли-ю истеъдоди, бошқаришдаги маҳорати, яратувчанлиги билан ҳақли равишда руҳан завқланади, меҳнатидан роҳатбахш илҳом олади. ХХІ аср бошларига келиб, Мустақил Ватанимизнинг тараққиёт йўли дунёвий ислохотларга, янгидан–янги ютуқ, илмий-иждодий ўзгаришларга бойлиги билан жаҳон ҳамжамиятида етакчи ўринларда кўзга ташлана бошланди. 2000 йилнинг сентябридан бошлаб, мамлакатимизда ХХІ асрнинг янги тарихий, ижтимоий-психологик даври бошланди, одамлар руҳий оламида янгича муносабатлар шаклланиб, йил сайин такомиллашиб бораётганлигини кузатамиз. Шу тариқа барча амалий ислохотларимизнинг тараққиёт жараёни меҳнат самарадорлигининг илмий-амалий натижаларини инсон салоҳияти ва истеъдоди, унинг миллий тафаккури белгилаши ҳаётий қонуниятга айланиб улгурди. Юқорида айтганимиздек, ХХІ асрда инсоният **“глобаллашув”**, (***бир хилликка интилиш, бир хиллашув***) жараёнининг гувоҳи бўлмоқда. Дунё миқёсида кузатилаётган **интеграция** (ўзаро мослашиш ва бирлашиш, ҳамкорлик) жараёнларида ўз руҳий ифодасини топаётган глобаллашув инсон психологиясининг барча жараёнларига ташвишли таъсир кўрсата бошлади.

Дастлаб жаҳон олимлари глобаллашув даврини кўпроқ иқтисодий жараён сифатида талқин қилишга мойиллик билдириб, унинг сиёсий жиҳатларидаги таъсир доирасини сабр қилиб кузатишни афзал кўрдилар. Бироқ сўнгги пайтларда турли шаҳарларда, фикрларда, илмий асарларда, дунё давлатларининг “Сайёравий ҳокимиятни шакллантириш”, “Бутун жаҳон ҳокимияти куриш” ғояси баралла кўрина бошлади, сўнггра унинг таъсири маънавий ҳаётга, одамлар руҳиятига, сиёсатга, иқтисодга, социал-ижтимоий соҳага ёйилди. Хуллас, глобаллашув жараёнида дунё қиёфасини тубдан

ўзгартиришга киришилди. Ғарбий Европа маданияти инсониятга ҳаммабоп ва илғор маданият сифатида тақдим қилина бошланди ва зимдан ғарблаштириш сиёсати амалга оширила бошланди.

Улар учун кишилар онги-руҳиятига психологик таъсир кўрсатиш даромадли бизнесга айлана бошланди. Бундай шароитда давлатимизни, халқимизни, мустақиллигимизни, миллий манфаатларимизни, анъаналаримизни ҳимоя қилиб, жамиятни бошқараётган турли бўғиндаги раҳбарларимиздан устувор салоҳият талаб этилади¹.

Демак раҳбарликнинг янги типдаги салоҳиятли, истеъдодли, жаҳон майдонида ўз таъсирини ўтказадиган армиясини тайёрлаш XXI асрнинг муҳим сиёсий муаммосига айланиб бормоқда. Бу майдонлардаги ўзаро кураш шароитида салоҳиятли раҳбарнинг ўрни ва аҳамияти ортиб бораётганини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Афсуски, бугунги кун сиёсати маданий ҳукмронлик ўрнатиш, ўзга ҳудудларни ўз таъсир доирасига олиш инсон онгини бошқаришнинг, яъни манипуляциянинг кенг тарқалган технологиясига асосланишни кўзда тутмоқда. Манипуляция инсонлар руҳий феъл-атворини бошқаришни, аниқроғи, омманинг фикр ва интилишларини, уларнинг кайфияти ва психологик ҳолатини ўзларига мослаб дастурлаштириш сиёсатини назарда тутди. “Бугун халқаро ҳаёт, кишилиқ тараққиёти, — деган эди, И.Каримов, — шундай босқичга кўтарилдики, энди унда ҳарбий қудрат эмас, балки, интеллектуал салоҳият, ақл, идрок, фикр, илғор технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади”. Юртбошимиз айтмоқчи: ҳозирги замонавий раҳбар бепарво ва салоҳиятсиз раҳбар бўлса, душмандан ҳам хавфли рақибдир”². Жуда серқатлам, маъноли мулоҳаза. Агар салоҳиятли раҳбар ўзини жамоасининг ҳуқуқ ва бурчларини теран англаса, керакли даражада ҳуқуқий онг ва маданиятга эга бўла олса, унинг вайронкор ғоялар, кўпуровчилар таъсирига тушиб қолмаслиқ имкониятлари, дунёвий таасуротлари барқарор бўлади. Муҳтарам Президентимиз ҳақли равишда таъкидлаганидек, “Ҳар бир раҳбар, ҳар бир инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши билиши ва уни ҳимоя қила олиши зарур.

¹ Н.Умарова “Ахборот хавсизлиги: муаммо ва ечимлар”, Тошкент “Академия”, -2008. 4-5 бетлар.

² Ислон Каримов, Жамиятимиз мафкуриси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. (Тафаккур журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар).

Одамларни ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билимлар билан қуроллантириш раҳбарнинг асосий вазифаларидан бири бўлиши шарт. Токи жамоанинг ҳар бир аъзоси, ўз ҳуқуқи, бурчи ва масъулиятини пухта билмас экан, уни ҳаётий эҳтиёж сифатида англамас экан, бизнинг ислохотларимиз, янгиланиш ҳақидаги барча интилишларимиз, савий-ҳаракатларимиз бесамар кетаверади”. Бошқарув тизимининг моҳиятига чуқурроқ кириб борсак, унинг ниҳоятда турли-туман синоатларга бойлигини кўрамиз.

Хуллас раҳбар салоҳиятли, истеъдодининг тарбияланиши ва шаклланиб бориши бизнингча уч хил психологик йўналишда намоён бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Биринчиси

Ҳар бир раҳбар психологиясида раҳбарга хос дастлабки қобилият ва истеъдод аломатларининг табиий мавжудлиги.

Раҳбар – бу ижтимоий тараққиёт жараёнида шаклланиб боровчи онг ва ўз-ўзини англашга мойил бўлган жамоанинг аъзосидир. Шахснинг онги ҳамма вақт ижтимоий-тарихий характерга эгадир. Раҳбарнинг онги у таллуқли бўлган жамиятнинг вазифалари, сиёсати, манфаатларига боғлиқдир. Раҳбар онги тараққиётнинг олий даражаси бўлган ўз-ўзини англаши, шахснинг ҳукмлари, мақсадлари ва характеридаги ақлий фаоллиги, мустақиллиги таркиб топишининг асосидир, аниқроқ қилиб айтганда, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган психологик хусусиятлари, шахслар–аро муносабатлари ва ҳатти-ҳаракатларнинг йиғиндисидан иборатдир. **Дидактик** йўналишда олганда шахснинг барча психологик хусусиятлари, шартли равишда учта ўзаро мустаҳам боғланган функционал босқичларга бирлаштирилади: **биринчиси–бошқарув тизими; иккинчиси–стимуллаштириш тизими; учинчиси–стабилизациялаш тизими.** Раҳбар шахсининг ана шу ижтимоий аҳамиятга эга бўлган барча сифатлари ижтимоий тараққиётнинг юксак, онгли фаолиятчиси сифатида шахснинг ҳуққ-атвори ва мақсад-муддаolari манбаини белгилайди.

Раҳбар масъулиятга қорлаб, тараққиёт сари ҳаракатга келтирувчи асосий қучдир. Бу унинг эҳтиёжларидир. Бироқ одамнинг умумий маънавияти ўсиши билан теварак-атрофдаги ҳаёт тўғрисидаги билимлар тизими ортиб бориши

хамда мавжуд ҳаётга муносабати ўзгариши билан эҳтиёжлари ҳам ўзгариб такомиллашиб боради. Раҳбарнинг меҳнат фаолиятида илм-фаннинг аҳамияти англаб етилган тақдирдагина раҳбарда кўпроқ билим олишга, ўз салоҳиятини маънавият асослари билан шакллантириб бориш эҳтиёжи сезилади ва унга тааллуқли бўлган фан асосларидан моҳирлик билан фойдалана олиш малакаси ўсиб боради. Натижада теварак-атрофдаги жўшқин ҳаёт билан боғлиқ ҳаяжонли, ижтимоий муҳим саволларга жавоб топа билиш маҳорати такомиллашади³.

Иккинчиси Раҳбарнинг дунёвий тафаккури ва сиёсий онгининг барқарорлиги.

“Миллий ғоя, миллий тафаккурни шакллантирмай, бошқарув соҳасини ислоҳ қилмай, одамларнинг онгини ўзгартирмай, уларни умумбашарий мақсадлар сари йўналтиришдек мураккаб ижтимоий вазифаларни ечиш мумкин эмас” деган эди йўлбошчимиз Ислом Каримов. Демак, дунёвий тафаккур нима? Комил раҳбар тарбияси ҳар бир маърифатли жамиятнинг келажагидир. Бу талаб давлат сиёсатининг устувор соҳаси бўлиб, айни замонда ҳар бир раҳбар билиши керак бўлган дунёвий тафаккур ва сиёсий онг талабидир. Чунки раҳбар ҳамиша жамоатчилик билан фаолият олиб боради. Жамоатчилик билан ишлаш—бу кенг қамровли тушунча. Бу соҳада раҳбар сиёсий, иқтисодий, тарихий, фалсафий ва яна кўплаб йўналишлар билан боғлиқ муаммоларга ҳам тўқнаш келиши мумкин. ХХІ асрда дунёвий фан сифатида майдонга чиққан замонавий психология раҳбар учун жуда катта имкониятлар майдонини очиб бериш қувватига эга. Ҳушёрликка даъват,—деган эди президентимиз И.Каримов, —Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбирининг саволларига берган жавобларида.— Раҳбар ўзининг дунёвий тасаввурлари, сиёсий онги, мафкура тушунчаси билан уларни ҳаракатга келтирувчи тафаккур кураши, характери ва ҳис-туйғуларидан мақсадли фойдалана олиши билан, мураккаб, мулоҳазали, муаммоли сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнларда катта масъулият, сиёсий онг, тадбиркорлик ва адолат билан масалага якун ясай олиши керак. Шу ўринда муҳтарам

³ Бахтиёр Исоқов. Зиёилик масъулияти. Тошкент, “Маънавият”, 2008-51-бет.

Президентимизнинг қуйидаги сўзлари бизни фикримизга анчагина ойдинлик киритади.

“У беназир зотнинг ўсмирлик йиллари – деган эди И.Каримов. Соҳибқирон Амир Темурнинг раҳбарлик салоҳиятидан мисол келтириб, мўғул истибдоди авжига чиққан йилларга тўғри келди. Бу пайтда Мовароуннаҳрдай гуллаб яшнаган пойдор юрт тарихий замини ҳам йўқотиб, мустамлака ўлкасига, Чиғатой улусига айланиб қолган эди. Масжиду мадрасалар, кутубхоналар вайрон қилинган, суғориш иншоотлари ишдан чиққан, сон-саноксиз солиқлар, келгинди ва маҳаллий амалдорларнинг жабр-зулми халқнинг силласини қуритган эди. Бу каби чексиз адолатсизликдан ёш Темурбекнинг қанчалар изтироб чекканини бизнинг авлодларимиз, сиз билан биз, айниқса чуқур ҳис этишимиз керак. Чунки орадан олти аср ўтиб, худди шундай кўргиликлар бизнинг бошимизга ҳам тушди.”⁴

Шавкатли аждодимизнинг ўлмас хизматлари шундаки, у мураккаб тарихий шароитда халқнинг бошини қовуштира билди. Истилочиларга қакшатгич зарба бериб, Туркистон заминида илк бор истиқлол байроғини баланд кўтарди. Пароканда мамлакатлар, эллар, элатларни бирлаштириб, марказлашган қудратли салтанат тузди”-деб уни дунё сиёсий-иқтисодий равнақиға самарали таъсир кўрсатган салоҳиятли раҳбар сиймосида кўрди. Бу таъриф, юқорида айтганимиздек, Амир Темурнинг дунёвий тафаккури ва сиёсий онги нақадар шаклланиб, такомиллашиб, Ўрта Осиё, балки жаҳон халқлари тарихи тақдирига дахлдор эканлигини кўрсатди”. Мана буни раҳбарнинг тарихимиздаги ўрни, дунёвий тафаккури ва сиёсий онгининг жасорати деса бўлади.

Учинчиси Раҳбарнинг масъулияти, жавобгарликни ҳис этиши, мустақиллиги. Мамлакатимиз азалдан юксак истеъдод ва салоҳиятга эга давлат раҳбарлари билан дунёға танилган, жаҳон аҳли уларга алоҳида ҳурмат ва эҳтиром кўрсатган. Уларни оламға танитган омил эса мустақил фикрлаш истеъдоди ёки шу соҳада кўрсатган юксак интеллектуал салоҳиятидир. Шунинг учун ҳам замонавий раҳбарларимиз миллий тараққиётнинг барча соҳаларида ўз мустақиллиги, масъулияти, жавобгарлиги ва имкониятларидан фойдаланиб

⁴ Каримов И.А. Амир Темур – фаҳримиз, ғуруримиз. –Т.: “Халқ сўзи” газетаси, 1996 йил, 26 октябрь.

каттадан-катта кўрсаткичларга эришмоқда. Президентимиз И.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби билан бўлган йиғилишда сўзлаган нутқида ҳар бир раҳбар шахс мамлакатимиз олдида турган вазифаларни тўлақонли бажариш учун, энг аввало, раҳбарлик талабига жавоб бериши шартлигини уқтирди. Зеро, ҳар бир мутасадди раҳбарнинг ўз ишига бўлган масъулиятини тубдан ўзгартириш, шахсий жавобгарлигини ошириш ушбу лавозимнинг муҳим шартларидандир деб раҳбарлар олдида аниқ масъулият ва жавобгарлик талабларини қўйган эди.

Масъулият ва жавобгарлик ўзаро чамбарчас боғлиқ тушунчалардир. Бироқ масъулият жавобгарликка нисбатан кенгроқ тушунча.

Масъулият – бу ўз зиммасидаги вазифаларни, ҳуқуқларни англаб етиш, хатти-ҳаракатларнинг барча оқибатларини олдиндан кўра билиш, аниқ мақсад қўйиб, ўша мақсадга эришиш йўлида изчил интилиш, ўз ҳаракатлари натижалари учун шахсан масъулиятини зиммасига олиш демакдир. Кўриниб турибдики, масъулият – шахсни енгилтаклик, юзаки қарор қабул қилиш, калтабинлик каби иллатлардан холи эканлигини англатади. Бу хусусият кўпроқ мустақиллик, маънавий-ахлоқий сифатлар тарзида намоён бўлади. *Жавобгарлик* – бундан фарқли равишда кўпроқ ҳуқуқий мазмун касб этади. У тор маънода, юридик жавобгарликни, яъни хатти-ҳаракатлари оқибатлари салбий бўлиб чиққанда, унга нисбатан қонунда белгилаб қўйилган юридик мажбурлов таъсир чораларини қўллаш, ўзи учун ноқулайликларни ҳис этиш, бошдан кечириш ҳисобланади. *Жавобгарлик* бу маънода интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарлик шаклида намоён бўлади. Кенг маънода жавобгарлик эса нафақат давлат мажбурлов чораси, балки жамият томонидан раҳбарга салбий баҳо бериш, обрў-эътибори ва нуфузининг пасайиши, ишончсизлик, мустақилсизлик муҳитининг вужудга келишидир. Кенг маънодаги жавобгарлик раҳбар виждони тоза бўлса, унинг руҳий изтироблари, жисмоний азоблари тарзида ҳам рўй беради. Бу шахснинг ички интизоми, масъулиятни ҳис қилиш даражасига боғлиқ ҳолатдир. Раҳбарда масъулият ҳиссини шакллантириш амалдаги қонунлар, ҳуқуқ меъёрлари раҳбарларнинг бутун фаолиятини икир-чикиригача батафсил тартибга солмаган ҳолда, унинг фаолият тамойилларини

белгилайди, ваколатлари доирасини аниқлаштириб беради. Бошқача айтганда, қонунларга оғишмай риоя қилган, унинг талабларини сўзсиз бажарган раҳбар ҳеч қачон ноқулай аҳволга тушмайди. Қонунларда раҳбар масъулиятига тааллуқли бўлган меъёрлар мавжуд. Ушбу меъёрлар мазмунини ҳар бир раҳбар чуқур тушуниб етиши, англаб олиши лозим. Президентимиз раҳбар шахс, энг аввало, ишончга сазовор бўлиши, ўз зиммасига юклатилган билим, тажриба ва юқори малакага эгалиги, яъни раҳбарлик соҳасида иқтидорли бўлиши – бу замон талаби, деб уқтирган эди. Раҳбарнинг салоҳиятли эканлиги унинг ўз ишининг устаси бўлиши, ўз соҳасини ҳар томонлама чуқур билишида намоён бўлади.

Салоҳиятлилиқ–бу ғоят кўп қамровли хусусият. Раҳбар ўз ваколати доирасидаги масалаларни ҳал этиш лаёқатига эга бўлиши лозим. Айни вақтда раҳбар ўз ваколати доирасига кирмайдиган масалаларни ўзбошимчалиқ билан ҳал этишдан ҳам ўзини тия билиши керак. Ҳозирги давр ижтимоий ва иқтисодий турмуш шарт-шароитлари раҳбар маҳорати ва бошқариш санъатига нисбатан янгидан-янги талаблар қўймоқда. Энг аввало, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари мансабдор шахслари билан хўжалик юритувчи субъектлар раҳбарлари ўртасида маълум ихтисослашув рўй бераётганини кузатиш мумкин. Хўжалик раҳбарлари тайёрлаш ва жой-жойига қўйиш тизими соҳасида аҳвол кўнгилдагидек эмас. Илгариги маъмурий тизимдан андоза олган тартиблар тугаб бормоқда, фақат баъзи раҳбарлар тафаккури қотиб қолгани сабаблигина бундай тартиб ярим ўлик ҳолда мавжуд ҳолос.

Мустақиллик–ўзаро ҳурмат, бир-бирларини қадрлаб, миллий ва башарий кадриятларга таяниб иш кўриш, кенг дунёқараш ва эркин тафаккурга суяниб фаолият кўрсатиш, ўз фаолиятини ўзи бошқариш имкониятини билдиради⁵.

Шунингдек раҳбарнинг ташаббускорлигида, вазифаларга танқидий муносабатида, ўз-ўзига баҳо беришида, ҳамда ўз фаолияти ва хатти-ҳаракатлари учун шахсий масъулиятларни ҳис этишида кўринадиган бош хусусиятдир. Шахснинг мустақиллиги унинг фикри, ҳис-туйғулари ва иродасининг фаол

⁵ Ш.Кенжаева: Мулоқот журнали 2004 йил 5-сон, 21-22 бетлар.

ишлаши билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам раҳбар меҳнат фаолияти жараёнида онгли равишда асосланган қарорлар қабул қилиш қобилиятини шакллантирган бўлади. Хулоса қилиб айтганда замонавий раҳбар муайян мустақилликка эгадир. У ўз олдига катта мақсадлар қўйиб, шу мақсад сари интилиб яшаши зарур.

Мустақиллик ҳар бир раҳбарнинг, ҳар бир шахснинг ўз истеъдодини кўрсата билиш учун зарур шароитларни яратишга йўл очди. Мустақиллик раҳбар шахсининг иродаси, миллатнинг ҳақ-ҳуқуқини, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ва қўшаётган бетакрор ҳиссасининг жамоатчилик томонидан эътироф этилишидир. Мустақиллик раҳбарни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари раҳбарлари қаторидан муносиб ўрин олишга, бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат, фуқаролик жамият барпо этишга, халқимиз салоҳиятини мустаҳкамлашга, юртимиз шон-шухратини дунёга ёйишга даъват этади. Шунинг учун мустақил фикри шаклланган раҳбарларни тарбиялаб етказиш давлатимизнинг энг муҳим сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муаммоларидан биридир. Бу муаммонинг аҳамияти шундаки, мустақилликкача, чоракам бир аср давомида, миллий раҳбарларимиз ягона ҳукмрон мафкура тазйиқида тарбияланиб, лоқайдлик, қарамлик, мутелик ва норасолик руҳининг таъсирида раҳбарлик қилиб келдилар. Шу боисдан Ўзбекистоннинг келажаги, унинг истиқболи, биринчи навбатда, замонавий раҳбарларни тарбиялаб етказиш, уларни салоҳиятини тарбиялаш замонавий, долзарб вазифаларидандир⁶. Яна шуни айтиш мумкинки, тараққиётнинг ҳар бир босқичи – янги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўлидаги янги вазифалар демакдир.

Айтиш жоизки, раҳбарлик салоҳиятини тарбиялаш, меҳнат жараёнида такомиллаштириб бориш унинг барча психологик омилларига жиддий эътиборни кучайтириш демакдир.

Раҳбарнинг салоҳият даражаси раҳбар учун ўта мураккаб маънавий кўрсаткич ёки энг муҳим устувор вазифа ҳисобланади. “Мустақиллик”, “Ислоҳот”, “Раҳбарнинг салоҳияти” каби тушунчаларга бир-бирини тўлдирувчи муштарак сўзлар сифатида қарасак хато бўлмайди. Чунки мустақил давлат,

⁶ М.Рустамов, О.Оқилов. Замонавий раҳбар. “Халқ сўзи” газетаси. 2005 йил, 3 август. 7-бет.

мустақил жамият, мустақил ислоҳот, раҳбарнинг мустақиллиги – буларнинг ҳаммаси инсонни яхши яшаши, муносиб турмуш даражасига эришиши учун зарур шарт-шароит яратишига хизмат қилади.

Истиқлолнинг 19 йиллиги арафасида чоп этилаётган мазкур ўқув қўлланма ўтган давр мобайнида босиб ўтилган мураккаб йўлимизга яна бир бор назар ташлаб, ислоҳотлар жараёнида амалга оширилган улкан бунёдкорлик, раҳбарлик ишлари ҳақида ва унинг таълим тарбия соҳасидаги аҳамияти хусусида сўз юритилади.

М.Г.Давлетшин, *психология фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби*

Салоҳият – қодирлик ва қудратдир.

Салоҳият калимаси – араб тилидан ўтган ўзлашма калима.

Бу сўз ўзбек адабий тилига ўрта асрлардаёқ ўтиб улгурган. У, асосан, ёзма адабиёт, бадий ва тарихий асарларда қўлланган. Бу ҳолатнинг асоси, сабаби бор. Чунки сўз асосида, унинг моҳиятида тушунча туради. Тушунча эса, нарсa, белги, миқдор, хусусият, ҳаракат, ҳолат каби турли-туман воқеликни, воқелик бағридаги алоҳида ва бир-бирига узвий дахлдор бўлган бирликларни англатиш қудратига эга. Ҳозир ҳам шундай. Тилда, фаннинг маълум бир турида қўлланадиган ҳар бир сўзнинг ўз мазмуни, моҳияти, бағрида кўтариб юрадиган ва шу фазилати ошган.

Салоҳият тушунчаси фалсафа, педагогика, психология, маънавият, социология каби бир қатор фанларда ўтмишда алоҳида тушунча ёки тушунчалар мажмуи сифатида англанса-да илмий, адабий, тарбиявий, психологик, маънавий адабиётларда махсус ажратилмаган. Бу тушунчани ўзига ёндош тушунчалардан ажратиб ёки мағиздош лисоний, фалсафий ифодалар билан умумлаштириб, ўхшатиб таснифлаб ўрганмаган. Шу боис салоҳият калимаси ва у англаган тушунча ўзбек халқи маънавиятида, инсоний қадриятлари тизимида бўлса ҳам махсус фалсафий, тарихий, маънавий, рухий, адабий қадрият ифодаси мақомида илмий ва амалий жараёнга киритилмаган. Жумладан, психология илмида ҳам салоҳият сўзи махсус атама, термин мақомида қўлланмаган ва психологик адабиётларда изоҳланмаган, талқин қилинмаган. Салоҳият атамаси тушунча ёки категория даражасига олиб чиқилмаган.

Истиқлол, мустақиллик республикамизнинг сиёсий, иқтисодий ҳаётида инқилобий ўзгаришлар юзага келтирганлиги, бозор иқтисодиётига асосланган иқтисодий тараққиёт ўрнатилганлиги боис халқимизнинг ижтимоий, маданий, маънавий, мафкуравий ҳаётида инсон омили бош йўналишга айланди. Инсон бир қатор ижтимоий, социал, маънавий фанларнинг, жумладан, психологиянинг ҳам йўналтирувчи, белгиловчи, бошқарувчи тушунчаси бўлиб қолди. Салоҳият тушунчаси ҳам психология оламида ўз ҳақ-ҳуқуқини топишга, шу фан бағрида ўрнашиб қолишга, тўлақонли, бағрибутун атамалари орасидан жой олишга интилмоқда. Буни қуйидагиларда кўриш мумкин:

1.Салоҳият сўзи ва у англатган тушунча Инсон, Шахс, Одам ва улар гуруҳига нисбат қилинади ва Инсон тушунчасини билдирадиган сўзлар билан қўлланади: –Инсон салоҳияти, раҳбар салоҳияти, – салоҳиятли раҳбар, тадбиркорлик салоҳияти – салоҳиятли тадбиркор, салоҳиятли олим...

2.Салоҳият атамаси, асосан, зиёлилар, илм-фан ходимлари нутқига хос, шу тоифа кишилар нутқи орқали ўзбек тилининг илмий нутқидан публицистик, сўзлашув нутқи сари дадил ва шижоатли қадам ташлаб, тезкорлик ва шиддат билан кириб бораяпти.

3.Салоҳият сўзи психология илми оламини ёриб чиқиб маънавиятшуносликка хосланмоқда. Салоҳият сўзи ва у англатган маъно-мазмун комил инсон тушунчаси ёнидан ўрин олиб, Инсон бошига гултож, фаолиятига санаму обида, шахсига улўғлик ва боқийлик касб этиш сари дадил интилмоқда.

4.Изоҳли ва қомусий, таржима ва тарихий луғатларда салоҳият сўзига берилган таърифу тавсифлар ҳозирги давр тил ва нутқ амалиётида, инсоншунослик фанлари ҳудудида катта эҳтиёжмандлик, талабмандлик ҳиссини сезмоқда. Салоҳият атамаси бағридаги маъно-мазмун, анграмлар кўлами эски мезону меъёрларга сиғмай қолаётир. Хуллас, салоҳият сўзи англатган тушунчалар тури кўпайди, шакли янгиланди, кўриниши янги қиёфага кирди, Инсоннинг ўзи сингари фаоллашди, кўркамлашди, Инсоният тафаккур оламига ўз зарби ва залвори билан кириб борди. Уни англаш, тавсифлаш, тафсирлаш, давримиз маънавияти ва буюклиги билан уйғунлаштириш зарурияти юзага келди.

Салоҳият – Инсон ақлий-тафаккурий, ижтимоий, сиёсий жихатдан индивидуал тараққиётининг юқори даражаси. Салоҳият – инсон, шахс ўсиш тамойилининг охирги, энг юксак даражаси эмас. Салоҳиятдан сўнгги, ундан кўра мукамалроқ, юксаклик, олийлик поғоналари ҳам бор – бу поғонани даҳолик дейишади. Бу поғона камдан-кам шахслар фаолияти ва тафаккурида кузатилади. Даҳолик ҳаммага насиб қиладиган, барча турдаги фаолият соҳибларига хос эмас. Даҳолар камдан-кам туғилади. Уларнинг даҳолиги

кўпинча ўз даврида эмас, кейинги даврдаги шахслар фаолиятига, ижодий маҳсулига нисбатан белгиланади.

Салоҳият – инсоннинг шахсида намоён бўладиган кўпгина фазилату хислатларнинг мажмуи, йиғиндисидир. Салоҳиятнинг тури, намоён бўлиш шакллари бир неча хил бўлиши мумкин. Жумладан, илмий салоҳият, ижодий салоҳият (шеърӣ ё насрий), амалий санъатга хос салоҳият (рассомлик, ҳайкалтарошлик, кандакорлик, кулоллик, заргарлик), нотиклик салоҳияти, раҳбар (лик) салоҳияти... Салоҳият тушунчаси камраб оладиган ёки унга бевосита дахлдор бўлган соҳалар, соҳавий йўналишлар анчагина. Бу соҳа ва йўналишларнинг барчаси, катта-кичиги ҳам, қадимийси ва замонавийси ҳам инсон, инсон фаолияти, инсон тафаккури ва ишлаб чиқариш олами билан боғлиқ. Инсонсиз, шахссиз тарзда салоҳият тушунчаси ҳақида баҳс юритиш бўшлиққа қўйилган қадам билан тенгдир, ўта мавҳум ва хаёлий мубоҳасадир.

Салоҳиятни баъзан қобилият, иқтидор каби тушунчалар билан айнанлаштиришади. Бунда озгина бўлса-да яқинлик, мутаносиблик бор деб қараш мумкин. Лекин айнан бир хил ёки ўхшаш моҳиятли тушунчалар деб бўлмайди. Қобилият – салоҳиятнинг асоси, таянчи. Қобилиятсиз салоҳиятга эришиб бўлмайди. Амалий фаолиятда ҳам, ижодда ҳам, бошқа соҳаларда ҳам қобилият орқали салоҳият, салоҳиятлилиқ шаклланади ва юзага келади. Аниқроқ айтганда, қобилиятли шахсларгина салоҳият чўққисига ва мақомига эришади. Қобилиятга эга бўлмаган шахснинг салоҳият босқичига эришиши мумкин эмас. Қобилият – салоҳиятга пиллапоя, зинапоя. У салоҳиятга ибтидо. Салоҳият – қобилиятнинг интиҳоси. Қобилият ҳамма вақт ҳам салоҳиятга айланавермайди. Бунинг учун маълум бир шарт-шароит талаб этилади.

Қобилият барчада бўлади. Ҳар бир шахснинг физиологик, биологик, психик ақлий имкониятлари қобилиятнинг намоён бўлиши ва юзага чиқишида ўзига хос воқелик саналади. Бадиий асар ижодкорининг салоҳиятини кўпинча қисмат, азалий тақдир деб қарашади. Бу мулоҳазани ҳам салоҳиятли ижодкорларга, юксак диапазонли бадиий сўз санъаткорларга нисбатан қўллашади. Амалий санъат намоёндалари, ҳатто ихтирочилар, инструкторлар, меъморларга хос салоҳиятнинг замирида юксак тафаккур, катта илм, ҳаётий

тажриба, кузатувчанлик, зехн, идрок, тасаввур, хаёлот, фантазия, ижодийлик ва бир қатор моддий ва номоддий омиллар туради.

Иқтидор – қобилиятнинг такомиллашган, кучайган ва муҳимлашган кўриниши. Иқтидор – қобилиятнинг анча юксак ва юксалган шакли. Иқтидор шахснинг ҳар бир фаолияти намуналарида, нутқида, барча хатти-ҳаракатларида ўзини очиқ намоён қила оладиган психик, физиологик, ақлий, ижтимоий жараёндир. Иқтидор бирданига ва ўз-ўзидан пайдо бўладиган хусусияту хислат эмас. У маълум бир давр мобайнида, фаол иш ва меҳнат жараёнида, ақлий ва фикрий фаолият давомида, ижодий ва яратувчанлик завқи билан банд бўлиш оқибатида шаклланади, такомиллашади ва ўзига хос иқтидор шакли, намунаси қиёфасига эга бўлади. Иқтидор Инсонни Шахс мақомига, индивидуал Одам мақомига эриштиради. Иқтидор – салоҳиятга дебоча, унга ибтидо. Иқтидор – Инсонни Салоҳият сари етаклайдиган фикрий, ақлий ва амалий босқич. Иқтидорсиз одам салоҳиятли инсон бўлолмайди. Иқтидор билан салоҳият ораси – бир кадам. Иқтидор инсон қудратининг олий кўриниши, намоёнидир.

Раҳбар салоҳияти ёки раҳбарлик салоҳияти – умумий салоҳиятнинг якка шахсдаги индивидуал шакли, хусусий тури. Раҳбарлик касб эмас, маҳорат, индивидуал фаолиятнинг тури ва кўриниши. Раҳбар – якка шахс, алоҳида индивид. Раҳбарлик – жамоа бошлиғи сифатида фаолият юритиш, амалиёт. Бошқариш – жамоанинг тараққиёти, жамиятнинг келажаги, маълум бир даврдаги мавқеи учун масъуллик. Бу – улкан вазифа, давлат аҳамиятига эга бўлган жараён ва унинг натижаси. Раҳбар якка шахс, алоҳида индивид, психологик ва физиологик мавжудот. Раҳбарнинг фаолияти ижтимоий. Унинг фаолияти минг битта шахс назарида, кузатувида, нигоҳида. Минг битта шахс иккитадан кўз бўлиб раҳбар фаолияти, нутқи, муомала маданияти ва маънавиятини кузатиб юради. Унинг фаолиятидаги ҳар бир яхши фазилят, ибратли хислат жамоа назарида туради. Раҳбар ёмон, майда-чуйда хислатларини яширишга интилади. Минг битта шахснинг жуфт назари, барибир, илғаб олади, тафаккури англайди. Раҳбар салоҳиятининг яхши-ёмон, ижобий-салбий ё ўртамиён белгилари ҳамиша жамоа нигоҳидан узоқ кетолмайди.

Психология фанлари номзоди, доцент Нарзулла Боймуродовнинг “Раҳбар психологияси” (Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2007, 327 бет) асари раҳбар фаолияти, раҳбарнинг жамият тараққиётидаги ўрни таъриф-тавсифига бағишланган ўқишли, долзарб, жуда керакли китоб бўлди. Асар кенг жамоатчилик ўртасида бирдан тарқалиб кетди, асарнинг мазмуни ҳаммага маъқул тушди. Кўпчиликнинг иш китобига айланди. “Раҳбар салоҳияти” номли навбатдаги китоби раҳбар шахсининг физиологик, психик ва ижтимоий моҳиятини ёритишга бағишланган. Асарда раҳбарнинг жамоа ва жамиятдаги мавқеини, мақомини белгилашга, раҳбарга, умуман фаол инсонга хос барча ижобий фазилату хислатларнинг моҳиятини ёритишга, раҳбар ва жамоа муносабатини асослашга интилиш – бош йўналиш, асосий мақсаддир.

Раҳбар салоҳияти – психологик атама сифатида психология илми тушунчасига айланиб бўлди. Раҳбар салоҳияти жамиятнинг тараққиётига моддий ё маънавий бойликлар яратиб, ўз улушини қўшиш учун интилувчи жамоанинг, турли муассаса ва ишлаб чиқариш корхоналарининг, давлат ва жамиятнинг бошқарув тизимида фаолият кўрсатаётган шахснинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий, тарбиявий, психологик ва физиологик имкониятлари мажмуи демакдир. Раҳбар салоҳияти жамоанинг мавқеини, бажараётган ишлар кўламини намоён қилишга яхши шарт-шароит яратиб берадиган ижодий, табиий ва жамоавий имкониятлар оламидир. Раҳбар салоҳияти – жамоанинг кўзгуси. Бу кўзгу қанчалик соф, тиниқ бўлса, жамоанинг ҳам салоҳияти, жамиятдаги мақоми, тарих саҳифаларидаги битиклари улкан, зафарли ва ибратли бўлади. Раҳбар салоҳияти – ижтимоий воқеликнинг айна бир жамоадаги инъикоси. Раҳбар салоҳияти – давр талаби ва эҳтиёжини тезкор намоён қилишга асос бўладиган моддий ва маънавий бирликлар мажмуидир.

Тўра Нафасов, *профессор, тилишунос.*

I БОБ

Янги аср бошларида раҳбар салоҳиятига қўйиладиган психологик талаблар

“Биз истиқболдаги буюк мамлакат – Ўзбекистоннинг бўй-бастини режалаб турибмиз. У эртага қандай бўлиши сизу бизнинг бугунги ҳаракатимизга, тадбиркорлигимизга, раҳбарлик салоҳиятимизга, иймону виждонимизнинг поклигига ва Ватан манфаатини шахс манфаатларидан қай даражада устун қўя билишимизга боғлиқдир”.

Ислом Каримов.

Ўтган ўн тўққиз йил давомида мустақиллик биз учун энг улуғ, энг буюк қадрият бўлиб, миллий ўзлигимиз, ор-номусимиз, ғурур-ифтихоримиз тимсоли, эзгу орзу-интилишларимиз, ютуқ ва марраларимизнинг ҳаётбахш манбаи сифатида шу муқаддас заминда яшаётган барча ватандошларимиз қалбидан мустаҳкам ўрин эгаллади.

Давлатимиз раҳбарининг “Юксак маънавият–енгилмас куч” китобида янада аниқроқ таърифланганидек, истиқлол миллатимизни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, инсоний салоҳияти, иймон-этиқодини, бутун иродасини, мустаҳкам виждонини уйғотадиган бекиёс куч, маънавий руҳ сифатида эътибор қилишга тайёрлади. Мустабид тузум даврида миллатимиз ва халқимизни камситувчи, бузиб кўрсатилган тарихий ҳақиқатлар тикланди. Олиб борилган кузатиш ва тадқиқотларга кўра, бу мустақиллик ҳар қандай йўналишдаги ижтимоий-сиёсий жараён, ғоявий-психологик муносабатларнинг характериға мос келади. Айниқса XXI асрнинг бошланиш даврида **ахборот коммуникациялари** алоқа инфраструктураси такомиллашиши натижасида жамиятга “ахборот босими ошган бир шароитда, уларнинг ижобий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, мустақил тараққиётга психологик таҳдид ҳам кучайиб борапти. Мухтарам Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек: – Бугунги кунда турли мафкураларнинг ўзаро кураши ҳар қачонгидан ҳам кўра шиддатли тус олиб бормоқда. Шунинг учун ҳам уларнинг бир-бирига зид дунёқарашлари, сиёсий, миллий, диний оқимлар ўртасидаги фикр талашувлари, баҳс-мунозара доирасидан чиқиб ҳатто қонли тўқнашувларга сабаб бўлмоқда. Бас, шундай экан, замонавий бошқарувнинг

салоҳиятли раҳбар қўлида бўлишини таъминлайдиган ижтимоий-психологик зарурат сезилмоқда. Раҳбар адолат барқарор бўлиши учун дадил кураша оладиган янги аср шароитида одамлар тақдирида юз берадиган турли хавф-хатар, адолатсизликларнинг ҳар қандай кўринишига мурасасиз курашда ўзида руҳий матонат, раҳбарлик салоҳияти, қатъийлик кўрсата билиши лозим⁷. Табиийки, бундай курашга оддий ҳаракатлар билан эришиб бўлмайди. Бунга фақат аниқ таҳлилий дастур, йиллар давомида орттирилган тажриба, келажакни кўра билиш, интеллектуал тафаккур кураши, сиёсий-ижтимоий мавқеи ва маънавий камолоти юқори даражада шаклланган бўлиши керак. Жуда ҳам керак, лекин юқорида биз қўйган талабларга тўлиқ жавоб берадиган раҳбарлар, айниқса, салоҳиятли раҳбар ходимлар бугунги кунда етарлимикан? Бу савол ҳам кун тартибига кўп марта, такрор-такрор қўйиладиган ҳаётий саволлардир. Такрорлаш бўлса ҳам шуни айтиш жоизки, ватанимизнинг мустақиллиги осон ва ўз-ўзидан қўлга киритилмаган, балки у юртбошимиз раҳнамолигида, собитқадамлик билан сермашаккат сиёсий курашлар, улкан раҳбарлик салоҳияти, ўрни келганда, вазминлик, чорасизликдан чора топиш қобилияти натижасидир. Демак, истиқлол у аталган совға эмас, балки юртбошимизнинг тинимсиз курашлари, ижтимоий-психологик жанглари натижасида қўлга киритган ва халқимизга инъом этган салоҳияти натижасидир. Халқимизнинг дунё ҳамжамияти тан олган улкан истиқлол ютуғидир.

Ҳақиқатдан ҳам мустақиллик қўлга киритилган пайтда собиқ иттифок парокандаликка юз тутган, мамлакатимизда сиёсий, ижтимоий, психологик вазият тобора кескин тус ола бошлаган эди. Ўша таҳликали ва мураккаб вазиятда Республика раҳбари И.Каримов босиқлик чидам, бардош ва салоҳият билан иш тутиб, қатъий сиёсий иродани намоён этиб, мамлакатимизни чуқур таназзулдан олиб чиқишга қаратилган, барқарор ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишнинг ҳар томонлама пухта ўйланган ислохотлар стратегиясини ишлаб чиқди ва уни амалга оширишга раҳнамолик

⁷ И.Каримов. Жамият мафкуриси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. Т.: Ўзбекистон, 1998, 5-бет.

килди ва шу тариқа машаққатли тараққиёт йўли босиб ўтилди⁸. Шу тариқа жамиятни бошқаришнинг И.Каримов томонидан асослаб берилган раҳбарлик салоҳиятини ислоҳ қилишнинг ўзбек модели ва моделнинг тамойиллари 19 йилда шаклланиб, такомиллашиб жаҳон раҳбарлик сиёсати даражасига кўтарилди ва модель амалда ўзини тўла оқламоқда. Бугунги кунда XXI аср замонавий раҳбар шахсидан талаб этиладиган баъзи ижтимоий-психологик омилларва улардан фойдаланиш маҳорати тўғрисида тўхталадиган бўлсак, қуйидагиларни айтиш мумкин. Шунингдек, раҳбар шахсида раҳбарликнинг профессионал салоҳиятини шакллантириш, раҳбар психологиясининг эмоционал-иродавий компонентлари, раҳбар шахсининг психологик хусусиятлари, ҳолатлари ва психологик жараёнлари, раҳбарда миллий дунёқараш ва ижтимоий бурч ҳиссининг шаклланиб бориши ва бошқалардир.

XXI аср психологиясида замонавий раҳбар салоҳиятининг эътироф этилиши учун дунё миқёсида кўплаб оламшумул тажрибалар, тадқиқотлар, изланишлар ўтказилган, албатта. Лекин раҳбарнинг эгаллаб турган вазифасига нисбатан салоҳиятlilik, ташаббускорлик, мустақиллик, маънавий баркамоллик сифатлари ҳақида раҳбар руҳиятига алоқадор дунё аҳамиятига молик кашфиётлар кам ўрганилганлигини кузатамиз. “Раҳбар йўл бошловчи демакдир. Давлатчилик пайдо бўлганидан буён раҳбарлик вазифаси бор”.

Лекин ҳар бир давлат ўз раҳбарлик концепциясини яратган. Янги ўзбек демократик давлатчилигининг раҳбарлик концепцияси президентимиз И.Каримов томонидан яратилди ва унинг сиёсий-ижтимоий тамойиллари ишлаб чиқилди. Бу концепцияни ҳар биримиз, аввало, замонавий раҳбарлар яхши англаб олишлари керак. Бу ўринда биз ана шу концепциянинг муайян жиҳатларини Президентимизнинг замонавий раҳбарларга қўйган талаблари асосида изоҳлаб кўрайлик. Ижтимоий-сиёсий тармоқ вакиллари, “Олий мактаб, ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув муассасалари, халқ ва қишлоқ хўжалиги соҳаси раҳбарларида етишмаётган муҳим камчиликлардан бири, – дейди президентимиз замонга хос раҳбарлик салоҳияти, фидоийлик, мустақиллик қатъийлик ва

⁸ Ҳ.Абулқосимов. Ўтиш даври ва иқтисодий ислохотлар, Тошкент, Академия -2008. 5-бет.

ишдаги ташаббускорликдир”. Ҳозирги раҳбариятда ижтимоий-психологик ислохотларни ривожлантириш, ёшларни таълим ва турмуш шароитига тайёрлаш, борасида янгиликка, ташаббускорликка интилиш, талабчанлик, фидойилик фазилатлари етишмайди. Ўзини замонавий етакчи ҳисоблайдиган раҳбар бошқалардан кўра ўзини кўра билиши, нафақат бугунги кун, балки эртанги кун муаммолари устида бош қотира оладиган дунёвий тасаввурга эга, ташаббускор бўлиши зарур. Кучли, салоҳиятли раҳбар ўзгаларнинг маслаҳатига кулоқ тутган ҳолда ўзи ҳам ташаббускор, етакчи раҳбарга айланади ва эртанги кун муаммоларини бугун олдини олиш қобилиятига эга бўлади. Раҳбар кўлидаги одамлар бирлашса улар аниқ мақсадга йўналтириб турилса ва сафарбар этилса, жамият фаровонликка эриша боради⁹. Одамларда яшаш ва ишлашга иштиёқ туғилади. Руҳи оҳорланиб, янгиланиш рўй беради. Ижтимоий муаммо ва иллатлар камаяди.

Буларнинг барчаси раҳбарнинг юқори даражадаги салоҳияти, ташаббускорлигига боғлиқ. Салоҳиятсиз раҳбар, аввало, ўзи сўнади, кейин ўзгаларни сўндиради. Раҳбарда замон талабига жавоб берувчи ташаббускорлик бўлмаса, одамларни замон талабларига мос характерда ва интизомда сақлай олмайди. Ташаббускорлик эса вазиятни аниқ ва тўғри баҳолашдан бошланади. Бунинг учун раҳбар одам ўзи раҳбарлик қилаётган кишиларнинг аҳволи, руҳияти, ўй-хаёли, интилиши, таълим ва турмуш тарзига эътибор бериши, ўрганиши даркор. Турли соғлом кучлар кўмагида муаммоларни аниқлаб, уларни ҳал этишнинг таъсирчан чораларини кўриши зарур. Бефарқлик, ҳафсаласизлик, укувсизлик, ўзини катта чоғлаш, ташаббускорликнинг душманидир. Раҳбар жуда ортиқча сирли бўлмаслиги, бағри кенг ва кечиримли бўлиши лозим. Ўрни келганда кечира оладиган раҳбар тажрибали ва салоҳиятли раҳбар ҳисобланади.

⁹ В.Каримова. Етакчи бўлиш масъулияти. “Халқ сўзи” газетаси. 2004 йил 15 декабр.

1.1.Раҳбарнинг ижтимоий онги

“Ҳар бир даврнинг ўз қиёфаси, ўз сўзи, ўз тақдири бўлади деган эди буюк ёзувчи Ч.Айтматов. Ҳақиқатдан ҳам бизнинг давримизга келиб раҳбарлик соҳаси кенг қамровли, ижтимоий-сиёсий муаммоларга бой соҳага айланди. Бугун амалга ошириладиган ишларнинг натижаси ҳам маълум муддат, вақт талаб этади. Зотан, дунёга умид тўла нигоҳи билан боқаятган ёшларимиз баркамол замонавий раҳбар бўлиб улғайиши кечаятган ислохотлар мазмун-моҳиятини тушуниши учун озми-кўпми вақт ўтиши табиий жараёндир. Аммо табиий савол туғилади. Республикамизда босиқча-босиқ ислох этилаятган раҳбарлик тизимида яна қандай янгидан-янги муаммолар бору, уларнинг тури ва ўз вақтида ҳал этилиши учун раҳбарлик соҳа раҳбарлари олдида қандай янги вазифалар турибди? Ушбу ўринда алоҳида таъкидлашимиз жоизки, президентимиз И.Каримов ташаббуси билан мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ, “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Давлат ва жамият қурилиш академиясини ташкил этиш тўғрисида” президентимизнинг махсус фармони эълон қилинди. Фармонда Республикамизнинг барча вилоятлари ва ҳудудларига салоҳиятли раҳбар ходимлар тайёрлаш учун махсус академияни очиб тўғрисида қуйидаги вазифаларни ўқиймиз. “Ҳокимият органлари, вазирликлар, идоралар, ҳокимликлар, раҳбар кадрлар бўғини ва жамоатчилик вакилларининг сиёсий, маданий, маънавий ва профессионал тайёргарлигини ҳамда уларни қайта тайёрлашни тубдан яхшилаш, шунингдек, Ўзбекистон республикаси давлат ва ижтимоий қурилиш истикболларини мувофиқлаштириш ва такомиллаштириш зарурлиги ҳисобга олинган ҳолда:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Давлат ва ижтимоий қурилиш академияси ташкил этилсин.

2. Академия фаолиятининг асосий вазифаси ва йўналишлари қуйидагича белгилансин:

-давлат, жамият ва хўжалик тизимлари ходимлари ҳамда раҳбарлари орасидан истеъдодли, ақл-заковатли тингловчиларни пухта танлаб олиш, уларнинг сиёсий, маънавий-ахлоқий ва профессионал савиясини ошириш,

уларни республикада миллий ва умумбашарий кадриятлар уйғунлиги асосида қурилган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролар жамиятини барпо этишнинг эътиқодли тарафдорлари қилиб тарбиялаш;

-олий маълумотли ва ўқув юртини битиргандан сўнг камида икки йил ишлаган мутахассислар орасидан ҳар томонлама зукко, маънавий ва профессионал жиҳатдан етук бўлган ёшларни истиқболли ёш менежер ҳамда бошқарувчилар қилиб тарбиялаш учун қабул қилиш;

-раҳбар ходимлар ва мутахассисларни аттестациядан ўтказишнинг янги тизимини ишлаб чиқиш ва жорий қилишда иштирок этиш;

-профессионал раҳбар тайёрлашнинг замонавий усуллари қўллаган ҳолда раҳбарларни тайёрлаш ҳамда ижтимоий ва давлат қурилишининг барча бўғинлари учун раҳбарлар заҳираси умумдавлат банкини шакллантириш;

-тегишли мутахассисликлар бўйича докторантура ва аспирантура орқали юқори малакали кадрларни тайёрлаш;

-давлат ва ижтимоий қурилиш, иқтисодий тараққиёт, психология ва социологияни такомиллаштириш соҳасида илмий тадқиқотлар ўтказиш, шунингдек, кадрлар сиёсатини такомиллаштириш юзасидан тавсияномалар ишлаб чиқиш;

-ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш муассасалари фаолияти бўйича концепциялар, дастурлар, лойиҳалар, тавсияномалар ва бошқа ҳужжатларни илмий экспертиза қилиш;

-раҳбар ходимларнинг малакасини ошириш ва уларни тайёрлаш соҳасида халқаро ҳамкорлик қилиш;

3. Академияга ўқув-тадқиқот жараёнини ташкил этиш учун қўшимча ишлаш ёки яккама-якка битим тузиш шартлари билан республика ва хорижий давлатлардаги йирик илмий марказларнинг таниқли олимларини жалб этиш ҳуқуқи берилсин.

4. Академиянинг моддий-техникавий ва ижтимоий базасини ривожлантириш, унинг фаолиятини республиканинг ва хорижий мамлакатларнинг етакчи олимлари ҳамда мутахассисларини жалб қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Давлат ва жамият қурилиш академиясини

ривожлантириш жамғармасини ташкил этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман”.

Ўзбекистон Республикаси Президенти

Ислом Каримов

Тошкент шаҳри 1995 йил 19 апрель.

Раҳбарлар корпусини тайёрлашга мўлжалланган академиянинг мақсад-муддаоси раҳбарнинг ижтимоий онгини, маънавий ва иқтисодий салоҳиятини узлуксиз такомиллашиб боришини таъминлашга қаратилган бўлиб, улар замонавий илмий, ижтимоий-сиёсий билимлар билан қуролланган, баркамол ёшларни шакллантиришга хизмат қилаётган, раҳбарликнинг янги миллий моделига тўлиқ ўтиш жараёнини дадил қўллаб-қувватлайдиган бошқарувнинг фаол раҳбарлари ҳисобланади. Чунки юксак қобилият ва истеъдодга эга бўлган раҳбарлар давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланаётган тараққийпарвар ва обрўли, салоҳиятли глобаллашув жараёнларнинг мураккаб, кўп қиррали замонавий талабларига жавоб беришга қодир бўлади. “Академия, – деган эди Ислом Каримов, –бу оддий ўқув юрти, кадрлар, ҳаттоки, раҳбар кадрлар тайёрлайдиган билим даргоҳигина эмас. У янги тафаккур шаклланадиган бўлажак раҳбарларнинг ижтимоий-психологик онгини шакллантирадиган, ўзимиз тўплаган ва бошқа мамлакатларда тўпланган илғор тажрибалар ўрганиладиган, таҳлил қилинадиган ва таҳсил бериладиган марказ бўлиб қолиши керак”¹⁰.

Раҳбарнинг ижтимоий онги унинг руҳияти, тафаккури, бурчи ва дунёқарашини ўзгартириб борадиган кучли психологик воситадир. Шунинг учун ҳам янги аср раҳбарларининг муҳим муаммоларидан бири – одам ва олам ўртасидаги психологик муносабатларни, унинг жамият ва тараққиётни бошқаришга масъул бўлган армиясини ва бошқарув салоҳиятини тарбиялаб беришдан иборатдир. Табиийки, раҳбарнинг ижтимоий онгига, келажагига қўйилаётган энг катта талаблардан бири жамиятни бошқарадиган раҳбарлар ва уларнинг заҳирасини тарбиялаб етиштиришдир.

¹⁰ Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1995.

Раҳбарнинг ижтимоий онги ҳақида қисқача хулоса қиладиган бўлсак, ижтимоий онг ҳисси раҳбар учун жуда зарурдир, чунки бу инсон руҳиятидаги мураккаб ва хилма-хил интеллектуал ҳисларнинг маънавий мантиқидир. Улар йиллар давомида бўлажак раҳбарларда шакллана бориб, бир-бирига мувофиқлашиб, битта тушунчага – ижтимоий онг, ўз меҳнатига садоқат ҳиссига айланади. Ижтимоий онг кечинмаларининг ҳамма турлари ҳар бир кишига хосдир. Лекин замонавий раҳбарнинг ижтимоий онги, кечинмалари ўзига хос руҳий ижтимоий хусусиятга эга. Шунинг учун раҳбарда ижтимоий онгнинг шаклланиб бориши, унинг табиатига, яшаётган муҳитига ва қай даражада шаклланишига, ижтимоий-сиёсий саводхонлигига боғлиқ бўлади.

Раҳбарлик фаолиятининг интеллектуал жараёнларида мавжуд олам, сезгилар, идроклар, тасаввурлар мушоҳада тариқасида акс эттирилади. Ижтимоий онг эса раҳбарнинг ўз атрофидаги мавжуд воқеликка ва ўзига муносабатида ҳосил бўладиган туйғулардир. Мазкур ижтимоий онг, туйғулар раҳбарнинг қуруқ, мазмунсиз ҳолати эмас, аксинча раҳбарда шаклланган ақлий жараёнларнинг юксак ҳосиласи, яъни – сезги ва идроклари, хотира, тафаккури ва нутқнинг хилма-хил психологик компонентларидан таркиб топиб шаклланган кўринишидир.

1.2. Замоनावий раҳбар ходимларни танлаш ва тарбиялаш муаммолари.

“Ватанимизнинг буюк истиқбол режаларини бажариш ташвишлари билан яшаётган халқимиз XXI асрда инсоният глобаллашув жараёнининг маънавий, иқтисодий, социал психологик тараққиётини бошидан кечирмоқда. Дунё миқёсида кузатилаётган интеграция жараёнларида ўз ифодасини топаётган глобаллашувнинг оммавий тараққиёт даври, инсон ҳаётининг барча соҳаларига, шу жумладан, раҳбарлик соҳасига ҳам дахл қила бошлади.

Глобаллашув жараёнлари оқибатида дунё миқёсида ягона иқтисодий-молиявий макон ва яхлит ахборот майдони шаклланди”. Демак, глобаллашув жараёнлари дунё қиёфасини тубдан ўзгартириш йўлига тушди. Бундай шароитда раҳбарлик салоҳиятини шакллантиришни нимадан бошламоқ керак? деган табиий савол туғилади. Бу саволга шундай жавоб бериш мумкин.

Биринчидан, Ватанимизнинг мустақил тараққиёт йўли туб ислохотларга бой, янгидан-янги ютуқ, иқтисодий ўсиш ва тараққиёт жараёнларига маънавий дахлдорлиги билан мафкуравий сиёсатни такомиллаштириш кундан кун жаҳон майдонида таъсир доирасини кенгайтириб бормоқда¹¹.

Иккинчидан, мафкуравий сиёсатимизнинг олдида қўйган буюк мақсади эркин фикрлайдиган, журъатли, замоनावий, дунёқараши ва салоҳияти билан бошқалардан тубдан ажралиб турадиган, XXI асрнинг глобал тараққиёт талабларига жавоб бера оладиган руҳан бақувват, масъулиятли раҳбар ходимларни танлаб, тарбиялаб боришдан иборатдир. “Ҳар бир давлат ва жамият ўзига хос ривожланиш моделларига эга, улар бир-биридан шакли, мазмуни, тараққиёт йўли жиҳатидан фарқ қилса ҳам, умумий ривожланиш қонуниятларини бир-биридан фарқ қилиб, бўлмайдир”.

Учинчидан, миллий тараққиётдаги ўзига хослик муайян давлатнинг сиёсий тузуми, иқтисодий ҳаёти, раҳбарнинг бошқарув масъулияти, ғоявий-мафкуравий муҳити таъсирида шаклланиб боради. “Айтиш мумкинки, – деган эди Ислом Каримов, –тараққиётнинг ҳар бир босқичи – бу маҳаллий раҳбар учун янгидан-янги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўлидаги масъулиятли

¹¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1997.

вазифалар демакдир. Бу—ҳаёт қонунияти, биз уни инкор этолмаймиз. Бизнинг бошқарув соҳасидаги миллий хусусиятларимиз умуминсоний кадриятлар билан ниҳоятда сингишиб, боғланиб кетган, чунки ҳар бир халқнинг ақлий-руҳий қиёфаси, ўзига хос тарихий, этнопсихологик, табиий, иқлимий шарт-шароитлари доирасида шаклланади. Шу боисдан биз йигирма биринчи аср бунёдкорлик, ғайрат-шижоат талаб этадиган раҳбар ходимларни танлаш ва тарбиялаш жараёнида, халқимизнинг индивидуал ва интеллектуал хусусиятларини чуқур ўрганиш орқали аҳоли турли қатламларига раҳбарлик қилишнинг иқтисодий, сиёсий, психологик жараёнларига ижобий таъсир ўтказиш, имкониятларини кенгайтириб беришимиз зарур. Маълумки, раҳбар ўзининг ҳақиқий раҳбарлик қобилиятини фақат жамоада, кишилар аро мулоқот ва муносабатларда, ижтимоийлашув жараёнларида тажриба орттириб, тўла англаб, ўзидаги қобилият ва истеъдодини йиллар давомида такомиллаштириб, тарбиялаб боради. Ўзбек халқига хос раҳбарлик салоҳиятининг умумий жиҳатлари элсеварлик, жамоатчилик, маҳалла, эл-юрт манфаатларини биринчи ўринга қўйиб, бошқаларни иззат қилишдан руҳан завқланиш, ўзаро меҳр-оқибатнинг кучлилиги, анъана ва урф-одатларнинг турмуш тарзидаги устувор мавқеини алоҳида таъкидлашимиз жоиздир. Агар ривожланган ғарб мамлакатлари сиёсий қарашида раҳбарлик тамойиллари демократияси шахснинг индивидуал ва интеллектуал саъй-ҳаракатлари системасида ижтимоий-сиёсий тўсиқларнинг тобора камайиши сифатида талқин этилса, бизнинг ўзбекона маҳаллий бошқарув сиёсатимиз менталитети бошқарув учун демократия раҳбарнинг жамоада уйғунлашув даражаларига кўра баҳоланади. Хуллас, халқимизнинг ижтимоий психологияси адолатли бошқарувга мойил, жамоа манфаатлари, жамоатчилик фикри доирасида яшовчан, анъана ва урф одатларга содиқлик ғоясида бирлашишга даъватманд ва шунга интилувчан халқдир.

Шу тариқа раҳбарлик ишида ҳозирги замон илғор тажрибалари ва ўзбек халқи миллий менталитетини ҳисобга олиш жараёнлари қуйидаги омилларни эътиборда тутишни тақазо этади.

1. Раҳбарлик лавозимларига номзодлар танлаш ва тарбиялаш жараёнларида бўлажак раҳбарларнинг воқелик ҳолатларига системали ёндашув қобилиятига

эгалити ва муаммоларни умумлаштира олиш, зарурий хулосалар чиқара билиш, имкониятларга реал баҳо бериш асосида хулосалар чиқариш.

2.Бозор иқтисодиёти ва миллий ўзликни англаш жараёнларида жамиятнинг турли социал гуруҳларига монанд раҳбарлар танлаш сиёсатини изчил давом эттириш. Сабаби бугунги ҳаётимизда мулкдорлар қатлами, молия банк хизматчилари, интеллигенциянинг замонавий вакиллари, қишлоқ бизнес аристократияси табақалари жадал суръатларда таркиб топаётир. Ҳозирги замон раҳбари ана шу ўзгараётган ижтимоий сиёсий жараёнлар мазмунини ўзида аниқ тасаввур эта олмоғи лозим.

3.Ҳозирги замон раҳбари миллий маънавият заминида мустаҳкам турувчи, халқ урф-одатларига ҳурмат билан муносабатда бўлувчи ва унга оқилона меъёрни қўллаб амал қилувчи, бу борада бошқаларга ибрат кўрсата оладиган фаолият юритувчи шахс бўлишини тақазо этади. Зеро, урф-одатларнинг ўзи ҳам узоқ йиллар давомида халқимизнинг тарихий-маданий тажрибасида барқарорлашган қонун-қоидалардир.

4.Раҳбарларни лавозимларга босқичма-босқич, белгиланган муайян муддатлар доирасида тайёрлашнинг давлат системасини ишга тушириш, муайян даражадаги лавозимларга номзодлар банкини яратиш ва уларни ижтимоий мавқеларга эришиш жараёнлари мониторингини йўлга қўйиш.

5.Раҳбарлик лавозимларига номзодлар тайёрлаш жараёнларида истиқболли шахсларнинг оилавий келиб чиқиши, насл-насаби, тарбия топган оиласининг эл-юртдаги мавқе-мартабаси, обрў-эътибори ҳам ҳисобга олиниши зарур. Яхши оилада тарбия топган шахс ўз оиласи шаънининг анъанавий нуфузи, кадриятлари даражасини туширмасликка ҳушёр туради. Соғлом иқтисодий-маънавий муҳитда, баобрў оилада тарбияланиб шаклланган раҳбарлар пул, бойликка хирс қўймайди. Улар бу босқичдан болалагидаёқ ўтиб бўлган. Шу ўринда инсоннинг эришмаган нарсаларга ижодий интилиш, ҳис-туйғуларини ҳам инобатга олиш зарур деб ҳисоблаймиз. Демак, раҳбарликка номзодлар танлашда ва уларни тарбиялашда шахснинг эришмаган “довон” ларини эътиборга олиб қўйиш ҳам фойдадан ҳоли бўлмайди.

6.Раҳбарлик лавозимларига танлаш жараёнларида миллий менталитетимизга хос жамоавийлик, эл-юрт фикри, манфаатини биринчи ўринга қўйиб иш тутувчи шахсларни диққат марказида тутмоқ зарур. Зеро, президент И.Каримов таъкидлаганидек: “Мен хусусиятлар тўғрисида гапирар эканман, Америкада шахс демократияси устувор бўлса, бизда бошқача меъёрлар асосида, яъни жамоат манфаатларига мос узоқ йиллик турмуш тарзимизнинг яшаш устунлигини алоҳида айтмоқчиман”¹². Хуллас, бошқарув жараёнларини ҳозирги замон талаблари доирасида ташкил қилиш, миллат мавқеининг жаҳон ҳамжамияти силсиласидаги муносиб ўрнини тайин этиш, мамлакатимиз олдидаги буюк истиқболни яратишдек улуғвор мақсадларни амалга ошириш, раҳбарлик системасини миллий менталитетимиз талаби доирасида, оқилона ислоҳ қилиш масалалари билан ҳам бевосита боғлиқдир¹². Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ҳар қандай раҳбар ижтимоий ҳаётда илм-маърифат билан ўзини англаганидек, давлат ва жамият ҳам ўз тараққиётини, келажагини, билимдон салоҳиятли тадбиркор, шижоатли раҳбарлари тимсолида кўради. Ривожланган давлатларнинг ўтмишдаги ва бугунги кундаги цивилизацияси, қолаверса, жаҳон тажрибасини ўрганиш, бу ҳақиқатни яққол исботламоқда. Япония, Германия, Франция, Кореядек ривожланган тараққиёт пиллапоялари бўйлаб, ўзига хос таълим ва бошқарув сиёсати, замонавий раҳбарлик технологиялари, ғояси асосида ривожланганлиги бизга маълум. Собиқ иттифок даврида раҳбар танлаш жараёни асосан партия номенклатураси орқали амалга оширилар эди. Ўз қобиғига ўранган, маҳдуд мафкура ҳукмронлигидаги жамиятдан эндиликда бутунлай қутилган, янги мустақил давлатга, янгича дунёқараш, соғлом фикр, миллий ғурур устувор бўлган, кучли билим ва салоҳиятга эга раҳбарлар, маъмурий ходимлар ниҳоятда зарур эканлигини, ижтимоий ривожланиш қонуниятларини чуқур билишлари, юксак маънавиятли бўлишлари муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиш зарур. Хуллас, жамиятни бошқаришда бевосита иштирок этувчи раҳбарлар, аввало, истиқлол руҳини, талабларини чуқур англашлари, янгича дунёқараш ва тафаккур тарзига

¹² Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1995.

эга бўлишлари, собиқ мафкуравий оқибатлардан холи бўлишлари, ишда алоҳида фаоллик кўрсата олишлари лозим.

1.3.Раҳбарлик салоҳияти

Президентимиз Ислоҳ Каримов ўзининг қатор нутқ ва маърузаларида, турли чиқишларида мустақил, ҳуқуқий, демократик давлат барпо этиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш, ислоҳотларни жадаллаштиришда раҳбар кадрларнинг роли муҳим эканлигига эътибор берар эканлар, кадрлар масаласини бугунги куннинг устувор йўналиши деб йўлланма бердилар.

Дарҳақиқат, ҳар қандай давр ва тизимда тузган режаларимиз, қабул қилган қарор ва қонунларимиз рўёбга чиқиши, тараққиётимиз одимлари, қўйингки, кишилар кайфиятигача боғлиқ барча ҳаётий масалаларнинг аҳволи у ёки бу соҳага ким раҳбар этиб тайинланганлигига боғлиқдир. Корхона, ташкилот, хўжалик ёки муассаса, ҳокимликка унинг тизимларига фидойи, ишчан, тажрибали, талабчан, айна пайтда, кишиларга ғамхўр, замон талабларини чуқур ҳис эта оладиган, дили ва кўнгли пок, билимдон, тadbиркор кишилар раҳбар бўлиб келса, билингки салтанатнинг барқарорлиги ва юксалиши, оддий одамларнинг раҳбарга бўлган ишончи барқарор бўлади, акс ҳолда...

Раҳбарларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш – ҳозирги кунда энг долзарб масала. Чунки биз анча мураккаб ва ташвишли даврда яшамокдамиз. Шу боис юртбошимиз ҳар бир маърузаларида, амалий суҳбатларида мазкур мавзуга алоҳида урғу бериб ўтадилар. Туман ва вилоят ҳокимларининг, вазирликлар ҳамда республика ташкилотлари раҳбарларининг диққат-эътиборини қайта ва қайта ушбу масалага қаратмоқдалар. Чунки халқнинг нотинчлиги, буюк давлатларнинг парчаланиб кетиши, вайронагарчиликлар ва давлатлар ўртасида урушлар келиб чиқиши, бегуноҳ кишилар қони тўкилиши, халқнинг аҳволи ночор бўлиб қолишига, тарихда кўп ҳолларда сотқин, виждонсиз раҳбарлар-у, миллатчи гуруҳбозлар сабабчи бўлганлигини инсоният ҳеч қачон унутмаслиги керак. Хуллас, инсоният цивилизациясининг ҳамма даврларида малакали раҳбарлар ва мутахассислар барча муаммоларни ҳал қилганлар ва шундай бўлиб қолаверади.

“Биз олдимизга қандай муҳим вазифа қўймайлик,—дейди Президентимиз И.А.Каримов, — қандай ҳаётий муаммони ечиш зарурати туғилмасин, гап охир оқибат, юқорида айтганимиздек, барибир, кадрларга ва яна кадрларга бориб

тақалаверади”¹³. Чунки биз олдимизга демократик жамият барпо этишдек буюк вазифани аниқ мақсад қилиб қўйганмиз. Бу деганимиз жамиятни бошқаришда ҳар бир раҳбарнинг ўз ўрни ва ҳуқуқи бўлсин, у ёки бу масалалар ҳал бўлаётганда унинг ҳам ўз овози, ўз фикри бўлсин, айтилган таклиф ва мулоҳазалари, асосланиб берилган фикри, ўринли бўлса, албатта, инobatга олинмоғи лозим. Бунинг учун ҳар бир корхонада соғлом психологик муҳит яратилиши даркор. Уни яратиш эса, биринчи раҳбарга, унинг маънавий қиёфасига, замон талабларини нечоғли зийраклик билан онгли тушунишига, ҳақгўйлиги ва адолатпарварлигига боғлиқдир.

Ачинарли томони шундаки, баъзи раҳбарлар муҳим масалаларни ҳал этишда, айниқса, лавозимга бирор шахсни тайинлашда, мен бошлиқман, демак, менинг айтганим айтган, деганим деган бўлиши шарт, деб ўйлайдилар. Натижада у ёки бу лавозимга баъзан маънавий нолойиқ, сиёсий онги шаклланмаган киши тайинланиб қолади. Натижада маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчилик каби умум ишимизга ниҳоятда путур етказадиган иллатлар илдиз отади. Худди шундай шарoитда раҳбар учун ҳам, жамоа учун ҳам ноқулай психологик вазият вужудга келадики, буни тузатиш анча мураккаб жараёнга айланади.

Шундай экан масаланинг психологик ечимини ойдинлаштириш учун кенг мушоҳада қилиб кўришимизга тўғри келади. Яъни, жамоада ҳақиқий раҳбар руҳий кўтаринкилиги, одамларга маънавий яқинлиги қувонч ва ташвишлари билан яшайди. Раҳбар ҳаётининг кўпгина унутилмас лаҳзалари шу муҳитда тарбияланади, шаклланади. Шу даврда раҳбарнинг энг яхши ташкилотчилик, тадбиркорлик фазилатлари шаклланиб, мураккаблашиб боради.

Иккинчи томондан, жамоа ҳаётида кечувчи муҳим воқеалар ва ҳодисалар эса ана шу жамоани бошқарадиган раҳбар фаолияти муваффақиятлари, уларнинг ҳаёт босқичлари билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Хўжалик ва раҳбар уйғунлиги шахсий ҳамда корхона манфаатларининг шунчаки мос келиши эмас. Бундай психологик уйғунлик раҳбарнинг маълум кишилар гуруҳига ҳеч иккиланмай “сингиб кетиши” ёки шу гуруҳдаги кишиларнинг раҳбарга кўр-

¹³ Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1995.

кўрона бўйсунити натижасида юзага келмайди. Жамоа олдида қўйилган муҳим мақсадлар раҳбар учун ҳам муҳим аҳамият касб этгандагина ана шундай уйғунлик юзага келади. Бироқ ҳар қандай жамоа ҳам ўзига хос дунёқараш, қизиқиш ва мойилликларга эга бўлган турлича феъл-атвордаги кишилар гуруҳидан ташкил топавермайди. Ҳар бир раҳбар фаолияти давомида жамоа ҳаётига баҳоли қудрат ўз ҳиссасини қўшиб борса ва ундан ўзи учун ҳам бирор янгилик топа олсагина замини мустаҳкам жамоа вужудга келади. Демак, раҳбар шахсларнинг маънавий дунёси қанчалик юқори бўлса жамоа ҳаёти мазмунан шунчалик юксак бўлади. Замонавий корхонада маънавий-психологик яқдиллик, ҳамжиҳатлик, манфаат ва интилишлар бирлиги вужудга келган бўлиши лозим. Баъзан бу бирликка завол етиши ҳам мумкин. Борди-ю корхонада тарқоқлик, ўринсиз тортишув юз бериб, бу можора узок давом этса, бундай ташкилот ўз барқарорлигини йўқотади ва оқибатда инқирозга юз тутди. Одамлар ва раҳбар ўртасида келиб чиқадиган низолар ана шундай “бузилиш” аломатларидандир. Баъзан раҳбар жамоадан ортда қолиб, ўз олдида қўйган вазифаларни ҳал этишга ожизланиб қолиши ҳам мумкин.

Борди-ю, у раҳбарлик лавозимида бўлса-да фаоллиги, мустақиллиги, ташкилотчилиги ва алоҳида тадбиркорлиги билан бошқалардан ажралиб турадиган шахсий сифатлари бўлмаса, раҳбар билан жамоа ўртасида кескинлик янада жиддийроқ тус ола боради. Унинг профессионал қолақлиги ўз мавқеини йўқотишга олиб келади. Агар раҳбар жамоа олдидаги масъулиятини тўлиқ ҳис этса-ю, бироқ ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра энди уни бошқара олмайдиган психологик шароитга дуч келса, унда раҳбар ўз лавозимидан воз кечгани маъқул бўлади. Агар раҳбар ўз имкониятларига юқори баҳо бериб, ҳатоларига танқидий ёндашмаса, корхонада низо туғилади. Албатта, бундай шароитларда раҳбар ўз хатти-ҳаракатларини оқлайди ва ўзи чиқарган хулосани тўғри ечим деб баҳолайди. Бундай шароитда масала моҳиятини тўғри тушуниб етган ва раҳбарларнинг номаъқул фаолиятини аниқ кўриб турган айрим кайвони, оқилу-фозил кишиларнинг ҳам кўпчилик олдида сўзи ўтмай, обрўсизланиб қолиши мумкин. Тўғри, баъзан жамоа томон ҳам қолиб келади, бироқ бу жуда катта машаққат ва корхона аъзоларининг тиришқоқлиги туфайли

юзага чиқади. Бироқ бу адолатни ўрнатиш узоқ муддатга чўзилади. Раҳбар жамоадан илгарилаб кетиши, аммо унинг қобилияти жамоа ҳаётида ўз аксини тополмай қолиши ҳам мумкин. Агар жамоа ҳаётида маънавий соғлом муносабатлар барқарор бўлса, бу ҳол низо келтириб чиқармайди. Чунки қобилиятли раҳбар ўз билими ва малакасининг ортиши асосида, агар жамоада етарли имкониятлар бўлса, қўллаб-қувватлаш бўлса, раҳбар янги вазифага кўтарилади. Борди-ю жамоа маънавий-сиёсий, иқтисодий жиҳатдан шаклланмаган бўлса, ҳалиги қобилиятли ташаббускор раҳбар билан жамоа ўртасида психологик низо келиб чиқади. Бундай жамоа манфаатлари энди талабчан жамоа манфаатларига тўғри келмай қолади. Раҳбар ўз имкониятларини тўғри баҳолайди, натижада жамоа қандайдир биқик уюшмага айланиб қолади. Ушбу вазиятда ўз жамоасидан ўзиб кетган раҳбар “тўғри келмайдиган одам”, “осойишталикни бузувчи раҳбар” деб баҳоланиб тазйиқ остига олинади ва у ҳаммага ўхшаб тинч юриши талаб этилади.

Агар шунда ҳалиги раҳбар қолоқ вазиятга бўйсунса “сен менга тегма, мен сенга” қабилда иш тутади ва у раҳбар энди “фақир киши панада” деган ақидага амал қилиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади. Лекин ўша раҳбар ўз айтганида туриб олса, унинг хатти-ҳаракатлари “ўзини жамоага қарама-қарши қўяди” деб баҳоланиб, жазо олишга, ҳатто ишдан ҳайдалишга олиб келади. Бундай кескин психологик вазиятларда ўша норозилик билдираётган раҳбар мазкур жамоа маъмуриятининг маҳаллийчилик манфаатига қарама-қарши ўлароқ чинакам жамоатчилик манфаатларини ўзида мужассам этади.

Маънавий, руҳий, ижтимоий томондан камол топиб, ривожланиб бораётган жамоа раҳбардаги энг яхши фазилатларнинг шаклланишига имкон беради, унинг раҳбарлик истеъдодини такомиллаштиради, сиёсий хушёрликка чакиради, иродасини чиниқтиради, руҳий куч-қувватини оширади.

Жамоадаги маънавий соғломлик фаол меҳнат манбаидир. Корхонадаги яктанлик, ҳамжиҳатлик унинг барча аъзолари маънавий қарашларининг муштараклиги билан белгиланади. Ҳар бир киши манфаатини ҳимоя қилишига қадар корхонада шахс ҳақида қайғуриши табиий ҳолга айланиши тайин.

Икки ҳолатда: ё жамоада ички бирлик мустаҳкам ва ўзаро муносабатлар фаол бўлган ҳолда, унинг аъзолари маънавий меъёрларини бузишса, қонунга ҳилоф иш тутишса, ўз меҳнати вазифаларини тугал адо этмасалар ёки кишилар ўртасида шахсий адоват пайдо бўлиб, майда келишмовчиликлар бўрттириб кўрсатилса, жамоа ўзининг соғлом маънавий муҳитини йўқотади.

Аксинча жамият томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни тўғри тушуниб, тўғри қарор қабул қила олган ишхонада чиқадиған низолар эса осон бартараф этилади. Амалдаги қонунчилик талабларига биноан меҳнат муносабатлари Ўзбекистон Республикаси “Меҳнат кодекси” ҳамда бошқа қонунлар ва қонун-ости ҳужжатлари билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 3 августдаги “Вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар ҳокимлари ташкилий-кадрлар хизмати мақомини ўзгартириш тўғрисида”ги ҳамда 2004 йил 5 январдаги “Давлат бошқаруви ҳудудий раҳбарлари тузулмасини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорлари кадрлар масаласини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлардир.

Йўлбошчимиз, ўзининг сўнгги нутқларининг деярли ҳаммасида келажакда раҳбар ходимларни ёш мутахассислардан тайёрлашни қайта-қайта уқтирмоқдалар. Бу жуда тўғри, ҳаётий тадбир. Жамоага ёш ва янги раҳбарнинг келиб қўшилиши масаласи ҳам диққатга сазовор муаммо. Ишга янги сайланган ёки тайинланган ёш раҳбар жамоада қийинчиликларга дуч келиши табиий, албатта. Чунки у дастлабки ойларда қайси шароитда қандай иш тутиш кераклиги, ким билан қандай муомала қилишни яхши билмайди ҳали. Мослашув даврида ҳаммадан кўпроқ психологик тўқнашувлар (манфаат ва интилишлар қаршилиги) вужудга келади. Одатда янги раҳбар жамоада қабул қилинган қандайдир одатларга ҳилоф иш тутиб, низо чиқишига сабабчи ҳам бўлиб қолади. Бошқа ҳолда эса у ўз ўрнини топиши, ўзида раҳбарлик салоҳиятини кўрсата билиш йўллари топа олмай, муайян вақт ўтгунча яккаланиб қолади ва ишга лоқайдлик билан қарайди. Худди шундай вазиятда жамоанинг тажрибали фаоллари ёш раҳбарга нисбатан ҳайрихоҳлик билдириб, унинг ўз ўрнини топиб олишига яқиндан кўмаклашуви керак.

Кўп ҳолларда жамоада ишлаб, тажриба орттириш жараёнида ёш раҳбар беихтиёр ёки онгли равишда ўз устозининг иш услубига тақлид қилади. Бу хусусиятни унинг феъл-атворида ўзини тутишида, ҳатто сўзлашиши ва кийинишида ҳам акс этишини кўрамиз.

Ташкилотчи ходимларнинг психологик фаолиятини ўрганиш тадқиқоти шуни кўрсатадики, раҳбар токи ўзининг маҳорат чўққисини эгалламагунча, меҳнат фаолиятида тақлид қилиб ишлаш услуби анча устун бўлади. Вақт ўтиши билан у, албатта, ўзининг мустақил бошқариш услубини топиб олади. Бугунги кунда Президентимиз томонидан раҳбар кадрларга қўйилаётган, қолаверса, ҳаёт тақоза этаётган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат деса бўлади.

1. Раҳбар кўнгли очик, қалби ва қўли тоза, камида ақл ва юксак заковат соҳиби, салоҳияти шаклланган бўлиши керак.

2. Раҳбар ўзини тарбия қилган, билим ва маҳорат берган, ишонч билдириб, юксак мартабага муносиб кўрган эл-юртига ҳалол ҳизмат қилиш зиммасидаги маъсулиятни доимо ҳис қилиб яшамоғи керак.

3. Раҳбар ақлли, тажрибали, ўз ишининг билимдони бўлган мутахассисларга таянмоғи, уларнинг фикрига қулоқ солмоғи ва шунга асосланиб хулоса чиқармоғи лозим. Қуйи поғонадаги раҳбар шахсларни тўғри танлаш ва тарбиялаш жуда муҳимдир.

4. Раҳбарнинг барча қилган ишлари ҳалқимиз ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмоғи керак. Кимларгадир яхши кўриниш, мақтаниш учун қилинган иш раҳбарни келгусида катта фожиаларга олиб келади.

5. Раҳбарда халқи ва ватанига фидойилик, ташаббускорлик, қатъият ва талабчанлик бўлмоғи шарт. Талабчанликни зўравонликка, қатъиятни манманликка айлантириш ўта калтабинликдир. Манманлик, зўравонлик, ўзгалар фикрига қулоқ солмаслик раҳбар кадрларни яхши мутахассислар, меҳнаткаш, содда ва самимий одамлардан узоқлаштириб қўяди. Раҳбарнинг қўл остидаги ходим ва мутахассисларни кўпчилик олдида шахсига тегиб ҳақоратлаши унинг ожизлиги, ўз вазифасига нолойиқлиги аломатидир.

6. Раҳбар ҳеч қачон майда гапларга, фиску фасодга, маишатбозликка берилмаслиги керак.

7. Катта раҳбарларнинг кичик раҳбарларни маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик, шахсий садоқатига қараб танлаши ўта калтабинликдир. Айниқса, янги раҳбарнинг ўзидан олдин фаолият кўрсатган раҳбар даврида ишлаган яхши мутахассисларни ишдан бўшатиши, ўзига рақиб билиши ачинарли ҳол бўлиб, бу умумдавлат манфаатига жиддий зарар етказади.

8. Раҳбар мақтовдан боши айланиб, даҳолик касалига чалиниб қолмаслиги жуда-жуда муҳимдир. Бундай раҳбарлар атрофида фақат ўз манфаатини ўйловчи “маслаҳатгўйлар”, амалпараст шахслар, лаганбардор югурдаклар, порахўр ва оддий одамларга зулм ўтказувчи шахслар тўпланиб қолади. Бунинг оқибатида эса халқ ва давлат манфаатига жиддий зиён етади.

9. Раҳбар нафс балосига қарши турмоғи, ўзидан кичик раҳбарларни ҳам бу балодан асрамоғи керак.

10. Раҳбар адолатсизликка асло йўл қўймаслиги лозим.

11. Раҳбар ўз шахсий ҳаёти, турмуш кечиришида ҳам бошқаларга ўрнак бўлмоғи керак.

12. Раҳбарнинг барча ишлари очик ва ошкора бўлмоғи керак. Улар вақти-вақти билан халқ олдида ҳисобот бериб туришлари лозим.

13. Раҳбар ўз ғояси, фикри, ҳаракат дастурига эга бўлиши билан бирга, барчани она-юрт тараққиёти, халқимизнинг тинч-тотувлиги, фаровонлиги йўлида ягона ғоя атрофида жипслаштириши шарт.

Энди икки оғиз сўз раҳбар масъулияти ҳақида. Масъулият нима? У қандай шаклланади? Сиёсий маданиятнинг асосий белгиларидан бири – масъулиятдир. Раҳбарлар масъулияти ҳамма замонларда ҳам муҳим масала саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, ўзлигига нисбатан масъуллик ҳиссидан бошланади. Умуман масъулият раҳбарнинг зиммасидаги вазифага жавобгарлик туйғуси, унга бўлган шахсий муносабати билан белгиланади. Масъулиятли раҳбар, энг аввало, ўзига, сўнгра бошқаларга нисбатан талабчан бўлади. Раҳбардаги барча салбий ходисалар эса ана шу масъулият ҳиссининг йўқлигидан келиб чиқади.

Масъулиятсизликнинг энг юқори кўриниши—сиёсий масъулиятсизлик-дир. Сиёсий масъулиятсизлик эса сиёсий сепаратизм, сиёсий сафсаттабозлик, сиёсий

калтабинлик, найрангбозлик, қаллоблик ва бошқа хунук ҳодисалар келиб чиқишига сабабчи бўлади.

Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги одамлардан юксак онг ва тафаккур, хушёр идрок талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жамиятнинг тараққиёти, ундаги ички ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ.

Яна бир муҳим масалалардан бири раҳбарнинг сиёсий маданияти. маданият, аввало, маънавий бойлик ҳосиласидир. Сиёсий маданияти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати нуктаи назаридан иш тутadi, кўпнинг дардини шахсий эҳтиёж ва ўз манфаатларидан устун қўяди.

Бугунги кунда мамлакатимиз ҳаётида юксак сиёсий маданиятли раҳбарлар муҳим ўрин тутadi. Шу боис миллий кадрлар тайёрлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Бу борада Президент Ислom Каримов ташаббуси билан ишлаб чиқилган ва Олий Мажлис сессиясида тасдиқланган “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” (1997), айниқса, зўр аҳамиятга молик ҳужжат бўлди. Сиёсий жиҳатдан шаклланган раҳбаргина умумбашарий кадриятларни давлати, халқи турмушига тадбиқ эта олади. Хўш, бундай раҳбарларни қандай тарбиялаш ва қаерда тайёрлаш мумкин?

Аввало, раҳбарлар ва раҳбарликка давогар шахслар ўзларини ўзлари ҳар жиҳатдан тарбиялаб боришлари маъқул. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиши ёки иқтисодий, муҳандислик, техникавий каби касбий билимларни ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар дунё рақобатбардошлигига тенг келадиган бошқарув маданияти – малакаларини ҳам ўзлаштирган бўлишлари керак. Бугунги раҳбар бунга қандай эришади? Масалан, у ҳар куни қанчадан-қанча газета ва журналлар ўқиши, радио ва телевидение янгиликларидан хабардор бўлиши лозим. Яна сиёсат, иқтисодиёт ва маънавиятга дахлдор китобларни, ҳатто мумтоз адабиётни мустақил ўқиши, бошқарувга дахлдор тарихий жараёнларни чуқур мушоҳада қила олиши лозим.

Булар барчаси раҳбарларда умуммаданий савиянинг ўсиб боришига ва сиёсий маданиятнинг такомиллашувига катта ёрдам беради. Чунки хонаки онг,

чала билим, паст маданият билан дунёни билиб ҳам, масъулиятли иш ва мансабни эгаллаб ҳам бўлмайди.

Мустақил республикамизнинг бугунги шароити, талаби шуки, сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган теран тафаккурли кишиларгина раҳбар бўлишга ҳақлидирлар. Ана шундай салоҳиятга эга бўлган кишигина салоҳиятли раҳбар бўлишга ҳақлидирлар.

1.4.Раҳбар ва ҷамоа ўртасидаги психологик муносабатлар.

Мустақиллик шароитида ўзлаштиришимиз ва ўрганишимиз зарур бўлган соҳалардан бири раҳбар психологиясидир. Чунки ўзбек халқи ўзининг ҳақиқий мустақил давлатини яратди. Бу давлат мана ўн тўққиз йилдирки, жаҳон сахнига чиқиб ўз мавқеини мустаҳкамламоқда.

Ўзбекистонда раҳбар психологияси ва ҷамоа ўртасидаги психологик муносабатлар ҳақида эндигина айрим китоблар, тўпламлар, рисоалар ва мақолалар пайдо бўлмоқда. Буларни етарли деб бўлмайди, албатта. Психологиямиз тарихи ва фаолиятимиз тамойилларини ишлаб чиқишдаги камчиликларнинг асосий сабабларидан бири онгимизда ўрнашиб қолган муаммоларни ўртага ташлашдаги журъатсизлик, ўта эҳтиёткорлик ва ҳадиксирашдир. Ҳолбуки, психология ҳаётнинг ўзидир ва уни кенг тушунчалар орқали инсон онгида акс эттиришдир. Биология, тарих, география, тилшунослик, кимё каби фанлар, ижтимоий бойлик ва борлиқнинг маълум жиҳатларини, хосса ва хусусиятларини, тамойил ва қонунларини ўрганса, психология борлиқ, табиат, ҷамият, инсон ва онгнинг қонунлари ва хусусиятларини бутунлигича ўрганиш имконини беради. Раҳбар психологиясини ўрганишда ҳам ижтимоий психология ана шу умумтамомойиллар нуқтаи назаридан қарайди ва ўрганади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини ўн тўққиз йиллик тўйини ҳам ташқи, ҳам ички сиёсатда давлатни бошқаришнинг сифат босқичлари билан кутиб ололяпти. Яъни маъмурий бошқарув тизимини такомиллаштириш, эркин фуқаролик ҷамият асосларини шакллантириш билан боғлиқ раҳбарликнинг демократик жараёнларининг концепсияси ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда бутун ер юзида терроризм ва экстремизмнинг янги шиддатли фаоллашуви муносабати билан республикамизнинг катта-кичик раҳбарлари зиммасига ҳар қачонгидан кўра муҳимроқ маъсулият юкланди. Террорчилар турли мамлакатлар ва минтақаларни нишонга олмоқдалар, вазиятга тез мослашмоқдалар, замонавий техника воситаларини қўлламоқда, ечими топилмаган ҳар қандай низолардан ўз манфаатлари йўлида разилонга фойдаланмоқдалар. Ана шундай глобал терроризм таҳдидига қарши раҳбар

тадбиркорлик ва шижоат билан хавф-хатарнинг олдини олишга хизмат қилишлари лозим. Бундай вазифани бажариш учун раҳбар инсоннинг ички оламини руҳият қонунларини яхши ўрганиб, ўзи раҳбарлик қилаётган жамоани бошқара олишда ўзида куч-қувват топа олиши лозим. Демак, раҳбар психологиясининг марказида доимо инсонлар ва уларнинг ички руҳияти туриши зарур. Бунда эса раҳбарнинг психологик журъати катта роль ўйнайди. Шундай қилиб, раҳбарнинг маҳорати ўз қўли остида фаолият кўрсатувчиларга яхшироқ ишлаш ва яшаш истагини кўзгата олишдан иборатдир. Бошқариш – энг аввало, кишилар билан ишлашдир. Ҳар бир раҳбар киши эса, меҳнат малакаларидан ташқари, муайян характерга ҳам эга бўлади, уларда эҳтиёжлар, манфаатлар, интилишлар, одатлар, кайфиятлар, ҳиссиёт ва ҳақозоларнинг бутун бир комплекси мавжуддир. Булардан айримлари уни илҳомлантиради, шавқ-завқ уйғотади, ғайратига ғайрат қўшиб ишлашга ундайди, бошқалари эса уни эзади, меҳнат фаоллигини оширишга халақит беради. Демак, киши характерини ва унинг психикасининг хусусиятларини пухта ва синчиклаб ўрганмай туриб, раҳбарлик ишларини муваффақиятли олиб бориб бўлмайди.

Кишининг характери туғма ёки ҳаёт жараёнида ўз-ўзидан вужудга келган тасодифий бир нарса эмас. Унга қуршаб турган муҳит, жамоа катта таъсир ўтказади. Кўпинча бир ишлаб чиқариш жамоасида кишилар виждонли, меҳнатсевар бўлган бир вақтда, бошқасида кўплари ишга совуққонлик билан қарайдиган ҳолларни кўришга тўғри келади.

Кишилар жамоада ўзларини қандай тутишга одатланган бўлсалар, ҳар бир киши ҳам ўзини шундай тутишга ҳаракат қилади. Киши ўз теварак-атрофидаги одамларнинг таъсири остида бўлади, бирон-бир даражада тақлид қилади, умум қабул қилган ҳуқ-атвор меъёрларига буйсунади ва, айтилишича, жамоага таъсир этади. Одамнинг ишлаб чиқариш билан ўзаро таъсир натижасида алоҳида муносабатлар вужудга келади.

Жамоа раҳбарлари ва мутахассислари ўзлари барча ишларида ўз қўли остида ишловчиларнинг характери ва психологияси хусусиятларини, ўзлари раҳбарлик қилиб турган жамоанинг социал-психологик белгиларини ҳисобга олишлари керак. Шу билан бирга, раҳбар жамоада шундай муҳит вужудга

келтирадики, бунда бирон-бир фаолиятнинг фаоллигини ошириш ходимнинг шахсий эҳтиёжига айланади. Раҳбар кўпроқ шахсий намуна кўрсатиш, маънавий рағбатлантириш, ишонтириш, тушунтириш ва ташвиқот қилиш йўли бўлган бевосита ёки социал муҳит орқали ўз қўл остида ишловчи ҳар бир ходимга ва бутун жамоага таъсир кўрсатади, ўз қўл остида ишловчиларни ишлаб чиқаришни бошқаришга жалб этади, жамоанинг бир хил аъзоларининг бошқа бир хил аъзоларига ўзаро психологик таъсиридан фойдаланади, доимий равишда тарбиявий ишларни олиб боради.

Агар яқиндагина меҳнат фаоллигининг асосий шарти иш ҳақининг миқдоридан, сўнгра эса қулай моддий иш шароитини таъминлашдан иборат бўлган бўлса, ҳозир меҳнатга моддий рағбатлантиришнинг муҳим роли сақланиб қолган ҳолда, маънавий, социал-психологик омилларга тобора, кўпроқ аҳамият берилмоқда. Ҳозир одам кўпинча ўзининг иш жойи қилиб кўпроқ ҳақ тўланадиган корхонани ёки бўлинмани эмас, балки жамоаси аҳил бўлган, яхши ходим ҳурмат қилинадиган, у ҳақда ғамхўрлик қилинадиган, ўзини хўжайин деб ҳис қиладиган, қулай психологик вазият таркиб топган корхона ёки бўлинмани танламоқда ва бор кучини сарфлаб ишламоқда. Бу қишлоқ хўжалик корхоналарининг ёш ходимлари учун, айниқса, муҳимдир. Барчамизнинг таянчимиз ва суянчимиз бўлган баркамол авлодни тарбиялаш, кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш соҳасида ҳам муаммолар кам эмас. «Сизлардан ўтинчим шуки, – деган эди Президентимиз И.Каримов Халқ депутатлари Наманган вилояти кенгашининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқида, – ҳаёт ўзгариши, онгу тафаккурнинг юксалиши билан одамларни бошқариш ҳам раҳбарга катта масъулият юклайди. Барчамиз бир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимизни истардим: мансаб курсисида ўтирган, ҳокимият номидан иш юритадиган баъзи раҳбар шахслар ўзини номақул ишларини яширишга қанча уринмасин, одамлар ўзига нисбатан, жамоатчиликка нисбатан адолат бузилаётганини кўриб, бундай раҳбарларнинг чегарадан чиқиб кетганини, барибир, халқ сезади, билади. Қачонки раҳбарнинг юраги ҳам, қўли ҳам тоза бўлса, тамагарликдан, ғараздан йироқ бўлса, унинг табиатида катъиятлик билан вазминлик, талабчанлик билан ақл-заковат уйғун бўлса, фақат

шундагина одамлар ғам-ташвишини ўз қалбидан ўтказишга қодир раҳбар бўла олади. Минг таассуф билан айтишга тўғри келадики, айрим раҳбарлар ўз фаолиятида ана шу талабларни бутунлай унутиб қўяди.

Ниҳоят раҳбар ва жамоа ўртасидаги психологик муносабатлар ҳақида тўхталадиган бўлсак, раҳбар меҳнатининг психологик моҳияти шундан иборатки, раҳбар ўз-аъзоларидан бирмунча фаолроқ, социал муҳитга етилган бўлиб, ўспиринлик чоғидаги шаклланган муносабатларни кескин ўзгартириб, раҳбарликнинг янги муҳити талаб этган ташкилотчилик, ишбилармонлик, теварак-атрофдаги одамлар ўртасида ўз шахсини, обрўсини оширишга ҳаракат қилади. Ташкилотчилик фаолиятига қизиққан раҳбарларнинг ҳаммаси ҳам ғайратларини қанчалар йўналтиришни ҳамма вақт ҳам билавермайдилар. Уларни бевосита ишлаб чиқариш соҳасида ёки бошқа соҳаларда натижалари билан ўзини ва жамоани хурсанд қиладиган хилма-хил фойдали ва қизиқарли ишларни бажаришга йўналтириш зарур.

Айниқса, ёш раҳбарлар, гарчи ҳамма вақт ҳам бунга тайёр бўлмасликларига қарамай, улар мустақилликка интиладилар, бу билан ўзи билан жамоаси ўртасидаги муносабатларни яхши йўлга қўйишга амалий шароит яратадилар.

Ёш раҳбарларни катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган жамоа аъзолари асраб-авайлаб, тарбиялаб борсалар, улар меҳнат оқибатларини олдиндан кўра бошлайдилар. Ўзини тута билиш, жамоа аъзоларига меҳр-мурувватли, қарорлари бир мунча қатъий, шижоатли, соғлом фикрга асосланадиган, муомалали раҳбар бўлиб тарбияланиб борадилар. Шу тариқа ёш раҳбарларга анчагина узоқни кўзлайдиган, қийинроқ вазифаларни бажаришга психологик тайёрлаб бориш керак. Чунки тажриба тўпланган сари ёш раҳбарда жисмоний кучлар, билимлар, тажрибалар, иродавий бардамлик, асаб системаси анча чиниққан, мустаҳкам бўлиб боради. Раҳбар ва жамоа аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ана шундай қилиб шакллантириб бориш мумкин. Бундан ташқари, тажрибали, давлат ва жамоа ташкилотларида узоқ йиллар ишлаган, дунёвий тасаввури кенг раҳбарлар жамоани жипслаштирувчи, шахслараро

муносабатларни соғломлаштирувчи, фойдали тadbирлар ўтказиб амалий ёрдам берсалар, республикамизда катта ишлар бошланади, деб хулоса чиқарса бўлади.

Ҳозирги замон шароитида раҳбарнинг социал-психологик методларининг аҳамиятигина эмас, балки улардан фойдаланишнинг амалий имкониятлари ошиб бормоқда.

Баъзан бўлинма раҳбарлари ва мутахассислари бир вақтнинг ўзида ҳам технолог, ҳам экономист, ҳам психолог бўлишлари керак деганда улардан жуда кўп нарса талаб қилинмаяптимикин, деб сўрайдилар. Бошқарувчилик фаолиятининг социал-психологик масалаларига эътиборнинг кучайиши раҳбарга қандайдир янги вазифалар юкламайди. Бошқарувчилик фаолияти характерининг ўзи бунга мажбур этади. Жамоада раҳбарлик қилиб туриб кишилар билан ишламаслик мутлақо мумкин бўлмаган нарса. Ҳақиқатда ўз бурчини виждонан бажарувчи, ўзининг шахсий фазилатлари, тажрибаси ва билими билан эгаллаб турган вазифасига мувофиқ келувчи ҳар бир раҳбар ходим ҳамиша маълум даражада социолог, педагог ва психологдир. Жамоа хўжаликларининг бўлинмаларида ишлаб чиқаришни бошқаришнинг барча социал-психологик масалалари орасида қуйидаги масалалар энг катта аҳамиятга эга: жамоани ташкил этиш, шакллантириш ва ривожлантириш, унда соғлом психологик шароитни таъминлаш; оддий ишчилар ва хизматчиларни ижтимоий ишлаб чиқаришни бошқаришга жалб этиш; маънавий рағбатлантириш тартиботини такомиллаштириш; раҳбарнинг ўз қўл остида ишловчилар билан психологик алоқасини, ишлаб чиқариш ва турмушдаги ҳуқ-атворини яхшилаш.

Юқорида санаб ўтилган вазифаларнинг ҳар бири ўз навбатида кўпдан кўп жузъий масалаларга бўлиниши мумкин. Уларни вужудга келган вазиятга боғлиқ ҳолда ҳал этишнинг усуллари ҳам кўп.

Бу масалаларни муфассалроқ қараб чиқамиз.

1.5.Раҳбарлик санъати ва салоҳиятининг психологик омиллари

Бутун халқимизнинг тақдирига дахлдор, муҳим масалалардан бири иқтисодиётни бошқариш, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш муаммосидир. Шунинг учун раҳбарликни самарали йўллари топиш, бошқарув тизимини тўғри йўлга қўйиш мамлакатимиз тараққиётининг устувор йўналишлари этиб белгиланган.

Чунки жаҳондаги энг ривожланган мамлакатлар тараққиётга ҳам айнан шу йўл билан эришганлар.

Бинобарин, жамиятимизда раҳбарлик фаолияти тўғри режалаштирилса, давлатимиз ва халқимиз олдида турган кўплаб муаммолар ечимини топиб юртимиз обод, турмушимиз фаровон бўлади.

Лекин, очиғини айтганда, жамиятимизда раҳбарлик фаолиятининг кенг авж олишига ҳар хил объектив ва субъектив омиллар сабаб бўлмоқда. Субъектив омиллардан бири шуки, жамият аъзоларидан бир қисмининг онги, дунёқараши ҳали бошқарув фаолиятига тайёр эмаслиги билан изоҳланади. Раҳбарликнинг моҳиятини тўғри тушунмаслик оқибатида унга лоқайд муносабатда бўлиш, баъзи кишиларда эса боқимандалик кайфияти устунлик қилади. Шу билан бирга, айрим раҳбарлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини, бурч ва мажбуриятини етарли даражада билмайдилар. Бугунги кунда ҳар бир раҳбар жуда кўп соҳаларни яхши билиши, олдида қўйган мақсадини чуқур ҳис этиши, раҳбарлик маданияти ва этикасини чуқур англаб етиши лозим.

Раҳбарлик фаолияти нима?

Аввало “раҳбарлик” атамасига тўхталиб ўтсак. Раҳбарлик ишнинг кўзини биладиган, касбига қалб қўри ва бутун меҳрини бериб, ўзи, оиласи ва бутун эл-юртни ўйлаб меҳнат қиладиган, бошқарув фаолиятини жон дилдан сева олган кишига нисбатан ишлатилиши мумкин.

Раҳбарлик юксак ақл-фаросат, кўп куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз устида тинмай ишлашни, ўрни келганда, зарурий тадбиркорликни талаб қилади.

Шундай бўлгач, раҳбарлик тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

1.Раҳбар ижтимоий шахс сифатида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, ишлаб чиқаришнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучини бошқарувчи сифатида омилкорлик билан амалга оширади.

2.Раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало, мустақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолиятининг мақсадини белгилайди.

3.Раҳбар ўз соҳасига янги ғоя, янги ташаббус, янги технологияларни жорий этувчи тадбиркор шахс ҳисобланади.

4.Раҳбар меҳнати, аynи вақтда, таваккалчиликка асосланмаган машаққатли фаолият ҳисобланади. Унга сарфланган куч, маблағ баъзан фойда эмас, зарар келтириши, корхона фойда ўрнига зарар ҳам кўриши мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва бунга тайёр туриши, зарур бўлганда фаолиятини қайта бошлаши, унга куч-ғайрат топа билиши лозим.

Раҳбар қандай ахлоқий-маънавий фазилатларга эга бўлиши лозим?

Юқорида айтилганлар раҳбарлик фаолиятининг бир томонини ташкил қилади. Иккинчи томони раҳбарлик фаолияти билан шуғулланувчи кишининг шахси, шахсий фазилатлари билан боғлиқдир. Раҳбар ҳалол-пок, виждонли, иймонли, қаттиққўл, диёнатли, меҳр-шафқатли бўлиши керак. Раҳбарликка эгри йўл, эгри қўл, эгри мақсад билан эришиб бўлмайди. Феъл-атворида эгрилик бор киши раҳбарлик фаолиятида узоққа бора олмайди.

Раҳбар эркин бўлиши, ижтимоий фаолиятнинг қонуний тақиқланмаган ҳамма соҳаси билан шуғуллана олиши лозим. Шу билан бирга, у ўзи бошқараётган жамоа орасида обрў-эътиборга эга бўлиши, ўзини камтар тутиши зарур. У она тилини чуқур эгаллашдан ташқари, бир ёки иккита хорижий тилни яхши билса, фаолиятда улардан эркин фойдалана олса, бошқарув фаолияти янада самарали, яхши бўлади. Ўзбекистон мустақилликка эришиши ва хусусий мулкчиликнинг ҳукуқий жиҳатдан тўлиқ кафолатланиши билан раҳбарлик фаолиятида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Раҳбарлар ишлаб чиқариш

воситаларига шахсан эгалик қилишлари туфайли манфаатдорлик ортиб, маҳсулот кўпайди. Шу сабабли ишлаб чиқариш жараёнига янги технологияларни олиб кириш авж ола бошлади. Натижада маҳсулотларнинг миқдори ортиб, сифати яхшиланиб бормоқда.

Ҳозирги кунда аксарият ҳолларда жамоа ҳўжаликлари иқтисодий жиҳатдан оёққа туриб олмоқда. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, уларнинг сони кўпаяётган бўлса ҳам, сифат жиҳатдан айтарли даражада эмас. Бунинг учун уларнинг маънавий савиясини кўтариш, ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш, раҳбарлик этикасига оид билимларини ошириш муҳим вазифа саналади. Бугунги кундаги раҳбарлик фаолиятида умуминсоний ахлоқий фазилатларнинг роли жуда катта. Бундай фазилатлардан ўзаро ишонч, ҳалоллик, ҳаққонийлик кабиларни кўрсатиш мумкин.

Раҳбар психологиясини маънавий жиҳатдан шакллантириш учун қуйидаги махсус фазилатлар зарур деб ҳисоблаймиз

- Ташаббускорлик, доимо янги имкониятларни излаб топиш.
- Вақт ва вазиятдан ҳамиша унумли фойдалана олиш.
- Ҳаётда ҳар доим бошқалардан бир қадам олдинда юриш.
- Бўладиган ўзгаришларни олдиндан кўра билиш.
- Қатъият, тиришқоқлик, сабр бардошли бўлиш.
- Учрайдиган ҳар хил қийинчилик ва тўсиқларга шахсий мулоҳаза ва мушоҳада билан тайёр туриш, уларни иродавий қатъиятлик билан енгиш.
- Мақсадни аниқ белгилаб, унга эришишга ҳаракат қилиш.
- Ҳар бир ишда масъулиятни чуқур ҳис этиш.
- Фаолият соҳаси юзасидан етарли даражада илмий-амалий ахборотга эга бўлиш.
- Мунтазам равишда раҳбарлик фаолиятини олдиндан қатъий режалаштириш ва унга амал қилиш.
- Шерикларини ўзи илгари сурган ғояни амалга оширишга кўндириш.
- Иш юритишда мустақил бўлиш.

–Маълум пайтларда таваккалчиликка йўл қўйиш ва унинг натижасини тасаввур қила олиш.

Раҳбарлик этикаси қандай бўлиши керак?

Раҳбарлик этикаси ахлоқий меъёр, талаб ва тамойиллар мажмуасидир. Раҳбарлик этикаси, аввало, умуминсоний қадрият бўлган эркинликка асосланади. Раҳбар нафақат ўзи эркин бўлиши, балки шеригининг, ўзи ишлаётган жамоа аъзоларининг ҳам эркинлигини ҳурмат қилиши лозим.

Раҳбар фаолиятига ҳеч ким қонунсиз аралашуви мумкин эмас. Шу билан бирга, раҳбар ҳам ўзи раҳбарлик қилаётган жамоа аъзоларининг меҳнат фаолиятига қонунсиз халақит бермаслиги зарур.

Бўйсунувчи ходимларнинг майда-чуйда камчиликларига бардошли бўлиш, уларга ўзига ишонгандай ишониш, бир-бирларини тушуниш, ўзаро келишмовчиликларга йўл қўймаслик раҳбарлик этикасининг муҳим тамойилидир.

Ўзаро муносабатларда баъзан ҳар хил келишмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Шунинг учун одоб маданияти раҳбарга жуда зарур бўладиган энг муҳим фазилатлардандир. Раҳбарлик этикаси айти пайтда ўзаро тенглик ва одилликка асосланади. Бу томонларнинг ўз фаолиятини объектив баҳолашига ёрдам беради. Биз юқорида раҳбарликни умуминсоний қадрият дедик. Бутун дунё ишбилармон раҳбарларига хос тадбиркорлик этикасининг яна бир ахлоқий хусусияти ваъдага вафо қилиш, уни сўзсиз бажаришдир. Унга кўра, икки томон бир нарсага келишдими, бу мажбуриятни бузса, нафақат мажбурият олган тадбиркор ёки раҳбар, балки бошқа барча тадбиркорлар ҳам у билан муносабатини узишлари, бошқа муносабат ўрнатмасликлари лозим.

Раҳбарлик соҳасидаги тадбиркорликнинг шундай олтин қондаси бор: тадбиркор ўз харидорини ўйлайди, унинг учун қайғуради, бозор эса ўзини ўйлайди, ўзи учун қайғуради. Айти шу йўл билан тадбиркор раҳбарнинг обрўси шаклланади. Бу анча қийинчиликлар, жуда кўп саъй-ҳаракат билан юзага келади. Лекин шуниси ҳам борки, раҳбар қийинчилик билан эришган обрў-эътиборини арзимас бир нотўғри хатти-ҳаракати билан йўқотиб қўйиши

мумкин. Қилинган телефонга ёки келган хатга вақтида жавоб қайтармаслик ёки мижозга кўполлик қилиш, эътибор бермаслик, манманлик шулар жумласидандир. Умуман, раҳбар ўз обрўсини сақлаши учун жуда кўп ахлоқий талабларга риоя қилиши зарур. Бунинг учун унинг хатто нутқ маданияти, муомаласи, кийиниши, кўриниши, ўзини жамоа олдида тута билиши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Раҳбар замонавий ишбилармонлик ёки бизнесда муваффақиятга эришиш учун қуйидагиларга риоя қилиши зарур.

- 1) шерикларига берган ваъдасини доим ўз вақтида бажариши керак;
- 2) мағрурланиб кетмаслиги, жамоа ўртасида камтар, ўзига ортиқча баҳо бермаслиги зарур;
- 3) фақат ўзининг позициясини тўғри деб топмасдан шерикларининг ҳам фикри билан ҳисоблашиши зарур;
- 4) шерикларининг билим ва малакаларини ҳам қадрлаши лозим;
- 5) ўзининг иштироки зарур бўлган масалаларнигина ечишда қатнашиши шарт;
- 6) шериклари ва кўл остидаги ходимларни мақташ керак бўлса, буни жамоатчилик олдида қилиши керак;
- 7) шерикларининг таклифларини эътибор билан тинглаши, тўғри бўлса, ишда фойдаланиши, нотўғри бўлса, хушмуомалалик билан улардан воз кечиши лозим;
- 8) жамоа олдида ўзини йўқотиб қўймаслиги;
- 9) фаолиятидаги ҳар бир хато ва камчиликларни синчиклаб таҳлил қилиб, керакли сабоқ чиқариб бориши лозим.

Раҳбарлик ишини ташкил этиш маҳорати

Раҳбарлик ва тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун юқорида айтилганлар ҳали етарли эмас. Бунинг учун раҳбар ўзаро маълум муносабатларга киришишлари, ҳамкорининг кўнглига йўл топа олиши зарур. Бу ҳақда раҳбарлик илмининг назариётчиларидан бири Дейл Карнеги шундай дейди: “Сиз шеригингиз билан у қизиққан масалалар юзасидан гаплашинг,

шунда ишингиз бароридан келади” деганида анча ҳақ эди. Одатда кўпчилик раҳбарлар шилқимлик қилмай, аниқ мақсадни кўзда тутган, уни қизиқтирган муаммоларга эътибор берган кишини жуда қадрлайди. Раҳбар қабул қилган қарор шеригининг манфаатига ҳам дахлдор бўлганда, унинг ўрнига ўзини қўйиб кўриш тамойилига тез-тез мурожаат қилиш фойдалидир. Бунда “ўзингга раво кўрган нарсани бошқага ҳам раво кўр, ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрма” деган ҳикматли ақидага амал қилган бўлади.

Раҳбарларнинг ўзаро муносабатларида юз берадиган психологик тўсиқлар

Ўзаро муносабатларда раҳбарларнинг бир-бирини тўғри тушуна олишига имкон бермайдиган, ҳар хил келишмовчиликларга олиб келадиган омиллар ҳам бор. Бундай тўсиқлардан энг кўп учрайдиган қуйидаги уч хилини кўрсатиб ўтиш мумкин.

1) Дастлаб кўришганда бир-бирини ташқи қиёфаси бўйича баҳолаб, ўзини устун қўйиш ёки уни ёқтирмаслик.

2) шерик билан дастлабки мулоқотда унинг муҳим фикрларига қўшилмаслик ва ҳ.к.

3) дунёвий тасаввурлари, мақсад ва мулоҳазалари, ижтимоий барқарорлиги мос келиши ёки аксинча...

Раҳбарликнинг муомала маданияти

Низолашмасдан мулойим суҳбат олиб бориш тадбиркорликда катта ютуққа олиб келади. Бунда қуйидаги ахлоқий меъёрларга риоя қилиш зарур:

1. Гарчи шериги унга нисбатан салбий ҳис-туйғусини билдирса ҳам, раҳбарнинг ўзини ақлли деб билиши. Назорат қилинмаган, ноўрин хатти-ҳаракатлардан ўзини тийиши лозим.

2. Раҳбар суҳбатдош шеригини тушуниши зарур. Шерикни тушунмаслик ҳар икки томон учун ҳам маъқул қарорга келишга халақит беради.

3. Шерик билан самимий мулоқотда бўлиш. Мулоқотда шериги уни эшитишни хоҳламаса ҳам раҳбар бир иложини топиб, унинг эътиборини ўзига

жалб қилиши лозим. Бу ўртадаги муносабатларнинг яхшиланишига олиб келиши мумкин.

4. Шерикка айтилган маълумот етарли асосларга эга бўлиши керак. Маълумот хато ёки ёлғон бўлса, мулоқот муваффақиятсиз тугайди.

5. Раҳбар мулоқотда шеригига насиҳат қилишдан сақланиб, шерик билан тенг дўстона очиқ мулоқотда бўлиши зарур.

6. Тадбиркор раҳбар шеригига ортиқча гапириб, унинг вақтини бекорга олмаслиги лозим.

7. Келишув натижалари ахлоқий меъёрларга мос келиши шарт.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, мулоқотда баъзан шерикларнинг бир-бирини танқид қилишига ҳам тўғри келади. Танқид раҳбарликнинг яхши бўлишига ёрдам берадиган бўлиши, ишга тўсқинлик қилувчи эмас, балки яратувчилик кучига эга бўлиши лозим. Шу билан бирга, раҳбарга шеригининг эътиборини доимо ҳамкорликни кучайтирувчи жиҳатларга қаратишга ҳаракат қилиш тавсия этилади.

Хуллас, юқорида кўрсатиб ўтилган тамойил ва тавсияларга амал қилган раҳбар ўз фаолиятида доимо ижобий натижаларга эришиб бориши мумкин.

II БОБ

Замонавий раҳбар дунёқараши ва эътиқодини ўзгартирувчи муҳим психологик компонентлар

2.1. Замонавий раҳбарнинг сиёсий-маънавий салоҳияти.

«Биз янгиланаётган, ижтимоий ҳаёт қонунларига асосланган миллий психологиямизни яратиш учун нималарга асосланишимиз керак?» «Энг аввало, тарихий хотирани, миллий ифтихор ва миллий ғурурни, миллий руҳиятимизни ривожлантиришимиз зарур. Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур каби буюк аجدодларимиз ҳалқимизнинг миллий ифтихоридир. Шу каби буюк зотларнинг асрлар давомида ақлу заковати ила бунёд этилган бой маънавий руҳияти туфайли ҳалқимиз эътиқодли, мағрур яшади. Ана шу миллий дунёқараш, миллий эътиқод, миллий онг, ва миллий ғурур бугунги истиқлолимизнинг олтин пойдеворидир». Ниҳоят, ҳақиқий миллий психологияни яратишда бугунги руҳшуносларимиз, педагогларимизнинг дунёқараши, онги, шуури, тафаккури, қолаверса, миллий маданияти ва эътиқоди қандай бўлиши керак?

Инсон тафаккури тарихий тараққиёт маҳсулидир. Одамзод дунёқараши дастлаб энг оддий меҳнат фаолияти билан чамбарчас боғланган эди. Бу ҳаёт ҳақиқатига асосланган амалий тафаккур эди. Кейинчалик одамларнинг дунёқараши шаклланган сари тафаккур амалий тафаккурдан мавҳум тафаккур сари ва амалий тафаккурдан назарий тафаккур сари тараққий қилиб борди.

Тарихий дунёқарашнинг муайян босқичида илмий тафаккур таркиб топди, воқелик ана шу илмий тафаккур ёрдами билан тўлароқ, чуқурроқ, аниқроқ билиб олинади. «Одамзод воқеа-ҳодисалар ўртасидаги муҳим алоқа ва муносабатларни табиат ва ижтимоий ҳаёт қонунларини ўзининг дунёқараши ёрдами билан билиб олади. Инсоннинг дунёқараши энди фан, санъат, мураккаб технологияларни ҳам яратади. Одамлар илмга асосланган дунёқараш яратишга интиладилар ва шунга ҳаракат қиладилар. Тараққий қилаётган дунёқараш фан, техника ва санъат эса, ўз навбатида, кишилар онгининг ўсишига, уларнинг маънавий дунёқарашига таъсир этади. Одамлар тафаккури тараққиётнинг олий

босқичи глобал тараққиёт кўринишидир, ёки диалектик-матриалистик дунёқарашдир».¹⁴

Одам ўзининг дунёқараши орқали тарихий тараққиёт жараёнида табиатни ўзига аста-секин буйсундиради, уни ўзига хизмат қилишга мажбур этади, лекин дунё одамни қаноатлантирмайди ва одам ўз дунёқараши билан ҳатто жамиятни ўзгартиришга ҳаракат қилади. Унга тарихий тараққиёт жараёнида, узок курашлар йўли билан инсон ижтимоий муҳитнинг стихияли таъсиридан қутулади, ижтимоий дунёқараш қонунларини секин-аста билиб олиб, жамиятга уюшган ҳолда таъсир кўрсата бошлайди, инсон жамиятнинг тараққиётини муайян йўлга сола бошлайди. Мустақил Ватанимизда кишиларнинг дунёқараши эркин меҳнати зўр ижодиёт эканлигини, бу ижодиётда истиқлол одамларнинг барча жисмоний ва маънавий дунёқараши муносиб равишда тақдирланади. Энди Мустақил Ватанимиз кишилари, мустабид тузум кишилари эмас, истиқлолимизнинг ғалабаси кишиларнинг янги маънавий қиёфаси ва ғоявий дунёқарашида яққол кўриниб туради.

Энди истиқлол эгаларининг маънавий қиёфаси, аввало, ўз меҳнатларига мустақил жамиятимиз учун муҳим иш деб ва Ватан олдидаги мукаддас бурч деб онгли муносабатда бўлишларида кўриниб туради. Ватанимиз кишиларининг дунёқараши, миллий ва маънавий қиёфаси Ўзбекистон халқлари психологик тизимининг ҳамма энг яхши хусусиятларидан, яъни ана шу халқларнинг тарихий тараққиёт жараёнида мустабид тузум ва террорчиликка қарши курашда қарор топган миллий хусусиятларидан озиқланади, келажакда ҳам шу хусусият ва ҳислатларни ўзига сингдириб боради.

Шундай қилиб, ижтимоий ҳаёт шароити ўзгарган мустақил мамлакатимизда ёшлар оммасининг дунёқараши ва эътиқодида ҳам катта ўзгаришлар рўй бераётганини, илгари қизил империя тузуми зулми остида бўлган кишиларнинг онги ва дунёқарашида қандай ўзгаришлар бўлаётганлигини бугунги кунда очиқ-ойдин кўриб турибмиз. Бугун миллий истиқлол ғояларини шахс онгига сингдириш – психологик муаммо сифатида одам дунёқарашини ва онгининг келиб чиқишини, тарихий тараққиёти ва

¹⁴ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига жавоблар. Тошкент, “Адолат” нашриёти, 2000.

ижтимоий эътиқодини шакллантириш билан шуғулланади. Бу фан одам онги ва шахсининг ривожланиш масалаларини ҳамда унинг тарихий тараққиёт босқичларини ўрганади ва тушунтириб беради. Шахснинг руҳий заҳирий имкониятлари биринчи марта бизнинг мустақил мамлакатимиз истиқлол шароитининг имкониятлари яна бир марта шуни исбот этдики, инсон қобилиятлари ва истеъдодларнинг камол топиши, дунёқараши ва эътиқодининг ўзгариши яшаётган ижтимоий ҳаёт талабларига боғлиқдир. Истиқлолга эришган халқимизнинг онги бирданига шу тариқа ўзгармади, албатта мустақил жамиятимиз ўз бағрида яшаётган ҳар бир кишидаги барча дунёвий тушунчалар, маънавий эътиқодларининг юзага чиқиши учун чексиз имкониятлар очиб берди¹⁵.

«Хўш, маънавий эътиқодсизлик, энг аввало, нималарда намоён бўлади. Эътиқодсизлик ҳар қандай муқаддас ахлоқий қоидалар, ҳуқуқий меъёрларни емиради. Сўз билан иш бирлигининг узилишига олиб келади. Эътиқодсизликнинг асосида билимсизлик ётади. Билими саёз кишида эътиқод, иймон, диёнат юзаки бўлади.» Собиқ тузум даврининг сўнгги 20-30 йиллари ичида «жадаллаштириш» деган дастур эълон қилиниб, жамият ҳаётида кечиши лозим бўлган ёинки кечаётган жараёнлар сунъий равишда тезлаштирилгани, бу номақбул сиёсат охир-оқибатда тузумнинг зўриқиши ва таназзулига сабаб бўлганлигини бошимиздан кечирдик. Ўз навбатида, билими паст кишилар сонининг ортиб бориши, ёшларнинг жисмонан заифлашиб бораётганлиги физиологик томондан ўзаро боғлиқдир.

Маънавий қашшоқликнинг энг муҳим кўринишларидан бири ва энг даҳшатлиси, – деб таъриф берган эди профессор А.Чориев, –мустақил фикрлаш маданиятининг йўқлигидир. Мустақил фикри йўқ киши кўрқоқ бўлади. Чунки кўрқоқлик билан эътиқодсизлик бири иккинчиси билан чамбарчас боғлиқ. Эътиқодсизлик инсон онгининг заифлигидан далолат берса, кўрқоқлик инсоннинг амалий фаолиятида содир бўлади¹⁶. Бола тарбиясида ёшларни илм ёки бир ҳунар олишга йўналтиришда уларнинг психологик имкониятлари (лаёқати, хоҳиш-истаги ва мойилликлари)ни инобатга олмасдан йўналиш

¹⁵ Иванов П.И. “Умумий психология”. Тошкент.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1967, 83-бет.

¹⁶ Чориев А. Инсоннинг маънавий қиёфаси мақоласи. “Мулоқот” журнали, 1994. 4-сон. 27-бет.

берилса, маънавий эътиқоди ҳам заиф бўлиб шаклланади. Улар енгил-елпи яшашга, меҳнат қилмасдан пул топишга интиладилар. Онги ва кундалик фаолиятида ҳукмронлик қилаётган бундай кайфият таъсирида қолган ёшлар ҳатто нопок йўллардан ҳам қайтмайдилар, ўз эътиқодига қарши иш қиладилар. Ижтимоий адолат тамойилларини тушунмайдилар. Ҳатто давлат, жамият механизмини заифлаштирадилар. Хуллас, одамлардаги иймон-эътиқод, инсоний фазилатларга зарба беради.

Эътиқодни қандай тарбиялаш мумкин? Кучли ироданинг муҳим сифатларидан бири эътиқодлилиқдир. Эътиқодлилиқ одамнинг вазиятни тезда баҳолаб ўз вақтида асосли, ўйланган ва мустаҳкам қарор қабул қилиши, ҳеч қандай иккиланмасдан уни бажаришга киришишдан иборатдир. Киши ўз ҳаёти жараёнида турли хил муаммоли масалаларни ҳал қилади. Уларнинг баъзи бирлари ўзининг мураккаблигига кўра одамдан шошилмай, қатъий сабр-тоқат ва эътиқод билан жиддий, батафсил, атрофлича ўйлаб иш кўришни талаб қилса, бошқалари жуда тез ва тўғри қарор қабул қилиб, онгли эътиқод билан ишга киришишни талаб қилади. Эътиқодли киши ҳеч қачон саросимага тушмайди, мавжуд имкониятлардан биронтасини танлашда иккиланиб қолмайди. Саросимага тушиш ҳолати кўпинча қатъиятсиз ва эътиқодсиз кишиларда учрайди. Эътиқодсиз киши доимо ҳардамхаёл бўлади, вақт ҳар қанча етарлича бўлишига қарамай, бирон қатъий қарорга кела олмайди ёки қарорга келса ҳам уни тез-тез ўзгартиради, ўз қарорининг тўғрилигига ўзи шубҳа билан қарайди. Бундай кишилар ҳатто бирор қарорга келган тақдирда ҳам уни бажаришга киришиш учун кўпинча ўзларини мажбур қила олмайдилар. Биз келажакда олий ўқув юртларида таълим олаётган студент ва ўқувчи ёшларни шахс сифатида шакллантириш, энг аввало, уларнинг дунёқараши ва эътиқодини тарбиялаш учун юқорида келтирилган талаблар асосида тарбиялашга катта эътибор беришимиз керак.

2.2.Раҳбарнинг руҳий қуввати ҳақида баъзи мулоҳазалар.

Одамлар ўртасидаги руҳий барқарорлик борлиқни тутиб турган қудратли муносабатдир, лекин бу хусусият ҳамиша мураккаб кечади. Таҷриба шуни кўрсатдики, фанда ҳам, яшаётган ҳаётимизда ҳам ўз келажагини шакллантиришга ҳаракат қилмаган раҳбар маънавий саводсиз, руҳан заиф одам ҳисобланади. Бугун келажак авлод ҳақида қайғуриш, мустақил Ватанимиз учун баркамол наслни тарбиялаб етиштиришга ғамхўрлик қилиш, бизнинг миллий, маънавий, қолаверса умуминсоний бурчимизга айланиши зарур.

Умр – бизга ато этилган ҳаётнинг катта синови дейишади халқимиз. Унинг ҳали ўрганилмаган муаммолари, ечилмаган сиру асрорлари одамнинг мураккаб руҳияти билан боғлиқ қалб кечинмалари, кўплаб чигалликлар борки, буни сезиш, ҳис қилиш, англаш мумкин, бироқ уни бировга уқтириш анча мушкул иш. Гоҳида турмуш ташвишлари билан чалғиб, ён-атрофимизда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга эътибор беришга ожизлик қиламиз. Бошимизга кулфат тушганда эса уни енгиш учун руҳий қувват, иродавий матонат, сергаклик, ҳозиржавоблик, ўткир зеҳнлилик, тафаккуримизнинг тезкор мулоҳазакорлиги муомала маданияти муҳим эканлигини англаймиз. Ана шунда бизга фақат ақлий фаолиятимиз ва руҳий қувватимиз ёрдамга келади.

Аниқроқ қилиб айтганимизда баъзан биз кечираётган изтиробларни, салбий ҳис ва кечинмаларни, ғазаб ва тушкунлик, ваҳималарни енгишда бизга ўзимиз ўзимизда тарбиялаб шакллантирган руҳий бардошимиз синов бўла олади. Бундан бошқа куч бу кечинмаларни енгишга қодир эмас. Инсон руҳияти қалб кечинмалари, ҳаққоний акс эттирилган барча психологик жараёнларни, ҳолат ва хусусиятларнинг эмоционал кўринишларини турли миллат кишилари сўзсиз тушунади ва бир-бирига қалбан хайрихоҳ бўла олади. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳис-туйғуларида, айрим сабабларга кўра, юзага келган изтироблар ёки меҳр-оқибатларни тушунишда жуда яқин қалбан уйғунлик, меҳр-оқибат бор. Юқорида айтганимиздек, руҳият билан боғлиқ воқеа ва ҳодисалар муайян бир миллат тилида ёзилиши мумкин. Аммо турли тилда ёзилган руҳий кечинмаларни изтироб ва ҳис-туйғуларни ўрганиш ва ўргатиш объекти одамлар ва улар ўртасидаги ўзаро муомала ҳисобланади. “На тил, на миллат на тана, на

кон, балки юраклар бизни бирлаштиради”-деган Шекспир. Демак, маънавият миллат ажратмаганидек руҳий кечинмаларимиз ҳам миллат ажратмайди. Уларга инсоннинг қалбидаги руҳий эмоционал ҳолатлар, кечинмалар хизмат қилаверади. Энди аниқроқ савол қўядиган бўлсак, **руҳий қувватнинг ўзини**? Бу–ҳозирги замон психологиясини ўрганиш жараёнида энг кўп бериладиган савол. Шунинг учун ҳам бу саволга ғоят хилма-хил изоҳлар билан жавоб бериш мумкин. Чунки психологияга оид ғояларнинг ҳаммаси мураккаблиги жиҳатидан изоҳ талаб этади.

«Инсон ўзини ўзи англамай туриб, дунё таассуротларини тўғри англай олмайди. Агар англаса, фавқулодда юз берувчи хавфли вазиятларда одамда ҳиссий эмоционал ҳолатини бошқариш қобилияти кучайиб, нохуш ҳодисаларга нисбатан ўзини тута олиш, вазиятга мослашиш, руҳий қувватини узоқ вақт сақлай олиш қобилиятига эга бўлади. Бу илмий тилда **толерантлик**, яъни **чидамлилиқ**, руҳий қувватнинг бардошлилиги, сабр-тоқатлилиқдир. Юқорида айтганимиздек, одамга хос бўлган барча хусусият ва қобилиятлар кишилар билан бўладиган ўзаро муносабат давомида ҳаётда дуч келадиган кўплаб муаммолар ва машаққатларни енгиб ўтиш жараёнида шаклланувчи мураккаб психологик хусусиятдир. У ҳар бир шахсда турли даражада ривожланади. Унинг киши руҳиятида қанчалик шаклланганлиги ва ундан фойдалана олиш маҳорати шахснинг психологик жараёнлари, тафаккури, сезги ва хотира, ҳис, туйғу ва иродаси қанчалик мураккаблашганлиги, шунингдек, мижози (холерик ёки сангвиник, флегматик ёки меланхолик) темпераментлари, мижози қай йўсинда таркиб топганлиги билан белгиланади¹⁷.

Биринчидан: Руҳий қувват- одамга ташқи муҳитда содир бўлиб, муттасил ўзгариб турадиган ва руҳий-асабий таъсир этадиган салбий воқеа-ҳодисаларга жавоб реакциясининг бардош беришидир.

Иккинчидан: Одамлар ўртасидаги ўзаро муомала маданиятини тартибга солиб туриш учун, аввало, фаҳм-фаросат, ақл-заковат, кўп йиллик тажриба, меҳр-оқибат катта аҳамиятга эга. Лекин баъзан руҳиятимизга таъсир этувчи салбий кечинмаларнинг муттасил ўзгариб турадиган шароитлари, одамлар

¹⁷ Жабборов А. Педагогик психологиянинг этник асослари. Тошкент, 2006. 34-бет.

иродасига бўйсунтириш қийин бўлган ҳис-туйғуларни уйғотадики, ана шунда одам онгли равишда ўзини ўзи бошқариши ёки ҳаётда тўплаган иродавий қувватидан оқилона фойдаланиши керак бўлади. Одам эса ҳаёти давомида кўплаб руҳий изтироблар, кечинмалар, тубсиз гирдобларга, кутилмаган вазиятларга дуч келадики, бунда организм руҳий қувват салоҳиятини ўзидаги юксак маънавий-ақлий сифат ва хислатларини намоён этиши лозим бўлса-да, баъзи шароитларда одам оғир ҳиссий эмоционал тушкунликлар орқали хато қилиб қўйиши, ҳатто ўзини ўзи руҳан заиф ҳолатга тушириши, ҳаётда асабий ҳолатга тушиб қолиши мумкин. Натижада бу асабийлик одамнинг илмий- ижодий ва бошқа ҳар қандай меҳнат фаолиятини пасайтиради, турли касалликларнинг ривожланишига ва оқибатда руҳий матонати заифлашиб, асаб тизимларини ишдан чиқарадиган руҳий омиллар кучаяди. Нерв системамизни таранглаштиради. Асабларимиз тез таъсирланишга мойил бўлади. Шу ўринда айнан шу соҳага оид бир мисол келтириш маъкулга ўхшайди. Матбуотида «Асабийлик Россияда шиддат билан тарқалаётган касалликлардан биридир»-деб маълумот беради. «Сайёрамизда энг катта ҳудудни эгаллаган бу мамлакат аҳолисининг 45 фоизи ўз вақтида ухломасдан тунни мижжа қоқмай асабий ҳолда ўтказмоқда. Уйқусизлик ва асабийликдан кўп кишилар азият чекапти. Олимларнинг таъкидлашларича, бунга доимий стресслар ҳамда ишдаги турли муаммоларга сабаб бўлаяпти»¹⁸. Соғлом яшаш учун эса одамзотнинг руҳиятида улуг мақсад, сабр-тоқат онгли ирода, одамларга меҳр-оқибат тарбияланган бўлиши билан бирга ҳар хил турли асоратлар (ичкиликбозлик, чекувчилик, гиёҳвандлик, тажовузкорлик)дан сақланишга ўргатишимиз зарурдир. Шунинг учун биз атрофимиздаги одамларни ҳар қандай шароитда ҳам инсон қалбига самимийлик билан йўл топишга, сабр-тоқатли бўлишга ўргатишимиз керак. Дунё психологларининг таъкидлашича, ҳафсаласизлик, кучли салбий эмоционал ҳолат, яъни ҳис-ҳаяжонлар кишининг ҳатто ички аъзоларига ҳам таъсир этиб, физиологик ўзгаришларни юзага келтирар экан. Бу эса қон айланиш тизими ишини ёмонлаштиради. Танада руҳий асаб хасталикларни келиб чиқиши ва унинг ривожланишига сабаб бўлади. Ҳозирги замон турмуш тарзи муносабатлари

¹⁸ «Миллий тикланиш» газетаси. 2008йил. 14 август.

билан кўпаяётган турли икир-чикирлар, ғам-ташвишлардан, ҳар хил асабийлашиш ҳолатларидан қутулиш, руҳий зўриқишнинг олдини олиш учун одам ўзига ўзи соғлом турмуш тарзини яратиш ва унга доимо амал қилиб бориш зарур. Хуллас, руҳий қувватни чиниқтириш ташқи халқчил муҳитнинг доимо ўзгарувчан шароитларига, руҳиятимизнинг кўникиш, мослашиш, имкониятлари қувватини ошириш, тарбиялаш, ноқулай психологик омилларга нисбатан унинг барқарорлигини кучайтиришдан иборатдир. «Аслида асабийлик қаердан келиб чиқади? Узоқ давом этган руҳий кечинмалар, ҳаддан ташқари қийин шароитда узоқ вақт ишлаш ёки яшаш, мунтазам дам олмаслик ва ухламаслик каби ҳолатлар натижасида марказий асаб тизими фаолиятининг бузилишидан пайдо бўлади. Биз биламизки, инсонда бош мия ва олий нерв системаси инсон ҳаётининг моддий асосини ташкил қилади. Одамнинг кайфияти яхши бўлса, чиройи очилиб, ранги қизариб, кўзлари кулиб туради. Жисмида моддалар алмашинуви яхши кечади. Руҳий қувватнинг ҳимоя йўллари ҳам бақувват бўлиб, одам асабий дардга кам чалинади¹⁹».

¹⁹ Сафар Маҳмуд. Саломатлик ва гўзаллик сири. Тошкент.: “Фан”.2007. 22-б.

2.3.РАҲБАРНИНГ МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ ЖАРАЁНИДА ШАКЛЛАНДИГАН ХАРАКТЕР ВА ТЕМПЕРАМЕНТ ХУСУСИЯТЛАРИ

Одам тирик мавжудот сифатидагина эмас, биологик организм, балки наслий йўл билан ўтган бир қатор табиий-психологик хусусиятларга эга бўлган биосоциал мавжудот сифатида туғилади. Бу хусусиятлар одамда генларга жойлаштирилган куртак тариқасида бўлиб, организмнинг маълум анотомо-физиологик ва шахс психик тараққиётининг имкониятлари сифатида мавжуд бўлади. Натижада бу куртаклар шахсда анотомо-физиологик ва психологик омил сифатида одамнинг фақат ижтимоий ва табиий муҳит билан боғлиқ бўлган муносабатлари жараёнида унинг ҳақиқий характер хусусиятига айланади.

Характер инсоннинг атрофдаги воқеликка муносабатини ифодаладиган ҳамда унинг хатти-ҳаракатида, хулқида намоён бўладиган хусусиятларнинг индивидуал йиғиндисидир. Характернинг ҳар бир хусусияти маълум бир шароитда у ёки бу хатти-ҳаракатнинг содир бўлишига олиб келади. Инсон характери билиш учун вақт ҳамда у билан доимий мулоқотда бўлиш талаб этилади. Инсон характери билсак, биз унинг муайян шароитда қандай йўл тутишини ва ундан нималарни кутиш мумкинлигини биламиз. Агар инсоннинг индивидуаллиги ички муайянликдан маҳрум бўлса ёки унинг хатти-ҳаракатлари ўзига унчалик боғлиқ бўлмай, фақат ташқи шароитга боғлиқ бўлса, бундай одам характерсиз шахс ҳисобланади. Характер белгилари инсон хулқининг одатланган шаклида намоён бўлади.

Характернинг барча белгиларини шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ – шахснинг йўналиши аниқ ифодаланган характер белгилари, масалан: **жамоавийлик** (инсон жамоада ва умум манфаатини ўзининг тор шахсий манфаатидан устун қўяди, кадр-қимматини жамоада кўради) ва **эгоизм** (инсон ҳамма нарсадан олдин ўз шахсий манфаатини ўйлайди, унинг учун фақат ўзининг шахсий эҳтиёжи ва истаклари мавжуд), зийраклик ва қўполлик, киришувчанлик ва биқиклик, меҳнатсеварлик ва ялқовлик, ишга виждонан ёндашиш ва лоқайдлик, тартиблилик ва

масъулиятсизлик, ташаббускорлик ва бепарволик, янгиликни ҳис қилиш ва ғафлат, тежамкорлик ва исрофгарчилик; ўзгаларга ёрдам бериш ва кишиларга ваҳшиёна муносабат, камтарлик ва ўз-ўзига танқидий қарай билмаслик, манманлик, ўзига талабчанлик ва димоғдорлик, ўз кадр-қимматини билиш, такаббурлик ва бошқалар.

“Агар инсон ўзи учунгина меҳнат қилса, – деб ёзган эди машҳур психолог К.К.Платонов, – эҳтимол, у машҳур олим, буюк донишманд, аъло даражадаги шоир бўлиши мумкин, аммо ҳеч қачон комил ва буюк инсон бўлолмайди”.²⁰

Иккинчи гурӯҳ – характерлилар муайян тамойилларга асосланиб ўз хулқини, ўз фаолиятини онгли бошқара олади. Қўйган мақсади йўлида пайдо бўлган тўсиқларни енгишга интилади ва унга эришади. Бу тур раҳбарнинг яхши фазилатлари одат ва кўникмалари кўпчиликка манзур бўлади. Шунга қарамасдан, бундай раҳбарларнинг ҳам хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари ҳақида қарама-қарши фикрлар, мулоҳазалар пайдо бўлиши мумкин. Бундай қарама-қаршилиқ кўп орзу-истакларни, режаларни вужудга келтирувчи, жадал ортиб бораётган жамоавий эҳтиёжларни ва уларни амалга ошириш учун чекланган ҳамда кўп жиҳатдан етарли бўлмаган имкониятлар ўртасидаги қарама-қаршилиқлардир. Эҳтиёжларнинг имкониятларга мос келмаслиги раҳбар билан жамоада ишлайдиган кичик ва ўрта раҳбарлар ўртасида ҳам қарама-қаршилиқни келтириб чиқариши мумкин. Чунки ёш, ташаббускор, талабчан раҳбар ўзининг жуда кўп истакларини, “хоҳлайман”ларини амалга оширишга интилади, катта ёшли, кўп йиллик ҳаётий тажрибага эга бўлган, ўзини теварак-атрофидаги одамларга катта имкониятга эга раҳбар қилиб ўхшатиш, тенглаштириш истагида у ўзини кучли, қўрқмас ва эпчил қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Ана шундай «хоҳламайман», «керак», «ўзим биламан» каби тушунчалар баъзан ёш раҳбар билан жамоа аъзолари ўртасида қарама-қарши, кескин вазиятли ҳолатларни юзага келтириши мумкин. Тажрибали тадбиркор раҳбарларнинг фикр-мушоҳадалари, ёш, тажрибасиз раҳбарнинг тафаккуридан анча фарқ қилиб, унинг мушоҳадалари бир қадар юксак даражада умумлашганлиги билан

²⁰ Платонов К.К., Голубоев Г.Г. Психология. – Т.: “Ўқитувчи”, 1982, 71-бет.

ажралиб туради, бу тур раҳбарлар ўз мулоҳазаларига етарли далиллар келтира олади. Бўлғуси тadbиркор, ёш, лаёқатли раҳбарлар шахсининг психологик тузилишида ўзига катта баҳо бериш энг муҳим, салбий характер хусусиятларидан биридир. Шу ҳолатни ҳам эслатиш зарурки, ёш раҳбарлар ўзларининг хулқ-атворларига, воқеаларга ортиқ даражада эмоционал ҳолатда қарайдилар, ўзининг кадр-қиммати ва қобилиятига бирмунча ортиқча баҳо бериб юборадилар.

Шу тариқа ўз-ўзини англаш ва ортиқ даражадаги ҳиссий кўзғалувчанликнинг давомли таъсири ёш раҳбарларни ўз кадр-қимматларининг камситилишига нисбатан ҳаддан ташқари сезгир ва жуда кучли таъсирланадиган қилиб қўяди. Худди шу сабабларга кўра, ёш раҳбар кўпинча, гўё ҳар томондан қандайдир кўнгилсизлик кутаётгандек, нотинч, қандайдир номаълум хавотирлик ҳолатини бошларидан кечирадилар.

Ёш раҳбарларнинг бундай характер хусусияти ўз шахсининг таркиб топишини анча мураккаблаштиради. Таҷрибасиз раҳбар бу даврда ниҳоятда танқидий ва қарама-қарши ҳолатга дуч келади. Қарама-қаршилик, одатда, раҳбарнинг ўз муҳитида истаган ҳолати билан ҳақиқатда вужудга келган ҳолатнинг мос келмаслигидан келиб чиқади. Ёш раҳбарлар ўзи раҳбарлик қилаётган меҳнат жамоасига ўзича ҳали ҳаёт таҷрибасида синалмаган хатти-ҳаракатлар билан раҳбарлик қилгиси келади, аммо жамоадаги таҷрибали раҳбарлар бу бошқарув маданиятини унга муносиб кўрмайди, натижада унинг хатти-ҳаракати даражаси билан эришиш мумкин бўлган имкониятлари даражаси ўртасида маълум бир қарама-қаршилик келиб чиқади.

Эришиш мумкин бўлган ҳақиқий имкониятлардан раҳбарнинг қўяётган талаблари қанчалик устунлик қилса, раҳбар юзага келган шароитдан ва ўз-ўзидан шунчалик кам қаноатланади. Ана шу сабабга кўра, қарама-қаршилик олдин раҳбар шахсининг ичида етила бошлайди, ўз-ўзи билан келиша олмаслик ҳолати юзага келади. Ундан сўнг жамоа билан ёки жамоанинг бошқа ички, яширин бошлиқлари, бошқарувчилари билан осойишталик муносабатларини бузувчи социал тўқнашувлар келиб чиқади.

Бирор ёш раҳбар ёки катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган қобилиятли раҳбар шахсининг таркиб топишида асосий аҳамиятга эга бўлган нарса қарама-қаршиликлар эмас, балки ижтимоий фойдали йўналишнинг таркиб топиши, жамоа манфаати билан боғлиқ бўлган асосий масалаларни ўзаро тўғри тушунишдир. Бунинг учун каттами, кичикми, тажрибалими ё тажрибасизми, ҳар бир раҳбар доимо ўзининг характер хусусиятларини тарбиялаб, кузатиб бориши зарур. Чунки характер шахсинг таянчидир, характернинг барча хиллари шахсинг фазилатларидир. Шунинг учун ҳам характерда раҳбарнинг барча фазилатлари мажмуи намоён бўлади.

Айрим раҳбарларда эса характерологик ҳислатлар сони ва тури жуда кўп бўлиши мумкин. Масалан: дилкашлик, камгаплик, самимийлик, мақтанчоқлик, илтифотлилик, батартиблик, эҳтиёткорлик, ҳасадгўйлик, синчковлик, озодалик, орасталик, уддабуронлик, виждонлилик. Бироқ қандайдир фазилат доимо етакчи бўлади ва раҳбарни худди ана шу хусусияти асосида эъзозлаш мумкин. Бундан ташқари, ҳамма раҳбарларнинг ҳаракат ва ҳулқ-атворлари уларнинг ўзларига хос хусусиятларини белгиламаслигини ҳам ҳисобга олиш керак. Улардан баъзиларининг хатти-ҳаракати ташқи вазият, ҳамкорининг ё ўртоқларининг яхши ёки ёмон таъсири, уларнинг муносабатига боғлиқ бўлади. Бундай кишиларни характерсиз раҳбар, яъни ички қатъиятликдан маҳрум бўлган одамлар дейиш мумкин.

Раҳбар шахсинг бирор соҳага йўналганлик хусусиятлари ва муносабатлари унинг шахсий характерида жуда аниқ намоён бўлади. Бироқ характернинг ўзаги иродадир. Унинг хусусиятлари шахсинг фазилатига айланиб, характерининг энг аҳамиятли ҳислатларини ҳосил қилади. Шунинг учун «кучли раҳбар», «иродали раҳбар», «характери кучли одам» деган иборалар омма ўртасида кўп учрайди. Шунга қарамай, раҳбардаги ирода билан характер бир нарса эмас. Ирода асосан характернинг кучи, унинг мустаҳкамлиги, қатъиятлилиги, дадиллиги билан бевосита боғлангандир. Бироқ иродавий куч бутун характерни ҳал қилмайди, у ўзининг кучини йўлловчи мазмунга эгадир.

Энди шундай экан, характернинг таркиб топиши ҳақида қисқача тўхталиб ўтишга тўғри келади. Ҳар бир раҳбар шахснинг характерида ҳаётий йўлнинг ўзига хослигини акс эттирувчи ҳислатлар мавжуддир, деб бежизга айтишмайди. Одамнинг характери унинг ҳаёт йўлининг йиғиндисидир. Раҳбар шахсини шакллантириш, демак, унинг характерини тарбиялашга интилишдир. Аммо тескари қонуниятларни ҳам унутмаслигимиз лозим. Раҳбарнинг характерини таркиб топтириш, демак, унинг шахси учун керакли ҳислатларни шакллантиришдир.

Мустақил ватанимизнинг тўлақонли аъзоси бўлажак раҳбар характери ҳислатларининг таркиб топишини қуйидагилардан иборат деса бўлади:

1. Ватаннинг келажаги ва равнақиға йўналтирилган инсоний ғоявийлик.
2. Фуқаро сифатида ватаниға, халқиға чексиз садоқати, ватан хоинлари, экстремистлар ва бошқа малъунларға қатъий нафрат.
3. Юксак шахсий жавобгарлик ҳиссиётини вужудға келтирувчи ва сиёсий эътиқодларини шакллантириш орқали таркиб топадиган ҳушёрлик.
4. Бўлажак онгли, малакали раҳбар характерининг энг муҳим ҳислатлари—оммавийлик, ташаббускорлик, мустақиллик ва меҳнатда интизомлиликдир.

Раҳбар фаолиятидаги фаоллик ишбилармонликда, эпчилликда ва ҳаракатчанликда намоён бўлади. Раҳбар бошқалар ишлаб турган вақтда уларни меҳнатға илҳомлантиради, жамоаға қўшилиб ташаббускорлик кўрсатади ва катта мақсадлар сари етаклайди.

Раҳбарнинг мустақиллиги – бу раҳбарнинг шундай характер ва ҳислатидирки, у юқори ташкилот раҳбарининг топшириқларини кутмасдан, ўзгалар ёрдамисиз, ўз онги, фикри билан мустақил ишлаш қобилиятидир.

Раҳбарнинг интизомлилиги – бу раҳбарнинг характер ҳислатиға айланган иш қоидалари ва хатти-ҳаракат меъёрларига аниқ риоя қилишға мойиллигидир. Интизомлиликнинг айрим, тасодиқий кўринишлари характериға кўра энг интизомсиз раҳбарда ҳам бўлиши мумкин.

Интизомли раҳбар деганда, меҳнат жараёнида ўта хилма-хил ҳолатларда барча хатти-ҳаракатларини кўрсата оладиган, қатъий иш режими ва тартибига

тўла амал қиладиган фаол киши тушунилади. Раҳбар интизомлилигининг кўрсаткичларидан бири бу раҳбарнинг ўз меҳнат интизомига қатъий риоя қилишидир. Меҳнат интизомига риоя қилмаган ҳар қандай раҳбар кўзлаган мақсадига етиша олмайди. Демак, раҳбар ўз меҳнат интизомининг таркиб топишида ўзи иштирок этади ва шунинг учун у доимо ўзини ўзи жавобгар деб билиши керак.

Республикамизнинг етакчи психологларида бири В.Каримованинг умумлаштирилган таърифига кўра, “Характер шахсдаги шундай психологик субъектив муносабатлар мажмуи, улар унинг борлиққа, одамларга, предметли фаолиятга ҳамда ўз-ўзига муносабатини ифодалайди”²¹. Демак, муносабат категорияси характерни тушунтиришда асосий ҳисобланади. Б.Ф.Ломовнинг таъбирича ҳам характер шахс ички дунёсининг асосини ташкил этади ва уни ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Машҳур рус олими, психология фани методологиясининг асосчиларидан бири С.Л.Рубинштейн шахснинг ўзига хослиги ва характерологик тизимнинг куйидаги учта асосий тузилмасини ажратган эди:

1. Муносабатлар ва йўналиш - шахсдаги асосий кўринишлар сифатида шахснинг ҳаётдан нимани кутиши ва нимани хоҳлаши.

2. Қобилиятлар—ана шу тилак-истакларни амалга ошириш имконияти сифатида одамнинг нималарга қодир эканлиги.

3. Характер - имкониятларидан фойдаланиш, уларни кенгайтиришга қаратилган турғун, барқарор тенденциялар, яъни бу одамнинг ким эканлиги²².

Бу нуқтаи назардан қараганда ҳам, характер шахснинг борлиги конституциясидир. Характернинг бошқа индивидуал психологик хусусиятлардан фарқи шуки, бу хусусиятлар анча ўзгарувчан ва динамик, орттирилгандир. Шунинг учун ҳам мактабдаги таълимдан олий ўқув юртидаги таълимга ўтиш фактининг ўзи ҳам ўспиринда маълум ва муҳим ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Умуман, аниқ бир шахс мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ҳар бир алоҳида объектлар, нарсалар, ҳодисалар мос тарзда характернинг турли қиррали

²¹ Каримова В. Психология. – Т.: “Халқ мероси” нашриёти, 2002.

²² С.Л.Рубинштейн. Исследование мышление советской психологии. – Москва.:2002-1969

намоён бўлишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Демак, характернинг психологик тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг борлиқдаги объектлар ва предметли фаолиятга нисбатан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам психологияда характернинг қуйидаги тизими эътироф этилади:

1. Меҳнат фаолиятида намоён бўладиган характерологик хусусиятлар, – меҳнатсеварлик, меҳнаткашлик, ташаббускорлик, ишга лаёқат, ишга қобиллик, масъулият, дангасалик, қўнимсизлик ва бошқалар.

2. Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар –одобилик, меҳрибонлик, мулоқотга киришувчанлик, ғамхўрлик, раҳм-шафқат ва бошқалар.

3. Ўз-ўзининг муносабатига алоқадор тавсифий сифатлар – камтарлик, камсуқумлилик, мағрурлик, ўзига бино қўйиш, ўз-ўзини танқид, ибо, шарму ҳаё, манмансираш ва бошқалар.

4. Нарсалар ва ҳодисаларга муносабатларда намоён бўладиган хусусиятлар – тартиблилик, оқиллик, саранжом-саришталик, қўли очиклик, зикналик, тежамкорлик, покизалик ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган сифатлар аслида раҳбар ҳаётидаги йўналишлардан келиб чиқади. Чунки бу йўналишлар одамнинг борлиққа нисбатан танловчан ва талабчан муносабатининг акс этишидир. Бундай йўналиш турли шаклларда намоён бўлади: диққатлилик, қизиқувчанлик, идеаллар, маслаклар ва ҳиссиётлар.

«Характер – тарихий категория ҳамдир, – дейди психолог В.Каримова. –Бунинг маъноси шуки, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий давр ўз кишиларини, ўз авлодини тарбиялайди ва бу тафовут одамлардаги тавсифий хусусиятларда ўз аксини топади²³. Масалан, XIX аср ўзбеклари XX асрнинг 50-йилларидаги ўзбеклар ва мустақиллик йилларида яшаётган ўзбеклар психологиясидаги фарқ, аввало, уларнинг характерологик сифатларида акс этади. Аминмизки, XXI асрнинг ёш авлодлари янада зуккорок, иродалироқ, маърифатли ва маънавиятлироқ бўлади. Мамлакатимизда ҳозирги кунда амалга оширилаётган

²³ Каримова В. Психология. – Т.: “Халқ мероси” нашриёти., 2002.

ислоҳотлар, янги жамият барпо этиш билан боғлиқ саъй-ҳаракатлар янги аср авлодининг руҳан ва жисмонан соғлом бўлишига замин яратмоқда.

Характер хусусиятларининг нималарда намоён бўлиши, уларнинг белгилари масаласи ҳам амалий жиҳатдан муҳимдир.

Аввало, характер раҳбар шахсининг хатти-ҳаракатлари ва амалларида намоён бўлади, раҳбарнинг онгли ва мақсадга қаратилган ҳаракатлари, унинг ким эканлигидан дарак беради.

Нутқининг хусусиятлари (баланд товуш билан ёки секин гапириши, тез гапириши ёки босиқлиги, эмоционал бой ёки жонсиз) ҳам раҳбар характерининг йўналишини белгилайди.

Ташиқи қиёфа—юзининг очиқ ёки тунд эканлиги, кўзларининг самимий ёки жоҳиллиги, қадам босишлари—тез ёки босиқ, буларнинг ҳаммаси раҳбар характерини ташкаридан кузатиб ўрганиш белгиларидир.

Бундан ташқари, илм оламида инсон характерини турли белгиларига кўра ўрганишга қаратилган кўплаб уринишлар ҳам мавжуд.

Лекин характер ва унинг ривожланиши, намоён бўлиши учун умумий қонуният шуки, у ташқи муҳит таъсирида, турли хил муносабатлар тизимида шаклланади ва шароитлар ўзгариши билан ўзгаради. Ҳар бир касб-ҳунар ўзининг талаблари, мажмуи – профессиограммасига эгаки, у шу касб билан шуғулланаётганлардан ўзига хос психологик қирралар ва хоссалар бўлишини тақозо этади. Шунинг учун ҳам врачнинг, ўқитувчининг, муҳандиснинг, ҳарбийларнинг, артистларнинг ва бошқаларнинг профессионал сифатлари ҳақида алоҳида-алоҳида гапирилади. Ана шу касб соҳиблари, уларнинг иш мобайнида кўрсатадиган индивидуаллиги ичида эса характерологик ўзига хослик катта аҳамиятга эга ва буни нафақат шахснинг ўзи, балки уни ўраб турган бошқа кишилар ҳам яхши билишлари керак. Раҳбар психологиясини атрофлича ўрганиш учун қуйида машҳур олим Карл Юнгнинг характер типини аниқлаш методикасидан мисол келтирдик. Берилган саволларга жавоб вариантларидан бирини танлаш керак.

1. Қайси бири сиз учун муҳимроқ?

а) дўстларнинг кичик давраси;

б) кўпчилик ўртоқлар давраси.

2. Қандай китоблар сизга кўпроқ ёқади?

а) қизиқарли сюжетли;

б) одамлар руҳий кечинмалари акс эттирилган.

3. Ишда нимага кўпроқ йўл қўйишингиз мумкин?

а) кечикиш;

б) хатоликлар.

4. Агар ёмон иш қилиб қўйсангиз:

а) кўп қайғурасиз;

б) унчалик қайғурмайсиз.

5. Одамлар билан қандай чиқишасиз?

а) жуда тез ва осон;

б) секин, эҳтиёткорлик билан.

6. Ўзингизни аразкаш деб ҳисоблайсизми?

а) ҳа;

б) йўқ.

7. Чин дилдан қулишга мойилмисиз?

а) ҳа;

б) йўқ.

8. Сиз қандайсиз?

а) камгап;

б) сергап.

9. Сиз очиқмисиз ёки ҳисларингизни бировлардан яширасизми?

а) очиқман;

б) яшираман.

10. Ўз ҳис-кечинмаларингизни таҳлил қилишни ёқтирасизми?

а) ҳа;

б) йўқ.

11. Кўпчилик даврасида бўлганда, Сиз кўпинча...

а) тинмай гапирасиз;

б) бошқаларни тинглайсиз.

12. Тез-тез ўзингиздан норози бўлиб турасизми?

а)ҳа;

б)йўқ.

13. Бирор нималарни ташкил қилишни ёқтирасизми?

а)ҳа;

б)йўқ.

14. Сирларингиз ёзилган кундалик тутишни хоҳлармидингиз?

а)ҳа;

б)йўқ.

15. Бирор нарсанинг қароридан уни бажаришга тез ўтасизми?

а)ҳа;

б)йўқ.

16. Кайфиятингизни тез ўзгартира оласизми?

а) ҳа;

б)йўқ.

17. Ўзгаларни ишонтириб, уларга ўз фикрингизни ўтказишни яхши кўрасизми?

а)ҳа;

б)йўқ.

18. Сизнинг ҳаракатларингиз...

а)тез;

б) секин.

19. Сиз бўлиши мумкин бўлган нохуш ҳодисалардан ташвишланасизми?

а) тез-тез;

б) баъзан.

20. Қийин ҳолатларда Сиз...

а) ёрдам сўрашга шошиласиз;

б) ҳеч кимга мурожаат қилмайсиз .

Энди жавобларингизни ҳисоблаб чиқинг.

Кишиларни ўрганишга хос мазкур усулнинг калити:

Жавоблар ичидаги қуйидагилар Сиздаги экстровеерсияни кўрсатади:

16, 2a, 36, 5a, 66, 7a, 86, 9a, 106, 11a, 126, 13a, 146, 15a, 16a, 17a, 18a, 196,
20a. Мос келган жавоблар сонини 5 га кўпайтиринг.

0-35 баллар—интроверсия;

36-65 баллар—амбиверсия;

66-100 баллар—экстраверсия.

Шунга ўхшаш тавсияни ўрганиш усуллари кўп бўлиб, улар ёрдамида раҳбар ўзини, яқинларини ва жамоа аъзоларини ўрганиб бориши керак.

РАҲБАР ШАХСИНИНГ ТЕМПЕРАМЕНТ ХУСУСИЯТЛАРИ

Раҳбар психик хусусиятининг барқарор бўлиши ҳамда темпераментининг ташқи ифодасини аниқроқ тасаввур этиш учун раҳбарларнинг меҳнат фаолияти жараёнида намоён бўладиган темперамент турларини кўриб чиқамиз.

Аввало темперамент нима? У қандай психологик хусусият? Темпераментнинг моҳияти ва белгилари нималардан иборат? Бу саволларга жавоб беришдан аввал темперамент турларининг психологик характеристикасига тўхталишга тўғри келади.

Темперамент – инсоннинг меҳнат фаолиятида унинг нерв тизими типларининг ўзига хос намоён бўлишидир. Бу шахсдаги нерв жараёнларининг кучи, мувозанати ва ҳаракатчанлигини намоён қилувчи индивидуал психологик хусусиятлардир. Шахсдаги кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари бир-бири билан мувозанатлашган бўлиши лозим. Аммо ҳамиша шундай бўлавермайди. Жиддий кўзғалиш ёхуд аксинча кучли тормозланиш ҳолати ҳам бўлиши мумкин. Бир иккинчисидан оз ёки кўпроқ даражада устунлик қилиши ҳам мумкин, улар турли ҳолларда турлича куч билан содир бўлишлари, бир ҳолат иккинчисига турли даражадаги енгиллик билан ўтиши ва бир ҳолатнинг ўзида бири иккинчиси билан алмашилиши, бошқача қилиб айтганда, ҳаракатчанликнинг турли даражасига эга бўлиш мумкин.

Мазкур нерв тизими учун кўзғалишнинг мувозанати ва ҳаракатчанлиги хусусиятларининг бирикмаси нерв тизимининг типини белгилайди.

Энди темперамент типларининг психологик тавсифига тўхталиб ўқишимизга тўғри келади.

Нерв тизимининг тўртта типини учратиш мумкин. Уларнинг бири кучсиз кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг заифлиги билан белгиланади. У **меланхолик** темперамент типини дсб аталади, у заиф тип. Заиф тип учун бирон қаршилиқни енгиллиги талаб қиладиган шароит ёки нерв тизими кучли кўзғалиши ёки кучли тормозланишини қатъий талаб қилувчи ҳолат олдида беқарорлик ҳосил бўлади. Меланхоликнинг реакциялари кўпинча кўзғатувчининг кучига тўғри келмайди. Унда ташқи тормозланиш, айниқса, кучли. Шунинг

учун меланхолик темпераментли шахсларнинг диққатини бошқа нарсаларга тортиш осон. У ҳар доим ҳам диққатини бир объектга тўплай олавермайди. Меланхолик типига кирувчи одамлар ҳаётда янги, кутилмаган шароитларга тушиб қолганда, ўзини йўқотиб қўяди.

Ҳаётда яратилган яхши шароитларда ва тўғри тарбия натижасида меланхолик типдаги одамлар жиддий, маъноли, ҳаётий воқеаларга осонлик билан бардош бера оладиган киши бўла олади. Лекин бу типдаги одамларни раҳбарлик лавозимларига тавсия этиш анча қийин. Чунки ахборотларнинг кўплиги, ахборот коммуникация технологияларининг тезкорлик билан ижтимоий ҳаётимизга кириб келиши раҳбардан жуда катта билим, ҳозиржавобликни талаб этади. Темпераментнинг қолган уч типи кучли ҳисобланади. Улардан бири ўзини тутолмайдиган, мувозанатлашмаган бўлиб, **холерик** темперамент типига тўғри келади. У қўзғалиш жараёнларининг нисбатан кучсизроқ тормозланиш жараёнларидан устунлиги билан ажралиб туради. Ўзининг реакцияси кўтарилган пайтда жуда осонгина ҳолдан тояди ва худди заиф тип сингари ўзгаришга дучор бўлади. И.П.Павлов холерик темпераментли кишининг қиёфасини таърифлар экан, «Жанговар, жўшқин, осон ва тез таъсирланадиган тип» деб ёзади. **Холерик** темпераментли одам бирор ишга зўр иштиёқ билан киришиши мумкин, қандайдир, баъзан жуда аҳамиятсиз сабабларга кўра, унда тўсатдан ёмон кайфият, ҳамма нарсага бепарволик билан қараш ҳиссиёти пайдо бўлиши ҳам мумкин. Ҳиссиётларга келсак, холерик темпераментли раҳбар тез қўзғалувчанлиги, зўр ҳаяжонланиши билан бошқалардан ажралиб туради. **Холерик** темперамент хусусиятлари раҳбарликда ишлайдиган кишиларнинг ташаббускорлигида, куч-ғайратида, қатъийлигида намоён бўлади. Кучли маънавий фазилатларга эга бўлмаган, холерик темпераментли киши, кўпинча салбий хусусиятли, сержаҳл, аччиғи тез чиқаётган киши сифатида ўзини кўрсатиши мумкин.

Сангвиник темперамент типини И.П.Павлов шундай таърифлаган эди: “**Сангвиник**—қизикқон, маҳсулдор арбобдир, лекин у кўп ва қизиқарли ишлар мавжуд бўлсагина, яъни доимий қўзғалиш пайтидагина шундай бўлади. Агар бундай ишлар бўлмаса, у нохуш, ланж бўлиб қолади”. Демак, сангвиник

темпераментли раҳбар, ҳаракатчан, мувозанатли бўлади. У янги, кутилмаган шароитларга тез мослашади, кишилар билан тез тил топишиб кетади, дилкаш, бундай раҳбарнинг ҳис-туйғулари тез ўзгариб туради, мимикаси бой, ҳаракатлари ифодали. У қувноқ, ғам ва қайғули дамлари бўлса ҳам, хушчақчақ юради. Жамоага ўзининг ғам-ташвишларини билдирмайди. Жамоада агар сангвиник типли раҳбар фаолият кўрсатса, унда қатъий мақсад, чуқур фикр, ижодий фаолият барқарор бўлади.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, ана шундай темпераментли ёшларимиздан мард, ғайратли, шижоаткор, вазмин, ҳаракатчан кишиларни танлаб, раҳбар қилиб тарбиялашимиз ҳаёт заруратига айланмоқда. Темпераментлар тўғрисида аниқроқ тушунча бўлиши учун биз нерв системаси типлари ва темпераментларнинг ўзаро нисбатини қуйидаги жадвадда кўрсатишни лозим топдик.

1-жадвал

	Нерв системасининг тип		Кучлилар		Кучсиз
			Сергайрат	Кам ҳаракат	
Нерв жараёнларининг хусусиятлари	Кучи:	Кучли	Кучли	Кучли	Кучсиз
	мувозанатчанлик	мувозанатлашган	мувозанатлашмаган	мувозанатлашган	мувозанатлашган
	ҳаракатчанлик	ҳаракатчан	ҳаракатчан	кам ҳаракат	кам ҳаракат
	Темперамент	Холерик	Сангвиник	Флегматик	Меланхолик

Шуни айтиш зарурки, нерв тизими ва темперамент тушунчаларини айнан тенглаштириш мумкин эмас.

Нерв системаси — физиологик тушунча. Темперамент эса психологик тушунчадир. Инсон организмидаги нерв системасининг типини шахснинг темпераменти сифатида намоён бўлади. У инсоннинг ташқи таъсирларга психологик ҳаракатланишнинг тезлиги ва кучи билан белгиланади. И.П.Павлов *флегматик* темперамент тўғрисида шундай деб ёзган эди: «*Флегматик*—тиришқоқ меҳнаткашдир». *Флегматик* темпераментли раҳбарларда шартли рефлекслар секин ҳосил бўлади-ю, лекин хатти-ҳаракатлари барқарор ва давомли бўлади. Бундай темпераментли кишилардан раҳбар тайинланса, яхши бўлади, чунки улар вазмин, юввош бўлади, уларнинг жаҳлини чиқариш қийин.

Ўзини тута билишлик, совуққонлик, фикр теранлиги тез шаклланиши мумкин. Агар Президентимиз айтганидек, Ўзбекистонимизни келажagini ана шу темпераментли ўринбосарлар билан таъминлай олсак, раҳбарнинг обрўи кўтарилади, уларнинг кўнимсизлигига барҳам берилиб, рақобатбардош раҳбарлар гуруҳи шаклланади. Хуллас, рақобат сиёсати ривожланади. Бу темпераментнинг белгилари кескин кўриниб турувчи одамлар жуда кўп учрамайди. Ҳаётда аралаш темпераментдаги кишилар кўп учрайди, уларда турли темпераментга тегишли белгилар турлича ҳолатда аралашган бўлади. Бундан маълум бўладики, темперамент қотиб қолган нарса эмас. Ҳар қандай темпераментли кишидан тарбия, таълим, юксак меҳнат фаолияти ва соғлом ижтимоий муҳит орқали яхши, салоҳиятли раҳбар ходимлар тарбиялаб етиштириш мумкин.

Флегматик темпераментли раҳбарнинг психологик хусусияти хилма-хил, ҳаракатларни тез бажариш зарурати йўқ бўлган ишлаб чиқариш тармоқларига кўпроқ мос келади. Улар ишга шовшмасдан, аммо унга пухта тайёргарлик билан, ҳеч бир нарсани даққат-эътибордан четда қолдирмай киришади. У ўз ишининг сифатига талабчан бўлади

2.4. РАҲБАР ШАХСИДА ПРОФЕССИОНАЛ ҚОБИЛИЯТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

«Қобилият— инсониятнинг неча минг йиллик тадрижий ривожланиш даврида алоҳида кишиларнинг илм-фанда, раҳбарлик салоҳиятида, иқтисодий ёки сиёсий тараққиётда, санъат ва адабиётда эришган олий неъматдир. Бугунги кунда инсоният яратган барча моддий ва маънавий бойликлар эса ана шу инсоният қобилиятининг буюк кўринишларидан биридир. Шу маънода қобилиятлиликни, бошқачароқ қилиб ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида ривожланадиган ва жамиятнинг маданий, маънавий ва моддий, техникавий базасини яратувчи алоҳида шахсларнинг (раҳбар, илм-фан, санъат ва адабиёт кишилари) тафаккури маҳсули ҳам дейиш мумкин. Алоҳида қобилиятли (профessional) шахслар табиат-жамият қонунларини кашф этадилар, бутун башарият аҳли эса улардан баҳраманд бўладилар. Бу ижтимоий кашфиётлар айни пайтда иқтидорли, professional қобилиятли шахсларнинг янада кўплаб вояга етишига кулай шарт-шароит ҳозирлайди ва жамият тараққиёти учун улуғвор замин яратади»²⁴.

Буюк раҳбар ходимлар, даҳолар ҳаёт ва фаолиятини таҳлил қилиш уларнинг характерида мақсад сари қатъий интилиш каби ажойиб раҳбарлик, ташкилотчилик, ишбилармонлик каби инсоний фазилатлар муҳим роль ўйнаганлигидан далолат беради.

Аммо кейинги уч аср шундай professional раҳбар ва олимларни кўплаб вояга етказиб бергани ва улар тараққиёт маҳсулига боғлиқ ҳолда ўзгариш ва янгиликларга ниҳоятда бой бўлганлиги билан бошқа асрлардан тубдан фарк қилади. Ана шу уч асрни ўзаро қиёслайдиган бўлсак, йигирманчи асрда улкан ижодкорлик ва жадал инқилобий ўзгаришлар юз берганлигини кўрамиз.

Зеро, шу асрда жаҳон халқларининг аксарияти саводхон бўлди, шу асрда радио, телевидение ихтиро этилди, инсонлар космосга учирилди, электрон ҳисоблаш машиналари (компьютерлар), ахборот коммуникация технологиялари ва бошқалар яратилди. Бундай ютуқларни санаб саноғига етиб бўлмайди. Буларнинг ҳаммасига инсоннинг фавқулодда қобилияти сабабчидир. Инсоният

²⁴ Қаранг: Кадрлар тайёрлаш сифати муаммолари ва ечимлари. – Т.:2003, 71–73-бетлар.

бутун тарихий тараққиёт давомида ўзи ҳам табиатнинг бир бўлаги бўлгани ҳолда табиат кучларини забт этиш, унинг сирларини ўрганиб, меҳнат жараёнларини енгиллаштариш, моддий турмушни яхшилаш ва маданий турмуш даражасини юксалтириш учун интилиб ва курашиб келмоқда.

Ҳамма замонларда ҳам тафаккур эҳтирослари ва инсон қобилиятининг кучи, серқирралиги, қамрови кенглиги ва билимдонлиги жиҳатдан забардаст иқтидорли раҳбарларга муҳтож бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолиши мукаррар. Бу ўзгаришлар инсоният учун иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳаларда янги мақсад ва бошқарув вазифаларини қўймоқда. Хуллас, глобаллашув инсон яшаётган муҳитни ва унинг раҳбарлик услубини кескин тарзда ўзгартирмоқда. Шунинг учун ҳам Олий Мажлиснинг ўн учинчи сессиясида муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов «Иқтисодиёт сиёсий манфаатларга бўйсундирилган жойларда иқтисодиёт батамом барбод бўлади», дея мурожаат қилган эди.

Бу мурожаат билан Президентимиз мустақиллик сўқмоқларидан қийналиб бўлса-да, ўз халқини иқтисодий тангликдан олиб чиқишнинг ягона йўли илм-фанни ривожлантириш, иқтидорли ёшларни вояга етказиш, тарбиялаш билан янги техника ва технологиялар яратиш, маънавий, мафкуравий ва маданий даражамизни юксакликка олиб чиқиш эканлигини уқтириб, ҳар бир раҳбар, фуқаро ва зиёли давлатни бошқаришнинг янги тизимини маҳорат билан ўрганиб, юксак тараққиёт талабларига жавоб беришга чақирди.

Президентимиз «Амалга оширилаётган барча ислохотларнинг тақдирини, келажак тараққиётимизни етук олимлар, раҳбарлар, илғор фан-техника ва технология, замонавий илмларни пухта эгаллаган, салмоқли интеллектуал салоҳиятни ўзида мужассамлаштирган кадрлар ҳал қилади» деганида тўла ҳақ эди. Ҳар бир давлат куч-қудрати, салоҳияти, халқаро нуфузи, аввало, илм-фанга, қолаверса, раҳбарлик салоҳиятига асосланади. Шундай экан, ХХІ асрда Ўзбекистон давлати раҳбарлик салоҳиятининг жаҳон миқёсидаги мавқеи, нуфузи қай даражада? Бунда давлат қандай интеллектуал, бошқарув салоҳиятига суянади. Ҳозир Ўзбекистонда давлат раҳбарлари қандай замонавий бошқарув тизимларини кашф этдилар. Мамлакатимиз равнақи, умуминсоният

манфаатлари йўлида қобилиятли раҳбар кадрнинг аҳамияти, уларни тайерлашнинг долзарблиги аниқ. Дарҳақиқат, мустақил давлатимиз тараққиётининг бугуни ва истиқболи ҳақида мушоҳада юритувчи ҳар бир онгли фуқаро бу ва бошқа саволларга олимларимиз, фан фидойилари ҳамда сиёсий раҳбарларимиз жавоб бериши табиий.

Шуни мамнуният билан айта оламизки, республикамизда истиқлол шарофати билан барча жабҳаларда, шу жумладан, таълим, фан-техника ва бошқарув тизимида ҳам туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур ислохотлар устувор йўналишнинг бошқа соҳаларига сингиб кетди. Бу жараён, албатта, раҳбарлик салоҳиятига, уларнинг сиёсий жиҳатдан тайёрлик фаолияти ва ижодий профессионал қобилиятига боғлиқ бўлади.

Раҳбарлик соҳасида ривожланган мамлакатлар тўплаган энг илғор тажрибаларни ўрганиш йўлида ўзаро муносабатларни кенгайтириш ҳукуматимиз томонидан қўйилган муҳим талаблардан биридир. «Иқтидорли раҳбар ёшларимизга нафақат республикамизда, балки ривожланган хорижий мамлакатларда раҳбарликнинг барча соҳалари бўйича ўз билим ва тажрибаларини ошириб келиш учун етарли шарт-шароит яратиб берилган» деб ёзади тарихнавис, беназир мумтоз адабиёт билимдони, публицист, шоир П.Равшанов.

Шуни мамнуният билан айтишимиз лозимки, «Ватанимизнинг истиқлол йўлидаги курашлари тарихида президентимиз Ислом Каримовнинг Қашқадарё вилоятидаги раҳбарлик фаолияти даври (1986-1989 йиллар) қашқадарёликлар учун алоҳида ўрин тутди». «Халқимиз, миллатимиз учун ўта оғир ва мураккаб ўша йилларда у Қашқадарё эли билан елкама-елка туриб, собиқ марказдан юборилган қора кучларга қарши мардона курашган, қонли қатағонлар йўлига ғов бўлиб, қанчадан-қанча одамларнинг ҳаётини сақлаб қолган, уларни зулм ва зўравонлик, ҳурматсизлик ва ҳақоратлардан ҳимоя қилган эди. Иқтисодий-ижтимоий ва психологик жиҳатдан кескин муаммолар гирдобида қолган вилоятнинг қаддини тиклаб, уни ривожлантириш йўлига олиб чиққан эди»²⁵. Сиёсатшунослик фанлари тарихида буюк шахсларнинг, айниқса, бутун бир

²⁵ Равшанов П. Қашқадарё истиқлол арафасида. 1986-1989 йиллар. – Т.: “Маънавият” 2003, 9-бет.

давлатни қайта тиклаб, истиклол ва тараққиёт йўлини белгилаб берган, уни тарих саҳнасига олиб чиққан сиёсий йўлбошчиларнинг ҳаёти, ижтимоий фаолияти нафақат улар мансуб бўлган миллат ва халқ вакилларида, балки жаҳон жамоатчилигида ҳам катта қизиқиш уйғотиши табиий, албатта.

Чунки бундай улуг зотлар ўзлари туғилиб вояга етган муқаддас замин ва у ерда яшаган олижаноб халққа хос бўлган барча эзгу фазилатларни ўз тарихий сиймосида эркин мужассам этади. Шу боис ундай сиёсий арбобларнинг шахсида, ижтимоий фаолиятида миллат ва халқнинг, даврнинг белгилари хусусиятлари аниқ намоён бўлади.

«Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А.Каримов кейинги асрларда халқимиз орасидан етишиб чиққан ана шундай беназир инсон ва улуг раҳбардир.

Ватанимизнинг 130 йиллик мустамлакачилик зулмидан озод бўлиб, дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаши, халқимиз ўз тарихининг янги даврига қадам қўйиши айнан ана шу шахснинг номи билан бевосита боғлиқ. Бугунги кунда дунё сиёсатшунослигида «Тараққиётнинг ўзбек модели» деган янги тушунча билан бирга «Ислом Каримов феномени» деган атаманинг пайдо бўлгани ва хориждаги кўплаб олимлар, эксперт ва аналитиклар томонидан чуқур тадқиқ этилаётгани ҳам ҳақиқатни яққол тасдиқлайди.

Чунончи, Юртбошимиз сиёсий фаолияти, раҳбарлик салоҳияти, инсоний фазилатлари жаҳондаги кўплаб атоқли давлат ва сиёсат арбоблари томонидан холисона эътироф этилган. Шунингдек, бу мавзу Дональд С.Карлайд, Леонид Левитин, Александр Яковлев, Феодор Бурлацкий, Н.Жўраев, Озод Шарафиддинов, Меҳмон Ғофуралӣ, Алан Касаев каби таниқли олим ва сиёсатшунослар томонидан теран ўрганилган. Улар И.А.Каримов ҳақида жиддий таҳлилга асосланган асарлар яратишган ва бу китобларнинг аксарияти дунёнинг бир неча тилларига таржима қилиниб, АҚШ, Германия, Буюк Британия, Жанубий Корея, Россия, Ҳиндистон каби мамлакатларда чоп этилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги обрў-эътибори янада ортиши билан бирга давлатимиз раҳбари фаолиятини ёритиш, бу борада махсус тадқиқотлар яратишга бўлган қизиқиш ҳам

кучаймоқда. Чунки ватанамиз тараққиёти, унинг дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаши И.А.Каримов фаолияти билан узвий боғлиқдир. Айнан шунинг учун ҳам президентимиз сиёсий фаолиятининг қайси бир даври, қайси бир босқичига назар ташламайлик, уларнинг барчаси миллий истиқлолга эришиш, давлатчилигимиз асосларини тиклаш, халқимизнинг кадр-қиммати, ҳақ-ҳуқуқларини жойига қўйиш, мамлакатимизнинг буюк келажагини барпо этиш каби бир-биридан долзарб вазифаларни амалга оширишда ғоят улкан аҳамиятга молик эканини яққол кўриш мумкин»²⁶. Яқин тарихимизнинг энг оғир ва мураккаб даври бўлган, собиқ империянинг жон талвасаси авжига чиққан кезларда, яъни мустақиллик арафасида И. Каримовнинг Қашқадарё вилояти раҳбари сифатида олиб борган серқирра фаолияти, айниқса, диққатга сазовордир.

Маълумки, И.Каримов ушбу лавозимда иш бошлагунга қадар ҳам катта ва масъулиятли раҳбар лавозимларда ишлаган. Айниқса, республика Молия вазири, Давлат План қўмитаси раиси вазифаларида ишлаган, собиқ шўро тузумининг ғайриинсоний, соғлом ақлга зид моҳиятини чуқур ҳис қилиб, ўрни келганда, бу ҳақда очик гапириб, ўзининг янгиланиш ва ўзгаришлар тарафдори эканини намоён этиб келган. Лекин кўп жиҳатдан унинг фаолиятида Қашқадарё вилоятидаги раҳбарлик даври алоҳида ажралиб туради.

Ислом Абдуғаниевичнинг ўзи ҳам воҳада бўлган учрашувларнинг бирида бу ҳақда шундай деган эди. «Менинг ҳаётимнинг ҳеч унутилмас даврлари билан узвий боғланган мана шу мўътабар Қашқадарё заминини, мана шу воҳани менинг она юртим, деб умримнинг охиригача ғурурланаман. Фахрланаман, бу юрт меҳрини қалбим тўрида доимо сақлаб юраман». Бу давр нафақат Қашқадарё аҳлининг, балки юртбошимизнинг ҳаётида ҳам бир умрга унутилмайдиган, ўчмас хотира бўлиб қолгани айтиш ҳақиқатдир.

Тарихнавис П.Равшанов «Кўп йиллардан буён И.Каримовнинг Қашқадарё вилоятидаги раҳбарлик фаолиятини ўрганиб келдим. Биз ўтган давр мобайнида ушбу мавзуга доир жуда кўп далил ва маълумотлар тўпладик, жумладан, у киши билан бирга ишлаган, мулоқотда бўлган одамлар билан суҳбатлашдик, уларнинг

²⁶ Равшанов П. Қашқадарё истиқлол арафасида. 1986-1989 йиллар. –Т.: “Маънавият”, 2003, 10–11-бетлар.

ўта мураккаб давр ҳақидаги вилоятда ҳукм сурган кескин вазият, ўта қийин шароитда Ислом Абдуғаниевичнинг узоқни ўйлаб, эл-юрт манфаатини кўзлаб, адолат билан иш юритгани тўғрисидаги эсдалик таассуротларини ёзиб олди ва бир жойга тўплادیк»,—деб эътироф этади.

Ҳақиқатан, И.Каримовга оғир мерос қолган эди. Вилоятда соҳалар бўйича режалар барбод этилган, капитал маблағларни ўзлаштириш, қурилиш-монтаж ишлари ўлда-жўлда қолиб кетганди.

Ўтган уч йил мобайнида режага нисбатан 700 минг тонна пахта кам топширилган. 1986 йилда эса мавжуд 143 хўжаликнинг 136 таси, пахтачилик бригадаларининг қарийб 82 фоизи қоқоқлик ва қарздорлик ботқоғига ботиб қолган. Ўртача ҳосилдорлик вилоят бўйича атиги 14 центнерни ташкил этган. 50 минг гектар ерни қамиш босган, 60 минг гектар ер кучли шўрланган эди.

Ўтган уч йил давомида вилоятдаги раҳбар кадрларнинг қарийб 900 нафари алмаштирилган: туман ва шаҳар партия қўмиталарининг қатор котиблари, ижроқўм раислари, хўжалик раҳбарлари, шунингдек яқиндагина ишга тавсия этилган, эндигина иш бошлаган кўпдан-кўп масъул шахслар раҳбарлик вазифасидан олиб ташланган. Ҳамон ишлар орқага кетмоқда, йиллар давомида ечилмай келаётган ижтимоий муаммолар туфайли аҳоли ўртасида норозилик кундан-кунга авж олмоқда эди.

Лавозимдан олинган раҳбар ва мутахассисларнинг барчаси ҳам ишда йўл қўйган хато ва камчиликлари учун жазога тортилган, деб бўлмасди. Бунинг замирида нафақат қашқадарёликлар, балки бутун ўзбек халқига қарши қаратилган жинойткорона мақсадлар яширин эканини И.Каримов яхши биларди. «Ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталган бу жараёни Москвадан туриб бошқариш эди.

Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг янги босқичи бошланди. Бу босқичнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, маъмурий ислохотлар тобора чуқурлашиб борар экан, ортиқча юклардан, бошқарув тизимида халақит бераётган ижтимоий омиллар ва маъмурий бошқарувчилардан шунчалик тезкор қутулиш эҳтиёжи қутилаётган эди.

«Нега шу кунга келиб, мамлакатимизда ислохотлар, хусусан, маъмурий ислохот кенг қамровли тус олди ва тез суръатларда амалга оширилмоқда?» деган савол туғилиши табиий. Маъмурий ислохотга айнан ҳозир катта эътибор берилаётгани чуқур мантиққа эга. Ўтказилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётни эркинлаштиришдир. Эркинлаштиришнинг моҳияти эса марказий ва жойлардаги ҳокимият органларининг ваколат ва вазифаларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига, нодавлат ташкилотларга олиб беришдан иборат.

Шу жараёни кўз олдимизга келтирайлик. Ҳокимият органидан муайян ваколат ва вазифаларни фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига олиб бермоқчимиз. Эркинлаштириш амалиёти шуни кўрсатадики, ҳокимиятдаги муайян шахслар ўзлари бажариши лозим бўлган вазифаларни қуйи ташкилотларга, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига жон деб берадилар. Ҳуқуқ ва ваколатларни, хусусан, назорат қилиш ҳуқуқини эса турли йўллар билан сақлаб қолишга ҳаракат қиладилар. Бунинг устига, баъзи мансабдор шахслар ўз ҳуқуқларини бериш у ёқда турсин, вазифаларини қуйи органлар ва фуқаролар ташкилотларига ўтказиш билан бир пайтда уларнинг ҳуқуқларини ҳам ўзларига ола бошлайди. Шундай вазиятда қуйи бўғинлардаги иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни эркинлаштириш учун юқоридан бўлаётган босимни камайтириш зарур эди. Ижроия ҳокимият тузилмаларини ислох қилиш, уларда банд бўлган ходимлардан 40 минг кишини қисқартириш ана шундай босимни камайтиради ва эркинлаштириш кенг қулоч ёзиши учун шароит туғдиради.

Маъмурий ислохот ўтказилишини тақозо қилган энг муҳим сабаблардан яна бири давлат органлари билан мамлакат иқтисодиётининг ўзаро муносабатлари масаласидир. Шўролар тузумидан мустақил мамлакатимизга қолган энг оғир иллат бу иқтисодиёт устидан тўла тоталитар ҳукмронлик ўрнатилган эди. Ушбу сарқитдан бирданига қутулиб бўлмасди. Шу боис бунда ҳам босқичма-босқичлик тамойилига амал қилинди ва қилинмоқда. Ундан тўла қутулишдан аввал одамларнинг фикр доираси, тафаккур тарзини ўзгартириш,

хукукий асос яратиш, янгича ишлайдиган раҳбар кадрларни тайёрлаш лозим эди.

Бошқарув тузилмаларидаги штатлардан 40 мингтасининг қисқартирилиши катта миқдордаги маблағни иқтисод қилиш имконини берди. Энди бу маблағларни ижтимоий муҳофазага, иқтисодиётни ривожлантиришга йўналтириш мумкин. Бироқ маблағни тежаш маъмурий ислохотнинг асосий мақсади эмас. У ана шу ислохот келтираётган ижобий оқибатлардан бири, холос. Асосий мақсад эса бошқарув тузилмасини ҳозирги кунда у шуғулланиши керак бўлмаган вазифалардан халос қилиш, иқтисодиётнинг эркин ривожланиши учун кенг йўл очиб беришдир.

Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ислохотларнинг беш тамойилидан бири бўлган босқичма-босқичлик тамойилининг қанчалик чуқур ва атрофлича ўйланганлиги маъмурий ислохот жараёнида ҳам намоён этилди. Ўтиш даврида давлатнинг иқтисодиётни бошқаришдаги иштироки асосан икки мақсадни кўзда тутди: а) иқтисодиётни ўпиришлардан сақлаш; б) аҳолини ижтимоий жихатдан муҳофаза қилиш.

Маълумки, биз ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларини шакллантираяпмиз. Агар давлат иқтисодиётни бошқаришда иштирок этмаса, бозорни ижтимоий томонга йўналтириб ҳам бўлмасди.

Юқорида қайд этилган сабаблар туфайли маъмурий аппаратнинг бир қисми иқтисодиётни бошқариш билан банд эди. Энди мамлакатимизда бозор инфратузилмаси асосан шаклланиб бўлган ҳозирги даврда ана шу кадрлар ва маъмурий тузилманинг муайян қисми ўз олдига қўйилган вазифани бажариб бўлди. Шундай шароитда маъмурий ислохотни ўтказиш объектив зарурият эди.

2.5.РАҲБАР ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ЭМОЦИОНАЛ-ИРОДАВИЙ КЎРИНИШЛАРИ

Шахснинг психик хусусиятлари (тажриба, темперамент, характер ва қобилиятлар) қатъий психик ҳодисалар бўлиб, улар шахсга узоқ давр давомида, баъзилари эса, жумладан, темперамент бутун ҳаёти давомида тааллуқли бўлган психик хусусиятлар сифатида шахс фаолиятини белгилайдиган асосдир. Бироқ фаолиятнинг муваффақиятига ва хусусиятига раҳбарнинг вақтинчалик психик ҳолатлари ҳам катта таъсир кўрсатади.

Демак, психик ҳолат раҳбарнинг мураккаб ва кўп томонлама ҳамда етарлича қатъий, бироқ содир бўлган вазиятда алмашилиб турувчи, яъни ҳаёт фаолиятини оширувчи ёки камайтирувчи психик ҳодисадир.

Ҳиссиёт эса раҳбарнинг теварак-атрофдаги воқеликларга, билиб олган нарсаларига ва фаолиятига муносабатидан пайдо бўладиган туйғулардир.

Инсон кечинмалари тўғрисида гап юритилар экан, «ҳиссиёт» ва «эмоция» деган икки атама қўлланилади. Кенг маънода қаралса, булар маънодош сўзлардир. Тор маънода олинса, эмоция дейилганда, органик эҳтиёжларнинг қондирилиш ёки қондирилмаслиги билан боғлиқ бўлган нарса ва ҳодисаларнинг айрим сифатлари, хусусиятлари таъсирида туғиладиган кечинмалар англашилади.

Ҳиссиётлар эмоциядан фарқланиб, кенгрок маънода улар раҳбарнинг ижтимоий ҳаёти шароитларида, бошқа одамлар билан бўлган муносабатда пайдо бўлувчи ва шаклланиб борувчи, олий, маънавий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқдир. Улар анча барқарор бўлиб, тез-тез ўзгариб турадиган шароитга унча боғлиқ бўлмайди.

Эҳтиёжни қондириш зарурияти раҳбарларни курашга, ҳаракат қилишга, бошлаган ишни охирига етказишга мажбур этади. Ўз навбатида, фаолият, эҳтиёжлар уни ҳаракатга келтирувчи мотив бўлиб қонгандагина пайдо бўлади. Шунинг учун раҳбарнинг фаолияти ҳамма вақт эмоционал тус олган бўлади. Ҳиссиёт бўлмаса, раҳбарнинг фаол меҳнат фаолияти ҳам бўлмайди.

Раҳбарнинг ҳиссиёти билан фаолияти ўртасидаги ўзаро алоқа кўриб чиқиладиганда улар орасидаги икки томонлама боғлиқликни эътиборга олиш

зарур. Бир томондан, ҳиссиёт одамни фаолиятга ундаса, иккинчи томондан, фаолиятнинг ўзи ҳиссиёт туғдиради, бу ҳол баъзан ҳиснинг ўзгаришига, кўп ҳолларда эса эҳтиёжларнинг ўзгаришига олиб келади.

Ҳиссиёт раҳбарнинг хатти-ҳаракатларида, интонациясида, мимика ва имо-ишорасида, бирор нарса ёки ҳаракатдан таъсирлана бошлашида ифодаланади. Ҳиссиётнинг энг кучли кўриниш шакли кулги ва йиғидир.

Одамнинг ўзини тута билиши, шунингдек, унда ҳиссиёт таъсири билан юзага келувчи ташқи аломатлар, одатда, бош мия пўсти остининг қўзғалиши ва тезкор фаолияти билан боғлиқ бўлади.

Фаолият билан боғлиқ бўлган эмоционал кечинмалар одамда кучланиш ёки енгилланишдан юборатдир. Бу тарздаги кечинмалар, одатда, ташвишланиш ёки енгил тортиш тарзида рўй беради. Ташвишланиш ҳолати одам фаолиятига баъзан ижобий таъсир кўрсатади. Масалан, бир ишни бошлашдан аввал раҳбарда содир бўлувчи ташвишланиш ҳолати фикрнинг тайёрлигини оширишга, диққатни сафарбар этишга имкон беради ва ҳоказо. Кўп ҳолларда ортиқча ташвишланиш одамнинг ақлий фаоллигини бўғиб қўяди.

Ҳиссиётлар кучи, пайдо бўлиш тезлиги ва барқарорлиги муайян мувофиқликда ўтишига қараб, аффект, кайфият, эҳтирос шаклида намоён бўлади.

Аффект — кучли ёки одам учун алоҳида аҳамиятли қўзғатишлар таъсирида юзага келиб, тез пайдо бўладиган ва қисқа муддатда ўтиб кетадиган ҳиссиётдир. Аффектнинг ўтиш вақтида онг тораяди, бош мия пўсти миянинг пўстлоқ остки қисмлари ишини унча назорат қилолмай қолади. Одамнинг аффект ҳолатини қайд этиб, одатда, «у ўзини билмай қолди» дейилади. Бу ибора билан онгнинг тўла назоратсиз қолганлиги очиб берилади.

Аффект ўз мазмуни жиҳатидан ҳар хил бўлган ҳиссиётлар билан боғланган бўлиши мумкин. Ташвиш, хурсандлик, ғазаб, кўрқиш—бу ҳисларнинг ҳаммаси одамни аффект ҳолатига тушириб қўйиши мумкин. Бунга раҳбарнинг режалаштирган ишларининг кутилмаган ҳолатда бажарилиши, шу орқали жамоага катта манфаат келишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Соғлом, нормал одам аффект ҳолатига кам тушади. Лекин бу ҳолат нерв системаси хусусиятига ҳам боғлиқ бўлади. Бу ҳолат қизгин темпераментли раҳбарларда кўпроқ бўлади.

Бирдан пайдо бўлиши ва яхши англаб олинмаслиги сабабли аффектлар кўп вақт кутилмаган нохушликка, тўқнашувга, баъзан эса жиноятга олиб келади. Тўғри, аффект ҳамма вақт ҳам ноўрин хатти-ҳаракат билан боғланган бўлмайди, баъзан у киши учун зарурдир. Бунга душманга бўлган кучли қаҳр-ғазаб кишини жасорат, қаҳрамонлик кўрсатишга ундайдиган ташаббускорлик шароити мисол бўлиши мумкин. Сокин шароитда тез-тез аффектга тушиш кишининг асабий касаллигидан ёки ҳисларини тарбиялай олмаганлиги, уларни ўз қўлига ола билмаслигидан далолат беради, ўзини тута билиш, саботлилик сингари иродавий сифатларнинг бўлиши кишига фойдасиз аффект кўтарилишининг олдини олишда ҳамда вақтида уни босишга ёрдам беради.

Кайфият бирмунча сушт намоён бўладиган барқарор ҳиссий ҳолатдир. Ҳаётимизнинг ҳар бир дақиқасида биз тегишли кайфиятга эга бўламиз. Одатда, одамнинг кайфияти яхши бўлса, унинг ниманидир қилган идроки ва нима ҳақдадир этган тасаввури ҳам ижобий тусга эга бўлади. Аксинча ёмон кайфиятда гўё ҳамма нарса маъюс пардага қоплангандай бўлади. Кайфият психикасининг яхлит ҳолати сифатида ўзининг доимий таркибий қисми бўлган етти хусусиятга эгадир.

Биринчиси — кайфиятни ташкил қилувчи психик ҳолатлар қарама-қарши икки кутбдан иборат, масалан: қўзғалиш-тормозланиш, текислик- сусткашлик, фаолиятли- фаолиятсизлик, шодлик-ғамгинлик, ишонч-ишончсизлик, қониқиш-қониқмаслик ва бошқалар.

Иккинчи— айрим психик ҳолатларнинг ва, умуман, кайфиятнинг ўзгарувчанлиги. Меҳнат одам психикасига турлича таъсир қилиши маълум. Баъзида эса ўзида пайдо бўлган фикрлар ёки ўз-ўзига таъсир кўрсатиш орқасида бир ҳолат ва умуман кайфият қандайдир бошқача, айрим вақтларда эса тамоман тескарисин билан алмашилиши мумкин.

Учинчиси— психик ҳолатларнинг ***инертлиги*** натижасида ва кечинмалар ҳамда муҳит таъсирининг кучига кўра, психик ҳолатларнинг нисбатан

барқарорлиги. Психик ҳолат қандайдир таъсир кетидан ўзгармайди, балки орқага сурилади, кечикиб ўзгаради, кечинма сабаблари барҳам топиб, янги ҳолат туғилгандан кейин дастлабки кечинмадан маълум вақтгача, балки, бир соат, ҳатто, ой «қолдиқ» қолади ва бошқа психик ҳолатни келтириб чиқарувчи кечинма ҳамда таъсирнинг кучига кўра вақт ўтиши билан тўлиқ йўқ бўлиб кетади.

Тўртинчиси—психик ҳолатлар ва одам кайфиятининг индивидуал ўзига хослиги бўлиб, у шахснинг йўлланганлиги ҳамда психик хусусиятлар (тажриба, темперамент, характер, қобилият) ва психик жараёнларнинг хусусиятларига боғлиқдир.

Бешинчиси — одам психик ҳолатлари ва кайфиятининг ташқи ифодааланганлиги, ҳар қандай психик ҳолат ва кайфият гавда, мимика, юриш-туриш, ҳаракат, юрак уриши ҳамда нафас олишда юзнинг қизариши ёки оқаришида акс этади. Ҳатто раҳбар ўзининг психик ҳолатини яширишга уринган тақдирида ҳам у бирор белгиси билан сезилиб туради.

Олтинчиси — жамоадаги бир кишининг кайфияти осонгина бошқаларга ўтиб, жамоа кайфиятига айланиб, гуруҳ ва жамоа онгининг муҳим кўринишларидан бири бўлиб қолади. Раҳбар индивидуал кайфиятининг юқорида айтиб ўтилган хусусиятларининг бештаси жамоа кайфиятига ҳам хосдир.

Психик ҳолатларнинг барча хусусиятлари раҳбарларнинг жамоа аъзоларини тарбиялаш фаолиятларида катта аҳамиятга эгадир.

Раҳбарнинг умумий кайфиятни ўз вақтида сезиши ҳамда тўғри баҳолаши, жамоа аъзоларининг ижобий психологик ҳолатларини ўз вақтида қўллаб-қувватлаши жамоа меҳнат фаолиятидаги зарарли ҳолатларни йўқотиш демакдир.

Еттинчиси — иродавий психик ҳолатлар: фаоллик, қатъийлик, қатъиятсизлик, дадиллик, суеткашлик, вазминлик, енгиллик, ҳаёлилик, паришонлик, хотиржамлик, журъатлилик ва бошқалар. Бундан ташқари, раҳбарда оптимал психик ҳолатлар мавжуддирки, бу раҳбар фаолиятининг у ёки бу турига кўпроқ мувофиқ келувчи ҳолатлардир. Раҳбар меҳнат фаолиятининг

хар бир тури муваффакиятли амалга оширилиши учун ўзига хос психологик ҳолатларни танлаб олади.

Эҳтирос тез пайдо бўладиган кучли ва барқарор ҳиссий ҳолатдир. Эҳтиросга баҳо беришда ҳар доим унинг ижобий ёки салбий йўналиши эътиборга олинади. Агар одам эҳтирослари катта мақсадларга эришишга қаратилган бўлса, улар ижтимоий муҳимдир.

Лекин жамиятга, теварак-атрофдагиларга зарар келтирадиган эҳтирослар ҳам бор. Бу эҳтирослар ўзининг номаъқул ва номақбул эҳтиёжларини шахсий, худбинларча қондириш билан боғлиқдир. Масалан, ичкиликка, кимор ўйнашга, айш-ишратга эҳтирос қўйиш ўша кишининг ўзига ҳам, атрофдагиларга ҳам зарар келтиради.

Бу каби эмоционал ҳолатлар ҳар бир одамга, лекин унинг индивидуал психологик хусусиятлари ҳаёт шароити ва тарбиясига қараб, бирор-бир даражада намоён бўлади, уларнинг мазмуни ва намоён бўлиши ниҳоятда индивидуалдир.

Ҳиссиётлар, уларнинг йўналишига қараб маънавий, интеллектуал ва эстетик ҳиссиётларга бўлинади.

Маънавий ҳиссиётлар—булар одамнинг бошқа кишиларга, яшаш қоидаси ва меъёрларига, жамиятга бўладиган муносабатларидан туғиладиган эмоционал ҳолатлардир. Буларга ватанпарварлик, бурч, жамоатчилик, ўртоқлик, иззат-нафс, қадр-қиммат ва бошқа ҳислар киради.

Маънавий ҳиссиётлар ва уларнинг қиммати ҳар доим ижтимоий турмуш, жамият ҳаётининг моддий шароитига боғлиқдир.

Интеллектуал ҳислар билиш фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳислардир. Ҳар қандай билимга эга бўлишда киши бу билимларга нисбатан бефарқ муносабатда бўлмайди. У бирор нарсани билиб олмоқчи бўлиб, қаттиқ ҳаракат қилишини билиш жараёни ва натижасидан қаноатланиши ёки нохуш бўлишини, ўз ҳаёти йўлида учрайдиган янги нарса ва ҳодисаларни билиб олишга қизиқиш ҳиссини сезади. Билиш жараёни билан боғлиқ бўлган бу ҳиссиётлар интеллектуал ҳислар деб аталади.

Агар раҳбар ташкилотчилик руҳида тарбияланган бўлса, бу ташкилотчилик ҳар қандай билиш жараёнида теварак-атрофни чуқур ва мукаммал билишга имкон берадиган катта ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади.

Психологик тадқиқотларнинг қайд қилишича, интеллектуал ҳисларнинг ўсишида улар тобора умумлашиб бориб, пировардида, раҳбар эътиқоди билан қўшилиб, ҳақиқатни ҳимоя қилиш, севиш ҳиссига айланади.

Раҳбар ўз иш фаолиятини фақат идрок этиб ва билибгина қолмай, балки унга фаол суръатда таъсир ҳам кўрсатади. У доимо олдига мақсадлар қўяди ва уларни амалга ошириш учун курашади. «Жамиятда,—деб ёзган эди психолог В.А.Ломов—англаб олинган ниятсиз, исталган мақсадсиз ҳеч нима қилинмайди». Раҳбар мақсади йўлида ҳаракат қилиб, ҳар хил тўсиқларга учрайди. Бу тўсиқларнинг бир хили ҳаёт ва меҳнат шароитига, бошқа бири эса раҳбарнинг шахсий камчилигига бориб тақалади. Шунинг учун раҳбар ўз олдига қўйган мақсадига эришиш учун фаолиятини, ўз хатти-ҳаракатини тартибга солиб бориши зарур.

Тўсиқларни енгиш раҳбарликнинг янги уфқларини очиб беради ва шу билан бирга, ўз-ўзини идора қила билиш кучини қарор топтиради.

Ирода одамнинг ўз хатти-ҳаракатини онгли суръатда тартибга солишдир, бу эса кўзланган мақсадни амалга оширишда учраган тўсиқни бартараф қилишда ифодаланади.

Одамнинг ўз фаолиятини ва хатти-ҳаракатини тартибга солиш, умуман, шунда ифодаланадики, у лозим бўлиб қолган ҳолда ҳаракат ва амални ишга солиши, бу ҳаракат ва амални кучайтириши ёки сусайтириши, тезлаштириши ёки секинлаштириши, вақтинча тўхтатиши, кейин яна давом эттириши, мақсадга эришилгандан сўнг эса бутунлай тўхтатиши мумкин.

Хатти-ҳаракатларни тартибга солиш ва тўсиқларга қарши курашиш жараёнида юз берадиган ҳар қандай ўзгариш кишида иродавий зўр бериш ҳиссини туғдиради.

Иродавий зўр бериш кўпинча кишида нохуш туйғу уйғотади, бинобарин, бундай туйғуни ҳар ким ҳам ёқтиравермайди. Лекин иродавий зўр бериш онгнинг энг муҳим хусусиятидир. Қийинчиликларга қарши курашишда пайдо

бўлган иродавий зўр беришнинг ўзи одамга катта куч бахш этади. Одам масъулиятли даврларда ўзида онгли равишда иродавий зўр бериш уйғотади ва кишидаги ҳали юзага чиқмаган куч-қувватларни тўсиқларни енгиш учун сафарбар қилади.

Мақсад қўйиш одамнинг шу мақсадга бўлган ўз мотивларини англаб олиши билан боғлиқдир. Масалан, ҳавас яхши англаб олинмаган ният бўлиб, бунда одам бирор нарса етишмай турганидан қаттиқ изтироб чекади, лекин туғилган ниятнинг нималигини, эҳтиёжни қондиришнинг мақсад ва воситаларини аниқ тасаввур этолмайди. Бундай мотивларнинг ёлғиз ўзи таъсирида ҳали ҳаракат содир бўлмайди. Хоҳишнинг ўзи энг яхши анланган мотивдир. Бу босқичда эҳтиёж ва уни қондира олиш мумкин бўлган нарса равшан англаб олинади. Киши ўз хоҳишини кўп вақт мана бундай мулоҳаза билан ифода этади: «Шу ишни бажариб қўйсам, яхши бўлади», «жамоа режасини вақтида бажарсам, яхши бўларди» ва бошқалар. Лекин бу ерда у бўладиган ҳаракатнинг муҳимлигини ва ўз вақтида ёки вақтида эмаслигини ҳам, уни бажариш имконияти бор ёки йўқлигини ҳам ҳали аниқ билмайди. Фикрлаб кўриш жараёнида хоҳиш баҳоланади, кераксизлари ва шу вақтга мос эмаслари тўхтатилади. Зарури, уни амалга ошириш учун шароит ҳамда усул топгани тасдиқланади.

Мақсад тўлиқ аниқлангандан кейин уни амалга оширишнинг режаси фикран тузиб олинади. Одам олдида энди янги вазифалар пайдо бўлади, мақсадга эришишнинг энг тўғри йўлини топиш, қийинчиликларни енгиш усулларини белгилаш вазифаси туради. Режалаштириш учун фаол фикр юритиш, билимни сафарбар қилиш, иш-ҳаракат ўтадиган шароитни таҳлил қилиш муҳимдир. Имкониятларнинг турлича бўлишига қараб, режанинг ҳам ҳар хил намуналари белгиланади.

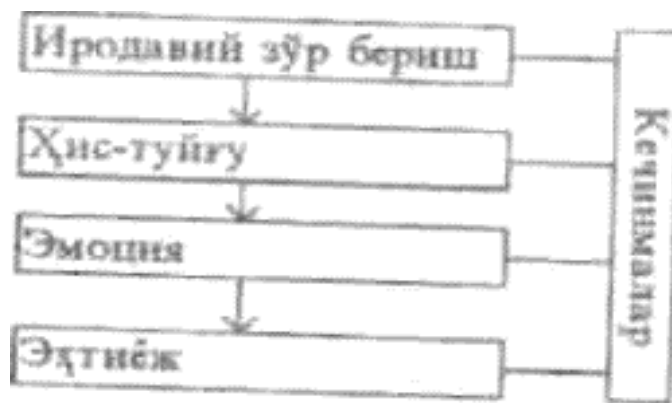
Баъзан журъатсиз одам ҳам маълум шароитларда дадил ҳаракат қилиши мумкин, лекин кўрсатилган бу дадиллиги ҳали у одамнинг иродавий хусусияти бўлмайди. Фақат такрор-такрор иродавий иш-амал, хатти-ҳаракатлар қилиш жараёнида ва ижтимоий тарбия шароитидагина раҳбар шахсида маълум иродавий хусусиятлар таркиб топади.

Шахснинг иродавий ҳислатлари мақсадни амалга оширишда учраган тўсиқларни енгиш борасида одамнинг тажриба ҳосил қилган ўзига хос усулларида иборатдир. Шахснинг иродаси, туб маъноси билан айтганда, ҳар хил иродавий хатти-ҳаракатлар ва хусусиятлар мажмуидир.

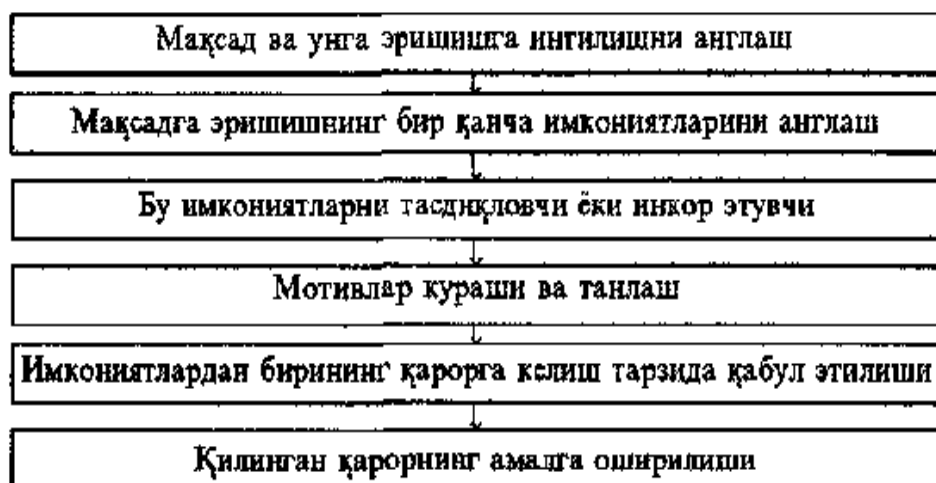
Ҳаракатнинг мақсадга қаратилганлиги одамнинг бош, етакчи иродавий хусусиятидир. Бу хусусият шахснинг идеаллари ва эътиқодлари билан бевосита боғланган бўлиб, одамнинг бошқа барча иродавий хатти-ҳаракатларининг нимага қаратилганлигини ва тараққиёт даражасини белгилайди.

Энди шахснинг бошқа энг муҳим иродавий хусусиятларини санаб ўтамиз. Ташаббус ўз хоҳиши билан иш-амал қилиш ва хатти-ҳаракат кўрсата билиш; қатъиятлилиқ иккиланмасдан, ҳар томонлама ўйлаб қарорлар қабул қила олиш ва уларни изчил суръатда амалга ошира билиш; саботлилиқ қийинчиликларга қарши курашда ғайратни бўшаштирмасдан мақсад орқасидан доимо ва узок вақт интила билиш; саботлилиқ қабул қилинган қарорни амалга оширишга ҳалақит берувчи иш-ҳаракат, ҳис ва фикрларни тўхтата билиш; ийғноқлик ўз иш-амаллари ва хатти-ҳаракатларини режалаштира олиш, ижро этишда режага амал қила билиш; дадиллик кўрқмаслик ва қўйилган мақсад йўлида ўринли таваккалга бора билиш; ишчанлик қийинчиликка қарамай, ишни охиригача етказа билиш.

Шахснинг иродасизлик ёки бўш иродалилиқдан иборат хусусиятлари ҳам хилма-хилдир. Булар ижобий иродага мутлақо зид хусусиятлардандир. Тиришқоқлик ялқовликка, дадиллик кўрқоқликка, мардлик журъатсизликка, саботлилиқ қайсарликка, қатъиятлик қатъиятсизликка қарши қўйилади ва ҳоказо. Шундай қилиб, ирода онгнинг асосий учта хусусиятларини – билиш, муносабат ва кечинмаларни ўзида бирлаштиради, иродавий ҳаракатларнинг мақсадини одам доимо исталган тимсол шаклида билади; унга эришиш ва мавжуд тўсиқларнинг аҳамиятини билиш ҳамда тўсиқларга муносабат тарзида англанади, иродавий зўр беришнинг ўзи бошдан кечирилади. Бунда иродавий зўр бериш кечинмаси ўз психологик тузилишига кўра, энг мураккаб ва шахс кечинмалари тўрт асосий кўринишининг энг кучлиси ҳисобланади. (1-жадвалга қarang).

Шахс кечинмалари кўринишларининг босқичлари

Ирода тўсиқлардан қатъи назар одам ўзини бирор нарсани бажаришга мажбур қилганда намоён бўлади. Бироқ айти шу одам иродаси туфайли бирор ҳаракатни бажариши ёки бажаришдан ўзини тийиши мумкин. Кўпинча иродавий сабрнинг мураккаблиги фаолиятни фаоллаштиришнинг мураккаблигидан кам бўлмайди. Шунинг учун одамнинг ўз олдига қўйган мақсадлари ҳам, унга эришиш учун бутун ҳаётида керак бўладиган ва яқин бир неча дақиқада эришиладиган бўлиши мумкин. (2-жадвалда иродавий ҳаракатларнинг босқичлари келтирилган). Гарчи иродавий ҳаракатлар мақсадни англашдан бошланса-да, унинг марказий босқичи мотивлар кураши ҳисобланади. Бунда бир мақсадга йўлланган битта сабаб ёки сабаблар йиғиндисини танлаб аниқлайди ҳамда имкониятлардан бирини иродавий қарорга, бутун жараёни эса иродавий актга айлантиради.

Иродавий ҳаракатларнинг босқичлари

Масаланинг мотивлар курашисиз ҳал бўлиши фикр юритиш ҳаракати босқичида ҳам бўлиши мумкин. Агарда раҳбар ўз олдига онгли равишда қўйган фаолиятининг умумий мақсадга мувофиқ келмайдиган мотивлари устун бўлса, бундай жараён ироданинг эмас, иродасизликнинг намоён бўлиши ҳисобланади. Иродасизлик доимо «керак» мотивига эмас, балки «ҳоҳлайман» (ёки «ҳоҳламайман») мотивига асосланганда пайдо бўлади. Мақсад доимо аниқ англонади, мотив эса хира англоланган, ноаниқ бўлиши мумкин.

Одам бедор бўлган ҳолларда ундан доимо иродавий ҳаракатлар талаб қилинади. Раҳбар иродавий ҳаракатларининг босқичларини билар экан, унинг хусусиятларини тартибли тарзда намоён бўлишини назарда тутиб, одамларнинг иродавий сифатларига яхши баҳо бериши, демак, ундаги етарлича шаклланмаган иродавий сифатларни мақсадга мувофиқ ривожлантириши мумкин. Бунда унга 2-жадвалга таяниб иш кўриш ёрдам бера олади.

Ирода кучи сарфланадиган умумий мақсаднинг ижтимоий аҳамияти унинг қиммати, керакли зўр бериш даражаси эса амалга оширилган ишда намоён бўлган ирода кучини кўрсатади. Ҳар бир иродавий ҳолат иродавий фаолиятнинг факатгина бир тармоғи, айрим ҳолда намоён бўлишидир, ҳолос.

Шунинг учун иродавий ҳаракатлар иккига: бир бор ҳаракат қилганда мақсадга эришиладиган ва иродавий ҳаракатларни кўп марта такрорлашни талаб қиладиган иродавий фаолиятга (бу ироданинг чидамлилигида намоён бўлади) ажратилади. Раҳбарнинг интилаётган мақсади қанчалик аниқ бўлса, унга эришишда тўсиқларни қанчалик матонат билан енгиб ўтса, у шунчалик мақсадга интилувчан бўлади. Енгиб ўтиладиган тўсиқлар қанчалик кўп бўлса, иродавий зўр бериш шунчалик тезкор, фаол тарзда бўлиши керак, раҳбардан эса янада кўпроқ кучли иродавий матонат талаб қилинади.

Кучли ҳамда чидамли иродани шакллантириш раҳбар олдига фаолиятдан анчагина узокроқ мақсадга эришиш вазифасини қўйиш ва унинг қийинчиликлар қандай бўлишидан қатъи назар, бу мақсадга эришишга бўлган интилишни мустаҳкамлаш орқали амалга оширилади.

Ўз олдига муайян, анчагина узокни кўзлаб мақсадларни қўйган раҳбар иродасининг чидамлилигини ҳис қилса, бу матонатликни билдиради. Мустақил

Ўзбекистонимизда кўплаб раҳбарлар ўз фаолиятларида ажойиб меҳнат жасоратларини кўрсатиб эл-юртнинг олқишига сазовор бўлмоқдалар. Буларни олий таълимда, халқ таълимида, соғлиқни сақлаш ва касб-таълими бошқармалари тизимида кўплаб учратиш мумкин.

Шахсий мақсадларни жамоа ва халқ манфаатига бўйсундириш билан белгиланадиган ирода маънавий тарбияланган ирода дейилади. У раҳбар шахсининг барча маънавий сифатлари, биринчи навбатда, Ватанга садоқат ва ижтимоий бурчни тўла англаб етиш ва унга амал қилиш ҳиссидан иборатдир. Онглилик виждон ҳиссининг юксак ривожланганлиги билан биргаликда шаклланади.

Интизомлилик — бу раҳбарнинг иродавий сифатидир. Раҳбар иш туфайли қонун, қоида ва меъёрларга мувофиқ ҳаракат қилади. Интизомлиликка, ўз бурчларини бажаришга виждонан муносабатда бўлиши ҳам ишчанлик ва ташаббускорликни ифодаловчи раҳбарларнинг кўрсатма ва буйруқларини ўз вақтида аниқ бажариш ҳам киради.

«Раҳбар учун интизом ўзига хуш ёқадиган бирор нарсани қилаётганда эмас, балки бирорта оғирроқ, кутилмаган, сезиларли зўр беришни талаб қиладиган вазифани бажараётганда намоён бўлади. У бу ишни катта жамоа учун ҳамда бутун Ватанимиз учун зарурлиги ва фойдалилигига ишонганлиги учун қилади».

Эмоционал — иродавий доиранинг меҳнатда шаклланиши раҳбарни келажакдаги раҳбарлик фаолиятларига психологик тайёрлаш йўлларида биридир. У раҳбарлик фаолиятига нисбатан самимий муносабатни, меҳнат қилиш иродаси ва касбларга қизиқишни шакллантиришни ўз ичига олади.

Интизом малакалари — бу раҳбарнинг иродавий малакаларидир. Шунинг учун раҳбар барча қонуниятлардан фойдаланиб уларни ўрганиши лозим. Бироқ раҳбар шахсининг интизомлилик хусусиятини маънавий тарбияланган ироданинг характер хусусиятлари даражасигача кўтарилган ягона талабга қўшиб, тарбиялаш ҳам керак. (3-жадвалга қаранг).

3-жадвал

Характернинг шаклланиши

Касбий-шахсий қобилиятларни шакллантириш раҳбар шахсининг барча бошқа сифатлари сингари, ўз иродасини тартибли равишда машқ қилишдан бошланади. Бунда раҳбарнинг иродавий сифатларини ҳар хил фаолият турларидаги хусусиятларини ўрганишга таянилади.

Раҳбарлар иродасини тарбиялашнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат бўлиши зарур:

–Сиёсий ва иқтисодий савиясини тинимсиз шакллантириб бориш;

–Ўзи раҳбарлик қилаётган жамоада виждонан, сидқидилдан унумли меҳнат қилиш ҳамда сиёсий компанияларда фаол иштирок этиш. Ўзида жамият учун фойдали эҳтиёж ва зарур маънавий мотивларни тарбиялаб бориш;

–Раҳбарликнинг малака ва кўникмаларини тинимсиз ошириб бориш натижасида ташкилотчилик қобилиятини маҳорат даражасигача шакллантириб, эл-юрт, жамоатчилик назарида катта ҳурматга лойиқ бўлиш;

–Раҳбар ўзида кучли иродани тарбиялашни мақсад қилиб қўйганда ўзига тобе бўлган жамоа аъзолари билан олиб борадиган кундалик меҳнат шароитларида раҳбарлик маданияти қоидаларига, албатта, риоя қилишни ҳам унутмаслиги керак. Хуллас, жамият учун раҳбар тайёрлаш муаммоси қадимги замонлардан бери кишилик дунёсини қизиқтириб келади. Аммо бугунги кунда фан-техника тараққиёти таъсирида одамлар психологиясининг тубдан ўзгариб бориши янада долзарб масалага айланиб бормокда. Шу боис раҳбарлар

тайёрлаш муаммоларининг назарий ва амалий тизимларини йил сайин шакллантириб бориш зарурати сезилмоқда.

Раҳбарда иродавий ҳаракатлар босқичларининг шаклланиб бориши

Гарчи иродавий ҳаракатлар мақсадни англашдан бошланса-да, унинг марказий босқичи мотивлар кураши ҳисобланади. Бунда бир мақсадга йўлланган битта сабаб ёки сабаблар йиғиндисини танлаб аниқлайди ҳамда имкониятлардан бирини иродавий қаторга, бутун жараёни эса *иродавий актга* айлантиради. Масалан, мотивлар курашисиз ҳал бўлиши, фикр юритиш ҳаракати босқичи ҳам бўлиши мумкин эмас. Агарда одам ўз олдида онгли равишда қўйган мақсадга мувофиқ келмайдиган мотивлар устун бўлса, бундай жараён ироданинг эмас, иродасизликнинг намоён бўлиши ҳисобланади.

Иродасизлик доимо афзаллик “керак” мотивига эмас, балки, “хоҳлайман” (ёки “хоҳламайман”) мотивига берилганда пайдо бўлади. Мақсад “Мен нима қилишим керак?” саволига, мотив эса “Нима учун мен буни қилишим керак?” саволига жавоб беради. Мақсад доимо аниқ англанади, мотив эса хира анланган, ноаниқ бўлиши мумкин. Ирода кучи сарфланадиган умумий мақсаднинг ижтимоий аҳамияти, унинг қиммати, керакли зўр бериш даражаси эса амалга оширилган ишда намоён бўлган ирода кучини кўрсатади. Ҳар бир иродавий ҳаракат одам иродавий фаолиятининг фақатгина бир тармоғи, айрим ҳолда намоён бўлишидир, холос. Шунинг учун иродавий ҳаракатлар иккига: бир бор ҳаракат қилганда мақсадга эришиладиган ва иродавий ҳаракатларни кўп марта сарфлашни талаб қиладиган иродавий фаолиятга (бу ироданинг чидамлилигида кўпроқ кўринади) ажратилади. Инсоннинг интилаётган мақсади қанчалик аниқ бўлса, унга эришишда тўсиқларни қанчалик матонат билан енгиб ўтса, у шунчалик мақсадга интилувчан бўлади.

Раҳбар иродавий босқичларининг психологик хусусиятлари

Иродавий ҳаракат Иродавий босқич- сифатлар	Иродавий ҳаракат босқич- лари	Мақсад ва унга эришиш учун интилиш	Имконият ва мотивлар	Мотивлар кураши ва танлаш	Қарорга келиш	Қарорни амалга ошириш
Кучли ирода	Мақсадни аниқ англаш. Ўта фаол тарзда интилиш	Етарли	Асосланган ва тез	Ўта фаол тарзда имтилиш билан асосланган	Чидамли, фаол	
Сабот-матонат	Узоқ мақсад. Ўта фаол тарзда интилиш.	Қулай тарзда			Ниҳоятда чидамли, фаол	
Ўжарлик	Объектив жиҳатдан ўзини оқламайдиган	Барча имкониятлари объектив жиҳатдан ҳисобга олган ҳолда эмас, янгилиш фикрлар орқали	Ўта фаол интилиш билан асосланмаган	Чидамли		
Конформлик	Енгил ўзгарувчан	Бошқа шахсларнинг фикрларига кўра белгиланади	Тез ўзгарувчан	Тез ўзгарувчан		
Ишонувчанлик	Йўқ	Ташкаридан айтилади			Но фаол тарзда	
Қатъийлик	Мақсадни аниқ англаш. Ўта фаол интилиш	Етарли, гоҳида ҳаддан зиёд	Зудлик билан, лекин ҳамиша ҳам ҳар томонлама эмас	Аниқ ва барқарор	Чидамли	
Ишчанлик	Шунинг ўзи	Шунинг ўзи	Асосланган ва тез		Жуда интилган ҳолда	
Қатъиятсизлик	Шунинг ўзи	Шунинг ўзи	Чўзилган ҳамда тугалланмаган	Йўқ ёки тез- тез ўзгаради	Йўқ	
Суст иродалилиқ	Интилиши суст	Етарли ёки кам	Тугалланмаган	Бажаришга интилишсиз	Саботсиз	

Бошқарув жараёнида эса раҳбар энгиб ўтиши зарур бўлган тўсиқлар қанчалик кўп бўлса, иродавий зўр бериш ҳам шунчалик тезкор, фаол бўлади, янада кўпроқ кучли иродавий интилиш талаб қилинади.

Кучли ҳамда чидамли иродани шакллантириш раҳбар олдида одатдаги фаолиятдан анчагина узоқроқ мақсадга эришиш вазифасини қўйиш ва кийинчиликлар қандай бўлишидан қатъи назар, бу мақсадга эришишга бўлган интилишни ҳаракатни мустаҳкамлаш орқали амалга оширилади. Ўз олдида муайян, анчагина узоқни кўзлаб, аниқ мақсадларни қўйган раҳбар бошқарув жараёнида иродасининг чидамлилигини ҳис қилса, бу матонатлилиқни билдиради.

Шахсий мақсадларни жамоа, халқ манфаатига бўйсундириш билан белгиланадиган ирода маънавий-ахлоқий, сиёсий тарбияланган ирода таркибига киради. У раҳбар шахснинг барча маънавий, маърифий сифатлари, биринчи навбатда, инсоний бурч ҳисси, онглилик ва виждон маънавиятининг юксак шаклланганлиги билан биргаликда ўсиб боради²⁷.

Ирода инсон психик ҳаётининг бошқа томонлари билан ҳам маҳкам боғлангандир. Кишининг ҳиссиётлари ҳам иродани оширадиган катта бир руҳий қувватдир. Ҳеч бир нарсадан завқланмайдиган, маънавий дардсиз одамлар иродали, руҳан кучли бўлолмайди. Аммо шу билан бирга, ирода кишидан ўз ҳиссиётларини тушуниб, уларнинг қийматини билишни ва ўзини дадил ҳимоя қилишни талаб қилади. Ўз ҳиссиётини бошқара олмаган раҳбарлар ҳамиша иродасиз, руҳан кучсиз ва ожиз раҳбардир.

Мустақил тараққий этиб бораётган миллий давлатимизнинг меҳнатда фидойилик, мардлик кўрсатаётган, халқимизнинг зўр ирода кучи билан қилаётган улуғ ишларини психологик томондан кузатадиган бўлсак, уларнинг бу ишлари Ватанга, халқига фидокорлик, душманларга ғзаб, меҳнат майдонида ғайрат, шижоат кўрсатиш каби кучли ҳиссиётлар билан ғоятда зўр бардош, сабру тоқат, зийрак ва ҳушёрлик билан ўзини дадил тутиши каби иродавий ҳислатларнинг бирлашганидан намунадир.

Ҳаётда ирода билан тафаккур ўртасидаги муносабат қандай чуқур боғланганлиги юқорида айтганларимиздан ҳам маълумдир. Ирода билан тафаккур мушоҳадаси ҳамкорликда бажарилган ҳар бир иш ўйлаб, фикрлаб қилинган тафаккур ва ирода маҳсулидир. Раҳбар ирода талаб қиладиган ҳар бир ишни ундай эмас, бундай қилишга мажбур этишдан аввал буни ўйлаб кўрмоғи, обдон мулоҳаза қилиб, тушунмоғи зарур бўлади. Салоҳиятли раҳбар бир мақсадга интилганда йўлда учраган қийинчиликларни бартараф қилишдан аввал унинг энг яхши чора ва тадбирларини ўйлаб топиши, қандай қилиб бу тўсиқларни бартараф этиш амалий тадбирларини ишлаб чиқиши лозим.

²⁷ Платонов К.К. Голубев Г.Г. Психология. –Т.: “Ўқитувчи”, 1982. 24–27 бетлар.

Ирода орқали қилинадиган иш-ҳаракатлар

Онгли ирода билан қилинган ҳар бир иш-ҳаракатни бажариш учун аввал бу иш ҳаракатдан кўзланган манфаатли мақсадни ва бу мақсадга эришиш чораларини тушуниш шарт эканлигини биламиз. Бунинг маъноси шуки, одам бир ишга киришишдан аввал нима учун бу ишни қилаётганини ва уни қандай бажаришни тафаккурида ўйлайди ва мулоҳаза қилади. Яъни аввал уни ўз фикрида бажаради. Фикрда бу ишнинг турли эҳтимолларини мушоҳада қилишдан иборат бўлган мураккаб психологик жараёнлар ҳам бўлади. Яъни ҳаракат қилиш керакми ёки йўқми, қандай ҳаракат қилмоқ керак, қандай йўл ёки усуллар тутиш керак. Фикрда пишитилган бу жараёнлар охирида қарорга келинади. Қарорга келингач, “фикр ишидан” амалда бажариш ишига ўтилади, яъни бу қарорни ижро қилишга кўчилади. Демак, ирода кучи билан қилинадиган ҳар бир иш ҳаракатда икки босқич мавжуд бўлади.

Биринчи. Тайёргарлик босқичидан иборат бўлган “Фикр иши”. Бунинг оқибати қарор бўлади.

Иккинчи. Охирги босқичдан иборат бўлган “Амалда бажариш иши”. Бу – қилинган қарорнинг ижроси деб аталади. Бир ишни дарҳол кечиктирмай бажариш лозим бўлганда қарор билан унинг ижроси кетма-кет воқе бўлади, бундай қарор бевосита ижрога ўтади. Шунинг назарда тутиш керакки, иродавий ҳаракатлар ҳеч қандай сабабларсиз ўз-ўзича юзага келадиган ҳаракатлар эмас. Яқин йилларгача айрим Европа мамлакатларининг психологлари иродани ҳеч қандай сабаб ёки мақсад билан, ҳаттоки органик жараёнлар билан ҳам боғлиқ бўлмаган ва одамнинг хатти-ҳаракатларини эркин бошқарадиган махсус рухий куч деб тушуниришга интилдилар. Биз бундай психологларнинг ирода ҳақидаги ғайриилмий таълимотларини фанда асоссиз таълимот сифатида тушунишимиз керак. Ирода кишининг бутун феъл атворида ва хатти ҳаракатларида акс этади. Шунинг учун кишининг иродасига тааллуқли аломатлар унинг табиатига ҳам буткул сингиб кетади.

Раҳбарнинг ижобий ҳислат ва фазилатларидан бири иродасининг мустаҳкамлигидир. Ироданинг кучсизлиги кишидаги энг салбий психо-физиологик хусусиятдир.

Иродаси заиф раҳбар бошлаган ишни охиригача етказа олмайди. Одамнинг ҳаётида мураккаб иродавий омиллар ва иш-ҳаракатлар бош роль ўйнайди. Одам буюм ясади, имтиҳон топширди, сувга чўкаётган одамни қутқариб олди – буларнинг ҳаммаси мураккаб иродавий иш-ҳаракатлардир. Шижоатли одамнинг иродаси айти шундай иш-ҳаракатларда намоён бўлади. Иродавий иш-ҳаракатлар ҳар хил бўлиши мумкин. Бу ижтимоий ва шахсий сиёсий-жамоавий ва индивидуал меҳнат жараёнида намоён бўлади. Мураккаб иродавий иш-ҳаракатлар тузилишига кўра уч бўғин: мақсад қўйиш, фикрда режалаштириш ва уларни амалга ошириш бўғинлари бир-биридан фарқ қилинади. Бу бўғинларнинг ҳар бири таҳлил қилинса, бир қанча психик ҳодисалар моҳияти очилади, буларни раҳбар жамоавий иродасини тўғри тарбиялаш учун билиши зарур. Одамларнинг ўз олдларига онгли суратда қўйган мақсадлари замирида уларнинг бирор нарсага бўлган объектив эҳтиёжи бўлади. Эҳтиёж моддий ва маънавий, шахсий ва ижтимоий бўлиши мумкин. Улар кишилар онгида турли хил эҳтиёжлар ва мотивлар тарзида намоён бўлади. Ҳатто ҳаракат мотивлари – ҳавас, хоҳиш, ҳиссиёт, қизиқишлар, эътиқод ва онгнинг булардан бўлак ифодаларидир. Онгли суратда туғилган эҳтиёжлар одам хатти ҳаракатларининг асосий мотивларидир. Улар одам шахсининг мотивларини энг тўғри акс эттиради.

Ижтимоий меҳнатга, билимга, бошқа одамлар билан муносабатда бўлишга эҳтиёж ҳар хил соғлом моддий ва маданий эҳтиёжлар салоҳиятли раҳбарларга хос сифатдир. Мақсад қўйиш одамнинг шу мақсадга бўлган ўз мотивларини англаб олиши билан боғлиқдир. Масалан: ҳавас яхши англаб олинмаган ният бўлиб, бунда одам бирор нарсага эришолмай турганидан қаттиқ изтироб чекади, лекин туғилган ниятнинг нималигини, эҳтиёж қондиришнинг мақсад ва вазифаларини аниқ тасаввур этолмайди. Бундай мотивларнинг ёлғиз ўзи таъсирида ҳали ҳаракат содир бўлмайди. Хоҳишнинг ўзи энг яхши анланган мотивдир. Бу босқичда эҳтиёж ва уни қондира олиш мумкин бўлган нарса аниқ англаб олинади.

Мақсад равшан аниқлангандан кейин уни амалга ошириш учун фикран режа тузиб олинади. Раҳбар олдида энг янги вазифалар пайдо бўлади. Мақсадга

эришишнинг энг тўғри йўлини топиш, қийинчиликларни енгиш усулларини белгилаш вазифаси туради. Режалаштириш учун фаол фикр юритиш, унга билимини сафарбар қилиш, иш-ҳаракат шароитини таҳлил қилиш хосдир. Имкониятнинг турлича бўлишига қараб оламнинг ҳам ҳар хил вариантлари белгиланади. Фақат “мотивлар кураши” содир бўлиб қолмай, балки “режалар кураши” ҳам содир бўлади. Бироқ ҳар қандай иш-ҳаракат учун ҳам йўл танлаш асло мажбурий эмас. Ҳамма нарса қўлланиладиган иш-ҳаракатнинг моҳиятига боғлиқ бўлади. Мураккаб иродавий ҳаракатнинг кўплиги йўл танламай режалаштирилади ва амалга оширилади.

Пухта ўйлаб кўрмаслик, фикран режалаштиришга эътибор бермаслик тажрибасиз раҳбарларга хос бўлиб, шошмашошарликка, бутун ишнинг барбод бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам раҳбарлар ўз меҳнат фаолиятини режалаштиришга ўзини доимо ўргатиб бориши лозим. Мақсад қўйиш ва режалаштиришнинг ўзи қанчалик муҳим бўлмасин, лекин улар фақат тайёргарлик бўғинидир. Иродавий иш-ҳаракатда амалга ошириш ҳал қилувчи роль ўйнайди. Мана шунинг учун ҳам мақсадни ва режани амалга ошира биладиган раҳбарларни иродали раҳбарлар дейишади. Тайёргарлик босқичида иш одамнинг тўсиқларга қарши курашисиз ўтмайди. Лекин бу ҳол ироданинг кўпинча катта синовларга дарз келтирмайдиган ички курашдир. Раҳбар мақсадни амалга ошираётиб қийинчилик ва тўсиқларга дуч келганида иш тубдан ўзгаради. Бу қийинчилик ва тўсқинликлар билан тўқнашганда баъзи бир раҳбарлар бу курашдан воз кечадилар, баъзилар эса бошқа бирмунча енгиш ишга ўтиб оладилар, фақат иродаси мустаҳкам раҳбарларгина ишни мақсадга мувофиқ амалга ошириш учун ҳар қандай тўсиқларга қарши кураша оладилар.

Ёш раҳбарлар иродасини шакллантириш

Ёш раҳбар тайёр ирода билан туғилмайди. Ирода ҳаёт жараёнида аста-секин таркиб топиб боради. Лекин унинг ривожини ҳар бир ёш раҳбарнинг яшаган муҳити ва олган тарбиясига боғлиқ равишда унинг барча хусусиятлари билан бирга ривожланади. Шунинг учун ёш раҳбар шахсининг иродасига баҳо берилганда унинг бошқа психологик хусусиятларини ва яшаган ижтимоий,

сиёсий даврни, психологик турмуш тарзини ҳам назарга олиш лозим. Айниқса, ёш раҳбарларда ирода аниқ бир мақсадга эришмоқ учун онгли қилинадиган ҳаракатлардан иборатдир. Бунда бирор нарсани хоҳлаш ва шунга эришмоқ учун зўр бериб, режали равишда ҳаракат қилиш, баъзи вақтларда эса мотивлар курашини кечириш каби мураккаб руҳий ҳолатлар юз беради. Бошқарув фаолиятини энди бошлаган раҳбарларда ҳам биз маълум фаолликни кўрамиз. Лекин унинг бу фаоллиги етарли тажрибасиз, яъни ихтиёрсиз вужудга келадиган импульсив, интенсив ҳаракатлардан иборат бўлади. Албатта, бу ҳаракатлар табиий ва қонуний бўлиб, раҳбарнинг ҳаёти жараёнида вужудга келади. Бироқ ёш раҳбарнинг ўзи бу эҳтиёжларни ҳали англамайди. Унинг бу эҳтиёжи узоқ йиллик тажриба ва катталар ёрдами билан қондирилади.

Ҳар бир кишининг қадру қиммати унинг олижаноб орзу-туйғуларга тўлиб-тошиб юришида эмас, балки ўз ғоя ва маслаклари йўлида жон-танини аямасдан фаол ҳаракат қилганидагина, ўзининг мустаҳкам иродасини шакллантирган бўлади. Мана шундай ирода ва мардликгина жамият ўртасида кишининг қадру қийматини, обруйини оширади.

Иродани мустаҳкамлаб бориш унчалик қийин иш эмас. Ёш, бўлажак раҳбар ўзи ғайрат, шижоат кўрсатмоғи лозим эканлигини эсдан чиқармаслик керак. Аммо мардлик, жасурлик, онглилик ва мустаҳкам ироданинг ўзигина кифоя қилмайди. Яна билиш, фан асосларини пухта ўзлаштириш, раҳбарлик санъатини пухта ўрганиб бориш ҳам талаб этилади. Шу сабабли билимдонликнинг аҳамиятини, унинг мустақил Ватанимиз улуғворлигини, билимсиз кишининг жамиятдан орқада қолишини, меҳнати самарасиз бўлишини ёш раҳбарларга яхшилаб тушунтириб бориш лозим.

Кишининг иродаси билан унинг дунёқараши ўртасида жуда қаттиқ боғланиш бор. Ўз принципларининг тўғрилигига ишонган дадил киши шу принципларни амалда ҳам ишлатади ва буларни рўёбга чиқаришга дадиллик билан интилади. Бу принциплар кишининг ҳар бир нарсага, атрофдаги ҳодисаларга ва ўз шахсига ҳам қай тарзда муносабатда бўлишини белгилайди. Жамиятда шаклланаётган ёш раҳбар ўз принципларини бутун мантикий

тўлиқлиги ва амалий изчиллик билан ўзига сингдириб олмаса, ҳаётда ундай раҳбарнинг иродавий салоҳияти ҳам яхши шаклланмаган бўлади.

Ироданинг мустаҳкамлиги

Ўтмишга фикран назар солиб, даврлар, воқеалар, ва ҳодисаларни таққослаб кўрсак, кўпинча тарихан қисқа муддат ичида Мустақил Республикамиз келажаги учун нақадар катта йўлни босиб ўтганимиз тўғрисида мамнуният билан ўйлаймиз. Озод, мағрур, мустақил фикрловчи инсоннинг эркин шаклланиб вужудга келиш жараёни ҳам моддий бойликларнинг яратилиши каби маънавий-истикболий, сиёсий суръатлар билан бормокда. Бугунги кунда мамлакатимизда нақадар ўқимишли, ғоят билимдон авлод яшамокда. Ёшларимиз билимга нақадар ташна. Улар аниқ билимларни кўплаб эгаллаган сари, қайноқ ҳаётга ва билимга ташналиги кун сайин ошиб бормокда. Уларнинг иродавий матонати бутун феъл-атворида ва хатти-ҳаракатларида ҳам акс этмокда. Дарҳақиқат, ҳозирги вақтда биз тилга олаётган бу умидворлик илмимиллий истиклол илми ёшларга билим, тарбия, маънавият сирларини ўргатиш соҳасида чексиз имкониятларга эга. Айни вақтда мазкур имкониятлар маълум даражада қийинчиликларни, ёшларнинг иродасига тааллуқли ижобий ҳислат ва фазилатларни, иродавий мустаҳкамликни истисно этмайди. Шу тариқа ҳар бир янги авлод ўз даврида дунёни қайтадан англаб, чиникиб, иродасини мустаҳкамлаб боради. Ёшларнинг мураббийси олдида эса доимо “яхши ишни нимадан бошлаш керак?” деган муаммоли савол туради. Бу ёшларнинг келажак сари қўйилган биринчи қадам муаммосидир.

Бу саволга аниқ жавобни биз Президентимиз И.Каримов асарларидан топамиз. «Жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эришиш учун ёшларга маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор маънавий-маърифий, мафкуравий тарбияни юксак даражага кўтариш ҳозир энг долзарб вазифа ҳисобланади». Президентимиз ўз асарларида ҳаётни тушунтиради, яшашни ўргатади, энг муҳими шундаки, унинг асарларида келажак муаммолари ва унинг ечимлари тўғри талқин этилади. Ёшларни эзгу ишларга сафарбар этишда бурч ва масъулиятни англашда тарбия мактаби вазифасини ўтайди.

Мустаҳкам ирода ҳамма вақт онгли ва аниқ бир мақсадга йўналтирилган ирода демакдир. Мақсаднинг равшанлиги ва, айниқса, ижтимоий ҳаётга, миллий истиқлолимиз фойдасига қанчалик боғлиқлигини англаш ёшлар иродасини мустаҳкам қилади, ғайратига ғайрат қўшади.

Кишининг иродаси мустаҳкамлигига доир сифатларга таъриф берганда, бу сифатларни, **биринчидан**, ирода билан қилинадиган иш-ҳаракатларнинг мотивига тегишли бўлган сифатларга, **иккинчидан**, бир қарорга келганда юзага чиқадиган сифатларга, **учинчидан**, қилинган қарорни ижро қилишга алоқадор бўлган сифатларга ажратамиз.

1. Қарор ва ҳаракатнинг онглилиги ҳар бир иш ва ҳаракатда онгли бўлган одам ўз олдига қуйган мақсадларининг тўғри ва муҳимлигига қаттиқ ишониб, бунга қаноат ҳосил қилганлигидан, ҳар бир ишнинг ўз билганича мустақил қилади. Бунда одам иродасининг мустаҳкамлиги туфайли бирмунча барқарор қараш ва эътиқодлардан келиб чиққан ва яхши англаб етган тилакларга қараб иш кўради. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ироданинг дадиллиги унинг мустаҳкамлигидан дарак беради. Яъни дадиллик деб, кишининг фурсатни ўтказмасдан пухта ўйланган ва замини маҳкам қарорлар чиқариш қобилиятини айтамиз. Ироданинг мустаҳкамлиги аслида иродага оид бўлса ҳам, лекин ақлнинг муайян сифатлари билан қаттиқ боғлиқдир. Яъни дадил бўлиш учун ақл жуда танқидий бўлиши ва бу билан бирга мустақил ҳам бўлиши керак.

Ўзини тута билиш

Ироданинг бу хусусияти икки нарсада кўринади. **Биринчидан**, бир қарорга келгач, бу қарорни бажаришга тўсқинлик қилиб турган кўрқув, дангасалик, уятчанлик каби нарсаларни енгиб, амалга ошириладиган нарсаларни бажаришга ўзини мажбур қила олиш. Турмушда ирода қуввати деб ироданинг шу сифатини айтамиз. Кишида ўзини тута билиш учун ирода қуввати бўлмаса, мардлик, жасурлик, ҳаққонийлик каби туйғулар бўлмайди.

Иккинчидан, номатлуб туйғу ва ғалаёнларни ташқарига чиқармасдан ва импульсив ҳаракатларга йўл қўймасдан ўзини тута билишдан иборатдир. Ироданинг бу томонини бардош ва ўзини тута билиш ҳолати деб аташади.

Юксак ғоя ва мақсадлар учун кураш йўлида жисмоний ва рухий зўр беришгина эмас, балки кўп азоб ва машаққат чекишга ҳам тўғри келади. Бунинг учун ёш раҳбар чидамли, сабр-бардошли, ўзини тута биладиган қобилиятга эга бўлиши керак. Чидамли бўлиш иродали бўлиш демакдир, ўзини тута билмаган раҳбар тасодифан пайдо бўлган туйғуларга берилиб кетади. Муайян бир ғояга ва принципга риоя қилмасдан беқарор ва руҳан бетайин раҳбар бўлади.

Интизомлилик – бу иродавий сифатдир. Инсон шу туфайли қонун-қоида ва меҳнат меъёрларига мувофиқ ҳаракат қилади. Шахсий мақсадларни жамоа, халқ манфаатига уйғунлаштириш билан белгиланадиган ирода интизомий тарбияланган ирода дейилади. У раҳбар шахсининг барча маънавий сифатлари, биринчи навбатда, ижтимоий бурч ҳисси, онглилик ва виждон ҳиссининг юксак шаклланганлиги билан биргаликда кўринади. Интизом раҳбар ўзига хуш ёқадиган бирор нарсани қилаётганда эмас, балки бирорта оғирроқ вазифани бажараётганида намоён бўлади. У бу ишни бутун жамоа учун ҳамда бутун давлат учун зарурлиги ва фойдалилигига ишонганлиги учун қилади.²⁸

Эмоционал-иродавий доиранинг меҳнатда шаклланиши ёш раҳбарларни келажақдаги масъулиятли фаолиятларига психологик тайёрлаш йўлларида биридир. У меҳнатга фаол муносабатни, меҳнат қилиш, ёш раҳбарлик фаолиятига қизиқишни янада онглироқ шакллантиришни ўз ичига олади. Раҳбар шахсининг иродавий сифатлари профессионал қобилиятларини вақтинча психологик сафарбар қилиш имкониятига ҳам боғлиқдир.

Интизом малакалари - бу иродавий малакалардир. Шунинг учун малакаларнинг барча қонуниятларидан фойдаланиб, уларни ўргатиш лозим. Бироқ интизомлиликни, раҳбарнинг бу хусусиятларини маънавий тарбияланган ироданинг характер ҳислати даражасига кўтарилган ягона тизимга кўшиб тарбиялаш ҳам зарур. Раҳбарликда профессионал қобилиятларни шакллантириш раҳбар шахсининг барча бошқа сифатлари сингари унинг иродасини доимий тарзда машқ қилдиришдан бошлаш керак. Бунда ёш раҳбарнинг иродавий сифатларини ҳар хил фаолият турларидаги хусусиятларини ўрганишга таянилади.

²⁸ Макаренко А.С. Соч.т. Москва изд. АПН. РСФСР, 1958, 37-бет.

Ёш раҳбарларда иродавий салоҳиятни тарбиялашнинг асосий йўллари куйидагилардан иборат бўлиши шарт:

–Сиёсий онгни шакллантириш, жамоани виждонан ва муваффақият билан унумли меҳнат ишига, ҳамда жамоа ишида фаол иштирок этишга, жамият учун фойдали эҳтиёж ва ахлоқ мотивларини ўстиришга, шунингдек, пухта билим олиши, малака ва кўникмаларни назарий ва амалий жиҳатдан чиниқтириш, иш вақтида ўзига хос муаммоли муҳитларини яратиш ва бошқалар.

РАҲБАРЛИК ПСИХОЛОГИЯСИ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ ҲАҚИДА

Амударё, Сирдарё оралиғи ва унинг атрофи азалдан инсоният моддий ва маънавий маданиятининг, шу жумладан, фалсафий ва психологик тафаккурининг шаклланишида етакчи аҳамият касб этиб келган. Афсуски, аجدодларимиз қолдирган маънавий мерос истибдод йилларида бир томонлама ўрганилди. Истиқлол бизга инсон тафаккурининг янги хазинасини очди, у ҳам бўлса Ўрта Осиё маънавияти, фалсафаси ва психологиясидир. Бу маънавий бойликни ўрганиш ҳали етакчи олимларимиздан кўп изланишни, куч-ғайратни, шижоатни ва вақтни талаб қилади. Биз дуч келадиган исмлар, фалсафий тушунчалар, ва ғояларнинг асл маъносини тушунтириш ҳар қачонгидан муҳимроқдир. Илмий-техник тараққиёт, меҳнат, инсон-буларнинг психология фани билан бевосита алоқадорлик масаласи ҳозир педагогик ва психологик тадқиқотларда етакчи ўринни эгаллаб бормоқда. Бу табиий жараён, албатта. Фан соҳасида катта-катта глобал кашфиётлар ва ютуқлар қўлга киритилиб, ижтимоий ҳаётга тадбиқ этилаётган ҳозирги даврда ўқувчи ёшларга маънавий, илмий, маданий ва психологик таълим-тарбия бериш вазифасининг мазмуни ва шаклларига сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда. Таълим жараёнида ва ижтимоий ҳаётда психологик омилни ҳамиша эътиборда тутиш лозим. Чунки ўқувчи ёшларга психологик маълумотлар беришда умуминсоний тушунчалар билан бирга умум тараққиётнинг психологик муаммоларини ҳам тушунтириб бориш зарурати сезилади. Хўш, бугунги кунда талаба ёшларнинг психологик билим олишга муносабати қандай?

Ёки одамларнинг психологик билимга бўлган маданиятини, тасаввурини қандай шакллантириш мумкин? Бу муаммо кўпчилик олимларимизнинг ҳаётий ташвишига айланди. Шахс ва психология, одамлар ўртасидаги ўзаро психологик муносабатлар, муомала маданиятининг психологик асослари, раҳбар психологияси, бошқарув психологияси, оила психологияси, ёшлар психологияси каби муаммоларнинг ҳаммаси ижтимоий ҳаётимизда кундалик ечимини кутаётган муаммолардан биридир.

Бу масалаларни амалий ўрганиш учун фақатгина психологик адабиётлар тўғрисида ахборотлар, ўқув юртларида ўтиладиган дарслар ва психология фанини назарий ва амалий ўрганишнинг ўзи етарли эмас. Шу боис олий ўқув юртларида, ўрта махсус касб-хунар таълими муассасаларида, турли тизимдаги мактаб ўқувчи ёшлар ўртасида режада кўрсатилган қисқа соатли психология дарсидан ташқари, психология фанининг ҳаётда тутган ўрни, ижтимоий аҳамияти, ҳар қандай касб ва меҳнат фаолиятидаги нуфузи ҳақида мумкин қадар кўпроқ амалий ташвиқот ишларини олиб боришимиз зарур. Бунинг асосий сабаби шундаки, шўролар даврида барча фанлар қатори ўқитилиши зарур бўлган психология фани мактаблар тизимидан олиб ташланди, соатлар миқдори бир неча баробарга қисқартирилди. Хуллас, ўша даврдаги айрим раҳбарлар, маънавий ҳаётимизнинг асосини яратувчи психология фанини на жамиятга, на одамлар ҳаётига манфаат келтирмайдиган нозарурий кераксиз

соҳага айлантириб қўйди. Таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар, «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг қабул қилиниши бугун ҳар бир раҳбар ва ёш авлод зиммасига муҳим мақсад ва вазифаларни қўймоқда. Уларни ҳар томонлама кучли, билимли, илмий салоҳиятли, ижодкор, ижтимоий ҳаётнинг энг сўнгги ютуқлари бўлмиш ахборот технологияси ва коммуникация, масофавий ўқитиш, инновацион технологияларнинг ютуқларидан хабардор қилган ҳолда психология фанига муносабатини шакллантириб боришимиз зарурлиги сезилмоқда. Хуллас, биз жамиятни асосий ривожлантирувчи ишлаб чиқариш ва таълим тизимини бошқарувчи куч инсон омили эканлигини эътиборга олиб, ушбу муаммони ёритишга ҳаракат қилдик. Аммо талабаларга мўлжалланган психология фани соҳасидаги дарслик ва қўлланмаларнинг дастлабки саҳифалариданоқ фалсафа, физиология, тиббиёт, психология, биология, педагогиканинг инновацион технологияларига оид кўп янги истилоҳ (термин)ларга дуч келади. Бугунги кунда республикаимиз нашриётлари орқали айнан психологик терминларни тўплаб, уларнинг маъносини тушунтириб бериш мақсадида яратилган ўзбекча изоҳли луғат китоблари кутилган даражада етарли деб бўлмайди. Бу соҳада фақат (Қ.Турғунов «Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати»-Тошкент, 1975) ягона нашргина мавжуд. У ҳам бўлса бундан қарийб 40 йил муқаддам ва анча кам нусхада нашр қилинганлиги сабабли ҳозирги кунда уни топиб фойдаланиш имкониятининг камайиб кетганлиги ҳам сезилиб қолмоқда. Шу боис «Изоҳли илмий-оммабоп луғат»нинг учинчи тўлдирилган нашри (муаллифлар -М.Абдуллаев, М.Абдуллаева, Ф.Абдуллаева, Т.Абдураззоқова Ф.Абдурахмонов, ва бошқалар)нинг раҳбар психологиясига оид изоҳли луғатнинг айрим атамаларидан фойдаланишни лозим топдик.

Мазкур атамаларни айнан келтирамиз: авторитаризм, адолат, анъаналар, бунёдкор ғоялар ва бузғунчи ғоялар, Вазирлар Маҳкамаси, Вазирлар, глобаллашув, давлат бошқаруви тизими, демократия, жамоатчилик фикри, империяча тафаккур, интернет, ислохот, истиқлол, маданият, мафкура, миллий онг, миллий руҳият, миллий ислохот, миллий ғурур, мустақил давлат, мустақиллик, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, тадбиркорлик, эътиқод эркинлиги, кадриятлар, ғоя ва бошқалар. Хуллас, психология терминлари изоҳли луғатининг мақсади - «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар», «Миллий ғоя ва тафаккур тарихидан» «Ўзбекистон тараққиёти ва мафкуравий муаммолар», педагогика, психология, фалсафа маънавият асослари курсларини ўрганишда учрайдиган ҳамда матбуот, радио ва телевидениеда раҳбарлик фаолиятида кўпроқ ишлатиладиган ижтимоий-сиёсий тушунча ва атамаларни ўзлаштиришда сезиларли ёрдам беришдир²⁹.

Бундан ташқари танланган психологик атамаларнинг кўпчилиги қисмига берилган изоҳларга республикаимизнинг етакчи психолог олимларидан П.Иванов, М.Давлетшин, М.Воҳидов, Э. Ғозиев, А. Жабборов, В. Каримова, М. Раҳмонова, К.Даминов, Б.Қодиров, М. Маматов ва бошқа қатор психолог-тадқиқотчи

²⁹ Қаранг: Турғунов. Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.—Т.:”Ўқитувчи”, 1975 й.

олимлар томонидан яратилган қўлланма ва ўқув дарсликларидаги маълумотлар асос қилиб олинди.

-А-

Абстракция (лотинча *adstracio* – узоқлаштириш, мавҳумлаштириш) – билишда объектив борлиқдаги нарса, ҳодисаларнинг иккинчи даражали, унча муҳим бўлмаган айрим хусусиятларидан ҳаёлан узоқлашиш, уларнинг энг муҳим, асосий томонларини бўрттириб кўрсатишдир. Нарса ва ҳодисаларнинг аниқ белгилардан узоқлашиш ва муҳим белгиларни топиш жараёнини мавҳумлаштириш ва шу жараённинг натижаси, якуни, ҳулосаси, ифодаланиши абстракция дейилади. Абстракция тушунча, категория шаклида намоён бўлади. Мавҳумлаштириш асосан тафаккурнинг муҳим хусусияти ҳисобланса-да, лекин тасаввурда ҳам унинг айрим унсурларини учратиш мумкин. Бу жараёнда турли илмий категориялар, қонун, қонуният, сабабият, материя каби мавҳум тушунчалар вужудга келиб, бу тушунча ва категориялар оламни илмий билишнинг муҳим якунлари, натижаларини ташкил этади. Оламни ўрганишда, ҳодисаларнинг моҳиятини очишда, улардан тўғри илмий ҳулосалар чиқаришда абстракциянинг аҳамияти катта. Объектив борлиқдаги ҳар бир нарса бошқа нарса билан боғлиқ ва у билан қандайдир умумийликка ҳам эга, масалан, «терак-дарахт, ўсимлик - организм» ва бошқалар. Шунинг учун ҳар бир нарсанинг фақат ўзига хос хусусиятлари билан бирга умумий томонлари ҳам борки, булар шу нарсанинг маълум тартибга, қандайдир умумий қонуниятга бўйсунганини кўрсатади. Шу умумий томонларда бир турдаги қатор нарсаларнинг ҳаммасига хос бўлган хусусиятлар ифодаланади, буни фақат нарсанинг айрим томонларини мавҳумлаштириш, улардан узоқлашиб, умумий томонларни аниқлабгина билиш мумкин. Абстракция жараёнида реал нарсалардан ажралиб қолиш ҳодисалари ҳам кўп учрайди, бунда у илмий ҳулосаларга эмас, балки хато натижаларга, фақат, формула, схемаларга олиб келади. Шунингдек, абстракция илм-фан, санъат учун объектив борлиқни тўғри ва чуқур, ҳар томонлама билиш кулоли ҳам бўлиб ҳизмат қилади.

Автоматизм (юнонча, *automates* – ўз-ўзидан ҳаракатланувчи) – онгнинг бевосита иштирокисиз бажариладиган хатти-ҳаракатлар йиғиндиси, автоматизмга организмнинг энг оддий рефлектор ҳаракатларидан тортиб, то юксак ақлий фаолиятигача бўлган барча хатти-ҳаракатлар киради. Автоматизм фаолият жараёнини тезлаштиради ва енгиллаштиради, асабий, иродавий ҳамда жисмоний кучларни тежайди.

Автоматлашган ҳаракатлар – кўп марта такрорланиши ёки махсус машқлар қилиш натижасида бевосита онг иштирокисиз ва тўғри бажарилаверадиган ҳаракатлардир.

Авторитаризм (лотинча «*authoritates*» – обрў, нуфуз ва эътибор) – давлатни бошқариш усулларида бири бўлиб, яқка шахснинг давлатни ўз таъсири, обрўси, ташкилотчилиги, шижоати, жамиятни яхши билиши асосида бошқариш. Жамият ўз тараққиётининг мураккаб, қалтис ва масъулиятли

даврларини бошдан кечираётган паллаларда авторитаризмнинг аҳамияти яққол сезилади. XX асрнинг биринчи ярмида авторитаризм сўзи салбий маънони англатган. Чунки миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган Биринчи жаҳон уруши, 1929 йилда бошланган ва мисли қўрилмаган жаҳон иқтисодий бўҳрони ва бундай вазиятда жамиятдаги зиддият ҳамда қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви каби қатор омиллар бир қанча мамлакатларда демократияни бўғиш, инсон ҳуқуқларини оёкости қилиш, давлатни ҳарбийлаштириш йўли билан айрим шахсларнинг давлат тепасига чиқишига, ёвуз тузум ўрнатиш даражасигача етиб борди.

Кейинги ярим асрда эса демократия кучларининг Иккинчи жаҳон урушидаги ғалабаси ва инсонпарварлик тамойилларининг жаҳон тараққиётига маълум маънода дахлдор бўлиши натижасида авторитаризмнинг моҳияти аста-секин ўзгармоқда. Бугунга келиб авторитаризм мураккаб тарихий даврларда жамиятни ўзгартиришнинг, долзарб масалаларни зудлик билан ҳал этишнинг, мамлакатни инқироз гирдобидан олиб чиқишнинг самарали йўлларида бири эканлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Бу айниқса, ўтмишда мустамлака ва қарам бўлган мамлакатларда иқтисодий, маданий қолоқликни бартараф этиб, уларни жаҳон демократик давлатлари ҳамжамиятига олиб чиқиш учун бўлган курашда яққол намоён бўлмоқда. Авторитаризмнинг ёрқин намуналарини Мисрда Жамол Абдул Носир ва Хусни Муборак, Жазоирда Бен Белла ва Бумадьен, Индонезияда Сукарто мисолларида кўриш мумкин. Давлатни бошқаришнинг бу усули ривожланган мамлакатлар ичида Франция ва ГФРни Иккинчи жаҳон урушидан кейинги кемтиклик ҳолатидан олиб чиқишда генерал де Голлга, Конрад Аденауэрга катта хизмат қилди.

Собиқ СССР парчаланиб кетгандан сўнг янги мустақил давлатларни мустабид тузум йилларидаги бир ёқламалик, норасолик, боқимандалик ва қарамликдан олиб чиқишда мамлакат раҳбарининг обрўси, мавқеи, нуфузи, сўзининг салмоқдорлиги, фаолиятининг изчиллиги муҳим аҳамият касб этмоқда. Қатор Президентларнинг мустақил давлатни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий тиклашдаги хизмати бунинг ёрқин мисоли бўла олади.

Авторитет (лотинча *autoritas* – тўлиқ ҳокимият, буйруқ бериш) сўзининг биринчи маъноси обрў; иккинчи маъноси шахсдаги кўпчилик томонидан эътироф қилинган фазилят, қадр-қиймат; учинчи маъноси эса атрофдаги бошқа кишиларга нисбатан таъсирли, нуфузли шахс кабилардир.

Агглютинация (лотинча *agglutinare* – ёпиштирмоқ, елимламоқ,) – хотира тасаввурларини бир-бирига қўшиб ёки улардан фойдаланиб янги нарса ва ҳодисаларнинг шакл-шамойилини яратишдан иборат хаёл фаолиятидир.

Агнозия (юнонча **а** – инкор юкламаси, – билим, билиш) – бош мия ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказларининг зарарланиши психопатологик нуқсон бўлиб, бутун ақлий фаолиятнинг бузилишидан фарқ қилади. Агнозия мия қобиғи фаолиятидаги жузъий камчиликдан иборатдир.

Агностицизм (юнонча **а** – инкор юкламаси, *gnosis* – билим, билиш) – объектив олами, ҳақиқатни ва унинг объектив аҳамиятини билиш мумкин

эканлигини инкор қилувчи, шахснинг билиш қобилиятини камситувчи идеалистик фалсафий таълимотдир.

Агония (юнонча *agoniа* – кураш) – организмнинг ўлим олдида ёки ҳаёт билан ўлим ўртасида рўй берадиган психопатологик ҳолатидир.

Аграмматизм (юнонча *а* – инкор юкламаси, *grammatike* – савод) – тилнинг грамматик қурилишидан фойдалана олмаслик, грамматик қоидаларнинг аҳамиятини тушунмаслик, сўзларни қовуштириб гап туза олмасликдан иборат нутқий камчилик.

Аграфия (юнонча *а* – инкор юкламаси, *graho* – ёзаман) – ёзувда бўғин ва ҳарфларни алмаштириб юбориш, қолдириб кетиш ёки уларни бир-бирига қўша олмасликдан иборат нутқий камчилик бўлиб, у кўпинча ёзув қобилиятининг қисман ёки тўлиқ йўқолишида намоён бўлади. Аграфия катталарда бош мия қобиғи фаолиятининг бузилиши, болаларда эса дудуқлик натижасида келиб чиқадиган ҳодисадир.

Адаптация (лотинча *adaptatio* – тўғриланмоқ, мослашмоқ, созланмоқ) – бутун тирик мавжудотнинг турли шароитларга, ҳолатларга мослашиши, кўникиши. Организмнинг меъёр ҳаёт фаолиятини сақлаб туришни атроф-муҳитнинг турли омиллари: ҳарорат ва иқлимнинг ўзгариши (ёки иқлимга мослашиш), баландлик (тоғ) касаллиги инсонга узлуксиз турли психологик, физик ва кимёвий таъсир этади.

Ички муҳитнинг доимийлигини сақлаб туришга қаратилган адаптация реакцияси моддалар алмашинуви фаоллигининг узлуксиз ўзгариб туришига асосланганлиги билан аҳамиятлидир. Одам организмнинг мослашув реакциясини тез ва секин, туғма (тур эволюцияси жараёнида шаклланган) ёки орттирилган (ҳар бир организм учун ўзига хос) реакцияларга бўлиш мумкин. Чунончи, оғритадиган омил таъсирига жавобан оёқ-қўлни тортиб олиш, жисмоний иш қилганда нафас олишнинг кучайиши, қон оқими ва юрак фаолиятининг тезлашиши ва қоннинг қайта тақсимланиши, совуқда эт жунжикиб, иссиқлик ҳосил бўлишининг кучайиб кетиши, қоронғида кўзнинг ёруғлик сезиш лаёқати зўрайиши, кучли шовқинда эшитишнинг ортиши – буларнинг ҳаммаси туғма, тез адаптация реакциялари ҳисобланади. Машқ қилиш давомида эса уларни ўзгартириш мумкин. Одатда, тез реакциялар жуда тежамкор, ихтисослашган бўлади, шунинг учун улар ўзаро ўрин алмашмайди. Масалан, узоқ йиллар давомида тоғли жойларда адашмай юра олишга ўрганган одам нотаниш шаҳарга келганда керакли манзилни топа олмай қолади. Демак, меҳнат ва турмуш шароити ўзгарганда адаптация реакцияси мослашиш даражасининг аҳамиятини қисман йўқотиши мумкин эканлиги кўринади.

Ҳар бир организм адаптацияреакцияси жараёнида функциянинг бузилиш босқичини ўтайди, нотўлиқ мослашиш босқичи бошланади ва, ниҳоят, нисбатан турғун мослашиш босқичи рўй беради. Биринчи босқичдаёқ тез мослашиш реакциясига секин борадиган адаптацияга жавобгар жараёнлар зимдан қўшилиб кетади: вегетатив нерв системасининг фаоллиги анча ортади, қонда гармонлар концентрацияси кўпаяди. Буларнинг ҳаммаси моддалар алмашинуви жараёни фаоллигининг ошишига, хужайралар

функционал заҳирасининг сафарбар этилишига олиб келади, натижада даптация тез реакцияси рўй беради. Алмашинув жараёнлари фаоллигининг узок муддат ортиб туриши генетик аппаратнинг фаоллашишига ва ҳужайра ҳажмининг катталанишига олиб келади. Шунинг учун оғир атлетика билан мунтазам шуғулланаётган кишилар олдин кўтара олмайдиган вазнини аста-секин кўтара бошлайди, кислород етишмаслигига ўрганган одам баланд жойларда бемалол яшайверади, меҳнат шароитига мослашиш, яъни олдин бажариш қийин бўлган ишларни чарчамасдан бемалол бажара олиш имконини беради. Секин мослашиш реакциясининг барқарорлик хусусияти ҳам бор. Ана шу барқарорлик туфайли, масалан, баландликка мослашган организм совуқ, иссиқ кислород етишмаслиги, атмосфера босимининг ўзгариши, ортиқча қуёш радиацияси, парҳезнинг ўзгариши заруран қимирламай ётишга ҳам бемалол бардош беради. Бундай одам касаллик қўзғатадиган микроблар, ионлаштирувчи нурлар ва касаллик пайдо қилувчи бошқа омиллар таъсирига ҳам чидамли бўлади. Машқ тўхтатиб қўйилса, иши сусайиб кетган ҳужайра ҳажми кичрайиб қолади.

Ҳар бир кишининг мослашиш имконияти унинг ирсияти, ёши, соғлиғи ва қанчалик машқ қила олганлигига боғлиқ. Одатда, бир жойда ўтириб ақлий меҳнат қиладиган ходим сал оғирроқ ишга дарҳол мослаша олмайди, ҳатто озгина жисмоний иш қилса ҳам тез чарчаб қолади. Узок вақт мунтазам машқ қилиш, чиникиш ёрдамида киши ўз организмнинг мослашиш имкониятини кенгайтириб бориши мумкин. Мунтазам машқ қилиш, меҳнат қилиш ва дам олиш режимини йўлга қўйиш, организмни чиниқтириш адаптация диапазонини кенгайтирибгина қолмай, мавжуд адаптив жараёнларни ҳам яхшилайдди. Шунинг учун ҳар хил йўллар билан организмни чиниқтириш касалликларга қарши курашда ишончли қалқондир.

Адекват қўзғовчи – ҳар бир сезги аъзосининг ўзи учун хос бўлган алоҳида қўзғалишидир. Масалан, кўз учун ёруғлик ва ранглар, кулоқ учун турли товуш тўлқинлари адекват қўзғовчи ҳисобланади.

Адинамия (юнонча **α** – инкор юкламаси, *dinamis* – куч) – организмнинг турли касалликларга чалиниши ёки узок вақт овқатланмаслик натижасида ҳаддан ташқари ҳолсизланиши ёки заифланишидир.

Адолат (арабча адолат-одиллик, тўғрилик) – ахлоқ ва ҳуқуқнинг меъёрий категорияларидан бири бўлиб, мавжуд ижтимоий воқелик инсон моҳиятига ва ҳуқуқларига мос ёки мос эмаслигини ажратишда мезон бўлиб хизмат қилади.

Адолат тушунчаси тарихий даврларда турлича талқин қилинган. Ҳукмрон синфлар ўз манфаатларига мос тартибларни ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар ёрдамида ёқлаб, уларни адолатли деб таърифлаганлар. Мазлум синфлар эса уларни янги, ўз манфаатларига монанд, адолатли муносабатлар билан алмаштиришни талаб қилганлар. Шу сабабли жамиятда ҳамма вақт нима адолатли ва нима адолатсиз деган масала атрофида муҳофиза мавжуд бўлган. Бу муаммо ҳар бир воқеа-ҳодиса ва жараённинг жамиятнинг ривожланиш тамойилларига, инсоният тараққиётига, инсонпарварлик ва демократия қоидаларига ҳамнафаслиги билан белгиланади. Айтиш

мумкинки, умуминсоний адолат ҳамиша синфий, миллий, гуруҳий адолатлардан юксак туради.

Жамиятнинг шахсга, шахснинг жамиятга ва бир шахснинг иккинчи шахсга муносабатида намоён бўладиган адолат ана шу муносабатларни баҳолаш мезони бўлиб, бу баҳолаш иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ёки ахлоқий бўлиши мумкин ва ҳаётнинг барча соҳаларида юз берадиган ижтимоий муносабатларда қўлланилади. Адолат инсоният маънавий қадриятларининг олий кўриниши бўлиб, бахт, озодлик, тенглик, тинчлик тушунчаларига ҳамоҳангдир ва у шахс эрки ва иродасини ўзида ифода этади.

Ўзининг тараққиёт йўлидан бораётган жамият ва шахс муносабатлари тобора кўпроқ адолат тамойилларига асосланаётганлиги, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар қабул қилинаётганлиги, инсон манфаатларига эътибор жаҳон ҳуқуқий андозалари ва миллий урф-одатларининг уйғунлигида шаклланиб бораётганлиги мустақил Ўзбекистонда адолатнинг талаб ва қоидалари тантана қилиб бораётганлигининг яққол ифодасидир. «Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интиляпмиз, - дейди Президент И.А.Каримов, - адолатга интилиш халқимиз руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусиятдир. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимида сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши мумкин».

«Куч–адолатдадир», деган эди Амур Темур. Адолат қонун-қоидаларига таяниб иш кўрадиган давлат ва жамият кучли бўлиши муқаррарлиги тўғрисидаги шарқона қарашлар бугунги Ўзбекистон сиёсатининг муҳим асосларидан бирини ташкил этади

Мазкур қарашлар «Инсон ҳуқуқлари ҳақида умумжаҳон Декларацияси» тамойилларига жавоб беради, чунки у демократик умуминсоний тамойилларга суянади, инсоннинг дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият эканлигини инобатга олади, демократик ҳуқуқлар ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади, барчанинг қонун олдида тенглиги тамойили таъминланади.

Аккомодация (лотинча *accomodatio*–мослашув, келишув)–кўз гавҳари шаклининг ўзгариши натижасида унинг турли масофадаги нарсаларни меъёрдаги ҳолда идрок қилишга мослашуви (кўз гавҳари яқиндаги предметларни идрок қилганда думалок, узоқдаги нарсаларни идрок қилганда эса ясси шаклга киради)дир.

Аксиома (юнонча *axioma*–аниқ, очиқ нарса) –кўпчилик томонидан тан олинган, ўз-ўзидан маълум, исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат.

Акцелерация (лотинча *accelevar*–тезлаштирмак).–Болалар ва ўсмирлар ўсиши ҳамда жисмоний ривожланишининг тезлашиш жараёни. Ҳозирги давр болалари ва ўсмирлари ҳар бир ёшда олдинги тенгқурларига нисбатан бўйчан бўлиб, вазни ҳам нисбатан оғирроқдир. Болалар қанчалик тез катта бўлса, бу фарқ шунчалик сезилади. Уларда сут тишлари олдин бўртади, доимий тишлар билан тезроқ алмашинади, гавдасининг суякланиши ҳам олдинроқ юз беради. Натижада одамнинг тана ўлчамлари ўрта ҳисобда

олдинги йиллардагидан кўпроқ бўлса-да ўсиши ўша йилларга нисбатан 2-3 йил илгари тўхтайди, бу мактабгача ёшдаги ва мактаб ёшидаги болаларнинг тез ўсиши билан боғлиқ жараёндир.

Ҳозирги замон болалар ва ўсмирлари ўтган ўн йилликларда вояга етган ўз тенгдошларига қараганда новчароқ ва тўлароқдир, бу улар танасининг мутаносиблиги ва шаклларининг анча етуклигидан далолат беради. Ҳар бир ёшда оёқнинг узунлиги, тананинг қисқалиги, бош ўлчамларининг кичиклиги кузатилади. Акцелерация фақат гавда ўлчамларининг жадал катталашishiда эмас, балки эрта балоғатга етишда ҳам намоён бўлади. Ўсиш ва жисмоний акцелерацияси ҳамма жойда кузатилса-да, унинг суръати турлича: у катта шаҳарларда яққол, кичик шаҳар ва қишлоқларда камроқ кўзга ташланади. Жисмоний ривожланиш тезлашиши билан организмда баъзи функцияларнинг ривожланиши ҳам тезлашади. Масалан, юрак қисқаришининг тезлиги ва артериал босим ўлчами катталардаги кўрсаткичга олдинроқ яқинлашади, нутқ тезлик ўлчами катталардаги кўрсаткичда олдинроқ яқинлашади, нутқ тезроқ ривожланади, мускуллар кучи ва чидамлиги катта ёшдагилар даражасига олдинроқ етади.

Аммо қайд этилган далиллардан ўсмирлар анча улғайиб, балоғатга етади, деган фикрга келиш нотўғри. Айни вақтда болаларнинг руҳий ривожланиши ҳам тезлашади, деб бўлмайди. Кўпгина замонавий болалар ва ўсмирларнинг ҳақиқий руҳий ривожланиши кенгайган деб қайд қилиш мумкин бўлса, ана шу жисмоний ва жинсий ривожланиш, яъни «ташқи улғайиш» даражаси билан руҳий даража ва энг асосийси социал етуклик орасидаги фарқ, баъзи ўсмирларни катталар, ота-оналар, педагоглар билан келишмасликка олиб келади.

Ёшлар жисмоний ва жинсий жиҳатдан эрта балоғатга етишига қарамай, уларни барвақт жинсий ҳаёт бошланишидан сақлаш масаласи ҳар доимгидан кўра муҳим бўлиб қолмоқда.

Акцелерацияни келтириб чиқарувчи сабабларни тушунтирувчи бир қанча мулоҳазалар мавжуд: куёш нурунинг кучли таъсири, овқатланишнинг яхшиланиши, электромагнит тебранишлар ва ионлаштирувчи радиация таъсири ва бошқалар.

Баъзи олимлар акцелерация сабабларини урбанизация, яъни катта шаҳарлардаги радио, кино, телевидение каби кузатувларга бой турмуш шароитлари билан, бошқалар эса болалар, айниқса, гўдаклар касалланишининг камайиши билан исботламоқчи бўладилар. Лекин бу мулоҳазанинг бирортасини ҳам тўғри деб бўлмайди. Турли давр ва турли жойларда қайд қилинган омиллардан бирортаси етакчи роль ўйнай бошлайди. Акцелерацияда социал шарт-шароитларни алоҳида қайд қилиб ўтиш керак.

Алексия (юнонча **а**—инкор юкламаси, **lego** — ўқийман) — ўқиш қобилятининг бузилиши ёки бутунлай йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон. Алексия кўпинча аграфия ва афазия ҳодисалари билан биргаликда рўй беради. У катта кишиларда бош мия қобиғининг зарарланиши, болаларда эса дудуклик натижасида келиб чиқади. Болалардаги бу нуқсонни махсус

ташқил қилинган логопедик усуллар (машғулотлар) орқали бартараф қилиш мумкин.

Амнезия – хотира фаолиятининг қисман бузилиши ёки тўлиқ йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон. Хотиранинг йўқолиши туфайли киши баъзан ҳатто ўз исми ва фамилиясини унутиб қўйиши ҳам мумкин. Амнезия ҳолати турли касалликлар (масалан, менингит) ёки бош миё қобиғининг зарарланиши натижасида содир бўлади.

Анализ (юнонча *analysis* – парчаланиш, бўлиш) – таҳлил, нарсани ва ҳодисаларни фикран таркибий қисмларга ажратишдан иборат ақлий ҳаракат жараёни. Масалан, психологияда онг ҳодисаси анализ қилинар экан, у ақл, ирода ва ҳиссиёт деб уч таркибий қисмга бўлинади. Анализ жараёнида бутун бўлакларга бўлинади.

Анализаторлар – юксак босқичдаги ҳайвонлар ва одам организмнинг ташқи муҳитдан ва гавдасидан келадиган таъсирларни қабул қиладиган ва таҳлил қиладиган ғоят мураккаб нерв механизмларидир. Анализаторлар тушунчасини фанга рус физиолог И.П. Павлов 1909 йилда киритган. Ҳар бир анализаторлар уч қисмдан иборат: 1) таъсиротни қабул қиладиган аппарат, сезги органларидаги, шунингдек, ички органлар ва мушаклардаги ихтисослашган ҳужайра элементларидан иборат бўлиб, фақат муайян таъсирларга (кўзда ёруғлик таъсирига, кулоқда товуш таъсирига, терида ҳарорат ва механик таъсирга ва бошқалар) реакция кўрсатади; 2) ўтказувчи қисми рецепторларда қабул қилинган таъсирни кўзғалиш шаклида марказий нерв системасига ўтказувчи нерв толалардан иборат; 3) ёруғлик, товуш, ҳид ва шу қабиаларни қабул қилишнинг олий маркази бош миё пўстлоғида бўлиб, унда нерв кўзғалиши сезгига айланади. Анализаторларнинг вазифаси шуки, улар ёрдамида ҳайвон ташқи ҳамда ички муҳитдаги фойдали ва зарарли таъсирларни ажратиб, ҳаёт шароитига яхшироқ мослашади.

Аналитик-синтетик товуш методи – суҳбатдан гап, гапдан сўз, сўздан бўғин, бўғиндан товуш ажратиб олиш ва аксинча, товушлардан бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап тузиш йўли билан савод чиқаришдан иборат таълим методи ҳисобланади. Аналитик-синтетик товуш методи асосан биринчи синфда алифбени ўқитишгача бўлган даврда қўлланилиб, унинг ёрдамида болалар ҳарф танийди, товушларни тўғри талаффуз қилишга ўрганади, товушлар ёрдамида сўзлар тузади, шунингдек, бу метод ёрдамида ўқувчиларнинг нутқи ривожланиб боради.

Анестезия (юнонча *anaesthesia* – сезгисизлик, сезмаслик) – нерв системасининг касалланиши сабабли сезгирликнинг йўқолишидан иборат. Оғриқсизлантириш учун организмга баъзи доривор моддаларни юбориш йўли билан ҳосил қилиниши ҳам мумкин.

Аненцефал – инсон боласининг бош миё ярим шарлари қобиқсиз туғилишидан иборат нуқсон бўлиб, бундай болалар узоқ яшамайдилар. Шундай нуқсон билан туғилган бола уч йилу тўққиз ой умр кўрган. Бироқ у умрида бирор марта ҳам ҳатто таги ҳўл бўлганда ҳам, қимирламаган, бирор нарсани ушлашга, олишга ҳам ҳаракат қилгани сезилмаган. У фақат эшитиш

ҳаракатларини бажара олган, умуман, ўзида энг оддий малакалар ҳосил қилишга ҳам интилмаган.

Анкета методи – текширилувчига олдиндан тайёрланган саволлар тарқатиб, уларга тегишли ёзма жавоблар олишдан иборат психологик илмий текшириш методидир. Ушбу методни ўтказишда текширилувчининг фаолиятга муносабати, ўз-ўзини баҳолаш, ақл сифатлари, яқка хусусиятлари, билим даражаси, маданий савияси, дунёқараши, эътиқоди кабилар ўрганилади. Бу усул кўпроқ психологик текширишларда қўлланилади.

Антиинтеллектуализм – ҳақиқатни ақл ёрдамида очиш мумкинлигини, жумладан, дунёни илмий асосда билиш мумкинлигини инкор қилувчи тажовузкор идеалистик таълимот.

Антик психология – психология тарихининг эрамиздан аввалги VII–V асрларига оид қадимги Греция, Рим, қадимги Хитой ва Ҳиндистондаги психика ҳақидаги таълимотларни ўрганувчи бўлими. Антик даврда психология мустақил фан бўлмасдан, фалсафанинг бир қисми саналган. Шунинг учун ҳам рух ҳақидаги таълимотлар маълум бир фалсафий фикрлар муносабати билан баён қилинган.

Антипатия (кўнгилсизлик, хушламаслик, ёқтирмаслик) – бирор нарсага ёки кимсага нисбатан салбий муносабатдан келиб чиқадиган ва уни ифодалайдиган ёқимсиз ҳиссиёт.

Антогенез (юнонча *autos* – ўзим, *genesis* – келиб чиқиш) – органик дунёнинг тарихий тараққиёти организмнинг ички, моддий бўлмаган омиллари таъсирида содир бўлади, деб даъво қилувчи реакцион идеалистик назария. Антогенез организмнинг бутунлигини, ҳаёт шароитларига боғлиқлигини, унинг тараққиёт жараёнида, муҳит, яшаш шароитлари таъсирида таркиб топадиган белги ва хусусиятларини инкор қилади.

Антропология – одамнинг биологик табиатини атрофлича ўрганадиган фан бўлиб, унинг вазифаси одамнинг мавжудотлар тизимидаги мавқеини, келиб чиқишини, қадимги ва ҳозирги морфологик типларини, морфологик, физиологик, жинсий ҳамда ёш хусусиятларини ўрганишдан иборатдир.

Анъана - ўзига хос ижтимоий ҳодиса бўлиб кишиларнинг онгида, ҳаётида ўз ўрнини топган, авлоддан-авлодга ўтадиган, такрорланадиган, ҳаётнинг барча соҳаларида (умум ёки маълум гуруҳ томонидан) қабул қилинган тартиб ва қоидалар. Анъана ижтимоий ҳаёт, меҳнат маданиятининг ҳамма соҳаларига ҳослиги билан аҳамиятга эга.

Анъаналар – жамият ҳаёти турли соҳаларининг, моддий ва маънавий фаолият шаклларининг, кишилар ўртасидаги алоқалар ва муносабатларнинг авлоддан-авлодга ўтиши, аجدодлар ҳаёти, белгилари ва хусусиятларининг такрорланиш тарзидир. Дунёда анъаналар ва урф-одатларга эга бўлмаган миллат ёки элат йўқ. Шу маънода, анъаналар бутун инсониятга хос тушунча ҳисобланади. Анъаналарга фақат мафкуравий, синфий, партиявий муносабатда бўлиш, бир ҳудуд ёки халққа хос анъаналарни бошқа ҳудуд ёки халқ нуқтаи назаридан баҳолаш нотўғри.

Анъаналарда, бир томонлама, мерос қолдириш ва ижтимоий ворисликни, иккинчи томондан эса, янгилашни ва навқиронликни яққол кузатиш мумкин.

Анъаналар халқларнинг тарихий ривожланиш жараёнида шаклланади ва сайқалланади. Давр талабига жавоб берган анъаналар унутилмайди, авлодларга мерос бўлиб қолади, халқ ҳаётининг таркибий қисмига айланади. Ҳар бир эл, миллат ёки халқ ўз анъаналарини ривожлантиради, асраб-авайлайди. Анъаналарда халқ даҳоси, турмуш тарзи, маданий камолот даражаси акс этади. Унда миллий онг ва миллий қиёфа гавдаланади. Анъаналарни менсимаслик улар мансуб халқ ёки миллатни ҳурмат қилмаслик билан баробардир. Анъаналар ёшларни тарбиялаш, уларга кекса авлоднинг тажрибаларини ўзлаштириш воситаси ҳамдир. Кўп миллатли давлатларда фақат битта миллатга хос бўлган анъаналаргина эмас, балки бошқа миллатларнинг анъаналарига эътибор бериш лозим. Бу - умуминсоний талабдир.

Анъаналар кишиларни бошқариш, уюштириш, уларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлаш каби вазифаларни ҳам бажаради. Анъаналарда нафақат ижобий, балки салбий жиҳатлар ҳам сақланиб қолиши ёки анъаналар салбий хусусиятга эга бўлиши ҳам мумкин. Бу эса уларнинг қай даражада намоён бўлиши ва сақланиб қолишига боғлиқ.

Эндиликда фақат эзгуликка хизмат қиладиган анъаналарни асраб-авайлаш, уларни яқин ўтмишдаги мафкуравий таъсирлардан сақлаш, мамлакатимиздаги маънавий янгиланишнинг воситаларидан бирига айлантириш борасида эътирофга арзирли ишлар амалга оширилмоқда. Бу жараён мамлакатимиздаги миллий тикланиш, мустақилликни мустаҳкамлашнинг таркибий қисми бўлиб қолди.

Анъаналар худди жамиятдаги бошқа нарсалар сингари эскиради, аста-секин сафдан чиқиб, истеъмолдан четда қолади. Аммо бу жараён ниҳоятда мураккаблик билан кечади. Чунки асрлар давомида кишилар ўрганган одатларни тўсатдан улоқтириб ташлаб бўлмайди; баъзи анъаналар нисбатан тез, баъзилари эса ниҳоятда секинлик билан жамият эътиборидан четда қолади. Анъаналарнинг бу хусусияти уларнинг онг билан боғлиқлигидадир. Масалан, инсоният тараққиёти жараёнида умумжаҳон гирдобига тортилган баъзи қабилалар ҳар йили табиат кучларига одамни (одатда, бўйи етган қизни) қурбон қилиш анъанасидан осонгина воз кечдилар. Худди шу тариқа баъзи миллатлар ва элатлар «қонга-қон, жонга-жон» деган, асрлар давомида сақланган қасд олиш анъанасидан нисбатан осон қутулдилар. Айни чоғда кўпчилик анъаналар сақланиб қолмоқда ва ҳаттоки, бойимоқда (меҳмондорчилик, турли диққатга сазовор саналар, тантанали маросим ёки маърака ва ҳоказолар).

Ватанга муҳаббат, оилага садоқат, ота-онага меҳр-муҳаббат, қарияларга иззат-ҳурмат каби анъаналар умуминсоний қадрият саналади. Чунки улар ҳар бир миллатга, элатга ва эл-юртга хосдир. Уларнинг намоён бўлиши эса ҳар бир халқда турлича. Бундай хилма-хиллик халқнинг, элнинг тарихи ва ҳаётининг шарт-шароитларига боғлиқ. Масалан, ҳиндлар билан ўзбеклар, италянлар билан мўғуллар анъаналарини қиёсласак, улар қанчалик фарқланишини яққол кўрамиз. Шунинг учун бошқа миллат анъаналарига ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлмоқ зарур.

Апатия (**а**—инкор юкламаси, *yutos anaesthesia*) — шахснинг атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга нисбатан нофаол ёки бефарқ муносабатидан иборат психопатологик ҳолат.

Аппрецепция (лотинча *ad-za, perceptio* — идрок, қабул қилиш) — идрок жараёнида шахснинг аввалги билим ва тажрибалари, қизиқиши, эҳтиёж ва одатлари, психик ҳаётнинг мазмуни билан белгиланиши. Аппрецепция ҳодисаси туфайли кишилар идрокининг мазмуни бир-биридан фарқ қилади, яъни кишилар айнан бир хил нарсани ўз билим даражаси, турмуш тажрибаси, дунёқараши ҳамда ижтимоий келиб чиқишига қараб турлича идрок қиладилар. Масалан, «реакция» сўзини кимёгарлар моддаларнинг кимёвий йўл билан бириқиши ёки ажралиб чиқиши деб, социологлар тарихий тараққиётда орқага чекиниш деб, психолог ва физиологлар эса организмнинг таъсирга нисбатан қайтарган жавоб ҳаракати деб талқин қиладилар. Аппрецепция атамаси баъзан идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, ёрқинлиги каби сифатлар маъносида ҳам ишлатилади. Аппрецепция ҳодисаси барқарор ва вақтинча деб аталувчи икки қисмга бўлинади. Барқарор аппрецепция шахснинг дунёқараши, эътиқоди, идеали, вақтинча аппрецепция эса фақат шахснинг идрок жараёнидаги ҳиссий ҳолатига—кайфияти, руҳланиши кабиларга боғлиқдир.

И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотига кўра, аппрецепция бош миё қобиғи системалилик фаолиятининг натижаси бўлиб, бунда аввалги тажрибада ҳосил қилинган муваққат нерв боғланишлари янги нерв боғланишларининг ҳосил бўлишига муайян таъсир кўрсатади.

Аргумент (лотинча *argumentum* — дадил, исбот, баҳона) — ростлиги амалда текширилган ва исботланган, шунинг учун ҳам бошқа ҳукмларнинг рост ёки ёлғонлигини исботлаш учун далил сифатида келтириладиган фикр, дадил, исбот.

Аргументлаштириш — муайян фикрнинг рост ёки ёлғонлигини исботлаш учун объектив далиллар келтиришдан иборат ақлий ҳаракатлар мажмуи.

Астеник — бирор психопатологик сабабга кўра, жисмоний ва психик томондан ожиз бўлиб қолган; хаста одам.

Астения - кишининг жисмоний ва психик кучсизлиги, ожизлигидан иборат нуқсон.

Атрофия — маълум бир психопатологик сабабларга кўра идрок, ақл ва ҳиссиётнинг пасайиши, ўтмаслашуви.

Афазия (юнонча **а** —инкор юкламаси, *phasia* —нутқ) — бош миё қобиғи айрим қисмларининг зарарланиши натижасида нутқни қисман ёки тўлиқ издан чиқарадиган психопатологик нуқсон. Агар афазия ҳолати болалик даврида рўй берса, у инсоннинг психик тараққиётини маълум даражада секинлаштиради. Афазияга учраган болаларнинг нутқ малакаларини таркиб топтириш бўйича махсус логопедик машғулотлар олиб борилади.

Аффектация — ҳулқдаги ғайритабиий, сунъий серҳаракатчанлик; юриш-туриш, муомала ва нутқдаги ҳаддан ташқари ғайритабиийлик хусусан, сохта кўтаринкилик.

Афферентация – рефлекс жараёнида рецепторларда ҳосил бўлган кўзғалиш (импульс)нингтегишли нерв мараказларига етказилиши.

Симпатик нерв системаси кўзғалганда кўз қорачиғи кенгаяди, пульс тезлашади ва қон босими ошади, майда бронхлар кенгаяди, қовуқ ва тўғри ичак сефинктерларининг қисқаришига ёрдам беради.

Орқа миyanинг думғаза қисми ва бош мия марказий нервлар органларни парасимпатик нервлар билан таъминлайди. Орқа миyanинг думғаза қисмидан нервлар кичик чанокда жойлашган органлар фаолиятини бошқаради. Бош қисмининг парасимпатик марказлари эса органларни х жуфт-адашган нерв, их жуфт тил халқум, II жуфт- кўзни ҳаракатлантирувчи ва бошқа нервлар орқали бошқаради. Бош қисмдаги парасимпатик марказлардан чиққан тугун олди узун тошлари ишчи органларга боради ва шу орган деворида тугундан кейин толага ёки нерв билан таъминланадиган органлар яқинида жойлашган парасимпатик хужайрасига ўтади. Думғаза парасимпатик марказидан чиқадиган тугун олди толаси кичик чанокдаги органларга етиб боради. Парасимпатик нерв системаси фаолияти кўп ҳолларда симпатик нерв системаси фаолиятига қарама-қаршидир: Парасимпатик нерв системаси кўз қорачиғини торайтиради, юрак фаолиятини секинлаштиради, артериал босимни пасайтиради. Парасимпатик нерв системасининг тонуси ошганда майда бронхлар қисилиб, одам тез-тез сияди ва ичи келади. Шунинг учун ҳам узоқ вақтгача вегетатив нерв системасининг симпатик ва парасимпатик бўлимлари бир-бирига тамомила қарама қарши деб ҳисобланган эди. Аслида вегетатив нерв системасининг бу икки бўлими биргаликда организм ҳаётий функцияларини меъёрлаштиради.

Ассоциатив тажриба – текширилаётган кишининг аввалги турмуш тажрибаларида ҳосил қилинган ассоциацияларни аниқлашга қаратилган тажриба усули. Ассоциатив тажриба қуйидаги асосий турларга бўлинади:

1)занжирли ассоциатив тажриба: бунда текширилувчи текширувчининг буйруғига кўра, маълум бир вақт ичида ихтиёрсиз равишда эсига келган барча сўзларни айтади.

2)оддий ассоциатив тажриба: бунда текширилувчи текширувчи берган ҳар бир сўз-қўзғовчига фақат ихтиёрсиз равишда биринчи эсига келган сўзни айтади;

3)детерменланган ассоциатив тажриба: бунда текширилувчи томонидан берилган сўз - қўзғовчи билан маълум даражада мантикий боғланишда бўлган сўзларнигина айтади. Ассоциатив тажрибани биринчи марта 1879 йили немис психологи В. Вундт тафаккур процессларини ўрганиш жараёнида қўллаган.

Ассоциатив тормозланиш – муайян шартли қўзғовчи билан унга ҳос малакалар ўртасида ҳосил бўлган мустаҳкам шартли боғланиш ёки ассоциацияларнинг янги малакалар ҳосил қилишга салбий таъсир кўрсатишидан иборат қонуният. Масалан, алфавити маълум тартибда жойлашган машинкада ёзишга ўрганган киши алфавит бошқа тартибда бўлган машинкада аввалгича малака билан тез ёза олмайди, ҳарфларни алмаштириб юборади, демак, бунда ассоциатив тормозланиш ҳодисаси рўй беради.

Ассоциация – онгимиздаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланадиган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онгимизда пайдо бўлган муайян тасаввурлар – ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилиқ белгиларига кўра шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қилади. Масалан, «беш қарра беш» деган бирикмани идрок қилганимизда, бош мия қобиғида шундай бир функционал боғланиш ҳосил бўладики, натижада биз «йигирма беш» деган бирикмани эслаймиз. Ассоциация ташқи таъсиротлар туфайли ҳосил бўлиб воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг реал боғланишларини акс эттиради. Инсон психик ҳаётида ассоциацияларнинг аҳамияти катта: билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш ассоциацияларга асосланади. Ассоциациялар физиологик бош мия ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган муваққат нерв боғланишларидир.

Афония (юнонча **а** – инкор қўшимчаси ва **фония** – овоз) шивирлаб гапириш қобилияти сақланган ҳолда овоз чиқмай қолиши. Асфиксия турли касалликлар: ҳиқилдоқ, нерв системаси, шунингдек организмнинг умумий касалликлари белгиси бўлиши мумкин. Чин, паралитик, функционал ва спастик асфиксия қабилар бир-биридан фарқланади. Овоз бойланишларининг етарли эмаслиги ёки тебранмаслиги билан кечадиган касалликлардан ҳақиқий асфиксия руй беради. Ҳиқилдоқ нерв фаолиятининг бир томонлама бузилиши, нерв касалликлари паралитик афонияга сабаб бўлиши мумкин. Одатда, асабий беморларда овоз бойламларини ҳаракатлантирувчи нерв механизмларининг вақтинча тормозланиши, руҳий изтироб, кўрқиб ва бошқалар натижасида функционал асфиксия юзага келади.

Астеник хасталиги – одам аҳволининг ёмонлашуви, тез чарчаб қолиш, ҳаёлнинг ва хотиранинг сусайиши, асабийлик, жисмоний толиқиш, иш қобилятининг пасайишида намоён бўладиган касаллик. Аксарият одамлар кайфияти ўзгариб туради, ёмон ҳаёлларга боради, касаллик ҳақидаги ташвишли фикрларга берилади.

Астеник хасталиги юқумли касалликлардан сўнг, сурункали касалликларда, невралгия, шизофрения, атеросклерозда учрайди.

Бу хасталик асабий ва руҳий заифлик ҳолати бўлиб, асаб ва руҳий касалликлар сифатида кўп учрайди.

Астеник хасталик неврозларнинг асосий белгиларидан ҳисобланиб, у куйидагиларни ўз ичига олади: одам асабийлашади, боши оғрийди, боши айланади, кўнгли айнийди, безовталаниб юракда оғриқ сезади, кўз ёши қилади, беҳол бўлиб, тез чарчаб қолади.

Юқоридаги белгилар асаб тизимининг бўшашганлигини билдиради ва одам меҳнат қобилятининг пасайишига, хотиранинг сусайишига, тезда толиқиб, ишга яроқсиз бўлиб қолишга олиб боради. Бундай одам уйқудан уйғонгач ҳам ўзини тетик сезмайди, ҳорғин, кайфияти тушган бўлади. Ўз диққат-этиборини жамлай олмаслигидан шикоят қилади, уйқуси бузилади, тез қизишиб асабийлашади ёки умуман ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қолади. Ташқи таъсирлар – овоз, ёруғлик, шовқиндан каттиқ таъсирланиб, ички аъзоларида ёқимсиз оғриқ ҳис қилади. Бундай одамлар пульси тезлашади, боши оғрийди ва шу каби вегетатив белгилар ҳам кўзгатилади. Кундузи

ухлаб олган одам кечаси ухлаши қийин бўлади, уйқуси қуш уйқу бўлиб тез-тез бузилади.

Ахлоқ қоидаларига хилоф хатти-ҳаракат – муайян жамиятда қабул қилинган ахлоқ меъёрлари ва тамойилларига зид ёки қарама-қарши ҳуққнинг намоён бўлиши.

Ахлоқий билим – ишончга айланган тақдирдагина ҳуққни тартибга солиб турадиган билим. Ҳақиқий ахлоқнинг маънавий пойдевори унинг асосий мезони ахлоқий билимдир.

Ахлоқий ишонч – ёшларнинг ахлоқий меъёрларини, ҳуққ-атворини шакллантириш онгнинг узоқ муддатли фаолияти натижасида унинг юксак маҳсулоти сифатида юзага келадиган ишончдир.

Ахлоқий маданиятнинг кўриниши – ҳар бир одамга хос бўлган инсонпарварлик, ҳалоллик, ташаббускорлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, фаоллик, ижодкорлик, саҳийлик, масъулиятлилиқ, камтарлик, поклик.

Ахлоқий одат – талабанинг аниқ мақсадни кўзлаб, доимий, изчил уюштирилган фаолият, жамият аъзоларининг ҳаётида майдонга келадиган ҳолатлар.

Ахлоқий онг мезонлари – ахлоқий билим, ахлоқий тафаккур, ахлоқ меъёрларини ўз ичига олади.

Ахлоқий онг сифатлари – меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ҳақиқатгўйлик, адолатпарварлик, бурч, масъулият, виждон, ғурур каби инсоннинг ички руҳий ҳиссиёти.

Ақлий фаолият – нарса ва ҳодисаларнинг айрим белгиси, сифати ёки хусусиятини фикран улардан айириб олиб, уни мустақил фикр объектига айлантиришдан иборат ақлий фаолият. Масалан, билиш жараёнида табиат, жамият ва айрим кишиларга хос бўлган гўзаллик белгисини айириб олиб, уларнинг гўзаллиги тўғрисида эмас, балки умуман гўзаллик, эстетик категория маъносидаги гўзаллик ҳақида фикр юритилади.

Ақлий фаолиятни фаоллаштириш – турли методик усул ва воситалардан фойдаланиб ақлий жараён (сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби)ларнинг иш қобилиятини ошириш натижасида билим, кўникма ва малакаларнинг самарали ўзлаштирилишини, фаолиятнинг муваффақиятли бажарилишини таъминлаш.

Ақлий ҳужум – гуруҳлараро ишларда қўлланиладиган, кўплаб ғояларни ишлаб чиқиш мумкин бўлган метод. Бу ҳақиқатан ҳам талабаларнинг ўқув жараёнида фаол иштирок этишлари, турли ғояларни баён қилиш чоғида бошқаларни ҳам қизғин ишга йўллашлари, илҳом билан ишлашларига имкон берувчи ва унга рағбатлантирувчи метод. Ақлий ҳужум шунинг учун ҳам фаоллаштиришнинг муҳим усулики, унда танҳо ишлаш мумкин эмас, биргина ғоя гуруҳнинг барча иштирокчиларини бир хилда ўзига тортиб олади.

Ўқитувчи мавзу ёки саволни ажратиб олиши зарур, кейин эса ўқув фаоллиги 5–10 дақиқа оралиғидаги вақт чегарасида енгиллаштирилади.

Ақлий ҳужум турли тарзда қўлланиши мумкин: Масалан, қандайдир мавзунини муҳокама қилиш учун, янги савол қўйиш ёки исталган қандайдир муаммони ҳал этиш учун.

-Б-

Бадий эстетик қадриятлар – халқ санъати, мусиқа, ёзма манбалар, миллий байрамлар, анъаналар, тўй маросимлари, мотам маросимлари билан боғлиқ бўлган урф-одатлар, кийиниш маданияти билан боғлиқ безаклар ва ҳоказолардан иборат.

Барқарорлик (ижтимоий жамиятдаги) – тинчлик, осойишталик ва ижодий меҳнат муҳити қатъий, узил-кесил ҳамда мустаҳкам ўрнатилган муқим шароит. Барқарорлик ҳар қандай бунёдкорлик фаолиятининг замини ва зарурий шартидир. Инсониятнинг шу кунгача кечирган ҳаёти барқарорлик ва беқарорликдан (яъни синфий, ҳарбий, қабилавий ва гуруҳий қарашлар, тўқнашувлар, шафқатсиз урушлар саҳифаларидан) таркиб топган. Беқарорлик натижасида барқарорлик даврида яратилган моддий ва маънавий бойликлар нобуд қилинган, жамият тараққиёти сустлашган. Бундай жараёнлар кишилар онгига асрлар давомида чуқур сингиб кетган бўлсада, инсониятнинг тарихи, хусусан, охириги беш аср давомида, жамиятни илмий асосда бошқариш имкониятларини излаш ва топишни тақозо этди. Бу йўналишдаги қарашлар Томас Морнинг «Утопия» (1515-16), Томазо Кампанелланинг «Қуёш шаҳри» (1602) каби асарларида баён қилинади; назарий-амалий изланишлар социал-утопистлар фаолиятида давом этади.

Собиқ СССР парчалангандан сўнг ўзини мустақил давлат дея эълон қилган мамлакатлар барқарорлик ва бунёдкорлик йўлини танладилар ва ўз тараққиётини мана шу жиҳатлар билан мустаҳкам боғладилар. Бироқ баъзида сиёсий тажрибасизлик, демократия қонун-қоидалари ва талабларини юзаки талқин қилиш натижасида уларнинг аксарияти сермашаққат кунларни бошдан кечирдилар ва ҳамон кечирмоқдалар. Айтиш ўринлики, мустақил Ўзбекистон бу борада яхши натижаларга эриша олди. Чунки мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ мамлакатимиз раҳбарияти барқарорликни таъминлаш учун барча чора-тадбирларни кўрди. Барқарорлик туфайли Ўзбекистон ижобий натижаларга эришаётганлигини жаҳон ҳамжамияти ҳам эътироф этмоқда.

Билим – идрок қилиш, аналитик-синтетик тафаккур, эслаб қолиш ҳамда амалий фаолият натижасида эгалланган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчалар. Тизим тушунча ва ҳодисалардаги объектив муҳим белгиларнинг акс этиши, тушуниш, ўрганишда бошқаларнинг бевосита ёки билвосита сўзлари билан нарса ёки ҳодисаларнинг муҳим алоқаларини аниқловчи тафаккур жараёни. Билимлар ўз сифат ва мазмунига кўра системали ва системасиз, назарий ва амалий, кенг ва тор, чуқур ва юзаки, ихчам ва сийқа, пухта ва беқарор бўлиши мумкин.

Билимларнинг пухталиги – нарса ва ҳодисалар асосий моҳиятининг хотирада мустаҳкамланган тушунчаси. Билимнинг асосий мазмуни

хотирадан осонгина олинса, айрим компонентлар йирик йиғиндисидан тартиб то майда тафсилотларгача онгда такрорланиши унчалик қийинлик қилмайди. Билимларнинг хотирада пухта мустаҳкамланишига қуйидагилар асосида эришилади:

- ўрганилаётган ўқув материалининг ёрқин ва тўлиқ идрок этилиши;
- идрок жараёнидаги эмоционал қўзғалиш, ўрганилаётган нарса ва ходисаларнинг ҳаёт ҳамда фаолиятда муҳимлигини англаш;
- ўрганилаётган материални чуқур ва ҳар томонлама тушуниш;
- билимлар фаолиятини турли шароитларда амалий қўллаш;

Илгари эгалланган материални ўрганилаётган янги билимлар билан боғлиқ равишда онгда бир неча марта такрорлаш, бунда эслаб қолинган нарса энди идрок қилинаётган ва англанаётган нарса билан жипс боғланади.

Билимнинг кенглиги – фаннинг бир неча соҳалари ёки ўта мураккаб нарса ёки ходисаларга тааллуқли кенг доирадаги масалаларни қамраб олиш. Ўқитувчилар бундай билимларни кенгайтиришда фанларнинг тезлашган дифференциацияси ва интеграциясининг давом этиб турганлигидан ҳамда моддий ишлаб чиқариш тармоғидаги илмий-техника тараққиётидан келиб чиқади.

Билимнинг чуқурлиги – моҳиятан ҳамда нарса ва ходисаларнинг барча элементларини англаб олишдир. Назария, техника ва технологияни чуқур билиш фақат малака ва ўқувларда эмас, балки ишлаб чиқариш маҳоратининг ҳам муваффақиятли шаклланишини таъминлашдир.

Билимнинг эгилувчанлиги – бир нарса ва ҳодиса ҳақидаги билимларнинг бошқасига киритувчанлигидир. Айни бир билимларнинг ўзини, иложи борица, тўлароқ миқдордаги хилма-хил нарса ва ходисаларга осон ҳамда тўлароқ кўчиши улар эгилувчанлигининг моҳияти бўлиб, бу техника воситалари ва технология кундан-кунга янгиланиб бораётган, механизациялаштирилган ҳамда автоматлаштирилган ишлаб чиқаришдаги малакали ишчиларнинг ҳозирги ва бўлажак ишлаб чиқариш фаолиятлари учун жуда муҳимдир.

Билиш натижалари – атроф дунёни инсон тафаккурида ижтимоий тараққиёт қонунлари билан шартланган ва амалиёт билан узвий боғлиқ ҳолда акс этиш жараёни. Билиш жарёнида инсон билими шаклланади. Билишнинг мақсади объектив ҳақиқатга эришишдир. Диалектик материализмнинг билиш назарияси ва амалиёти билимнинг бошланғич асоси сифатида қаралади. Билишнинг ўзи кишилар амалий фаолиятининг зарур жиҳати сифатида намоён бўлади.

Билиш асосида кишиларнинг табиат билан фаол алоқаси, уларга табиатнинг таъсири, нарсаларни қайта ишлаш ва улардан ишлаб чиқаришда фойдаланиши ётади. Билиш–мураккаб диалектик жараён. У ўз босқичлари ва даражаларига эга. Инсонни тажриба амалиётига таянган ҳолда атрофдаги нарсаларни идрок этишдан бошлайди. Лекин билишнинг ҳиссий формаси ўз-ўзича ҳали нарсалар моҳиятига кириб бориши, оламнинг ҳаракат ва ривожланиш қонунларини кашф этиш имконини бермайди.

Биогенетик қонун – боланинг психик тараққиётини, ақлий қобилиятларини фақат умумнаслий хусусиятлари билан белгилаб онг тараққиётининг белгиловчи, бошқа омиллар, айниқса ижтимоий муҳит ҳамда таълим-тарбиянинг ролини инкор қилувчи назариядир.

Биогенетик қонунга кўра, шахс руҳиятининг индивидуал тараққиёти бутун инсоният тарихий тараққиётининг асосий босқичларини қисқача такрорлайди. Масалан, В. Штерннинг фикрича, янги туғилган бола ҳали одам эмас, у фақат сут эмувчи ҳайвонлар, олти ойликдан ошгач у психик тараққиёти жиҳатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, иккинчи ёшда оддий ҳолига келади, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолидаги одамлар даражасига етади, биринчи марта мактабга борган даврда унинг онги ўрта асрлардаги кишилар онгига тенглашади, ниҳоят, етуқлик даври (16–18 ёшлар)дагина у ҳозирги замон кишиларининг маданий онги даражасига эришади.

Биографик метод – психологиянинг илмий текшириш методларидан бири бўлиб, унинг ёрдамида шахснинг ижодий хаёли, ижодий тафаккури, матонати, қобилияти ва истеъдоди, таланти ҳамда генийлиги каби юксак ақлий, ахлоқий, иродавий сифатлари, индивидуал хусусиятлари ўрганилади ва илмий таҳлил қилинади; муайян шахснинг таржимаи ҳоли, тутган кундаликлари, характеристикаси, ёзишмалари, бошқа кишиларнинг у ҳақдаги биографик маълумотлари, эсдаликлари ва хатлари биографик методнинг ўрганиш манбалари бўлиб хизмат қилади. Биографик метод орқали одатда, бошқа текшириш методлари ёрдамида аниқлаш мумкин бўлмаган илмий маълумотлар тўпланади.

Бихевиоризм – психологиянинг предмети психикани эмас, балки инсон ва ҳайвонлар хулқини ўрганишдан иборатдир деган фикрни илгари сурувчи ва ҳимоя қилувчи оқим. Бихевиоризмга кўра, психологиянинг вазифалари фақат ташқи стимул билан унга қайтариладиган реакциялар ўртасидаги тенг маъноли боғланишларни аниқлашдан иборат, холос. Бихевиоризм онгнинг инсон хулқидаги ролини ва уни илмий жиҳатдан ўрганишни, текширишни инкор қилади. Бихевиоризм алоҳида оқим сифатида XX аср бошларида ҳайвонлар хулқини текшириш натижаларида шаклланган бўлиб, унинг асосчилари америкалик психологлар Уотсон ва Прндайклардир.

Блиц-ўйин методи – ҳаракатлар кетма-кетлигини тўғри ташкил этишга, мантикий фикрлашга, ўрганаётган нарсаси асосида кўп, хилма-хил фикрлардан, маълумотлардан кераклигини танлаб олишни ўргатишга қаратилган.

Болаларнинг руҳий ривожланиши – бола руҳиятининг ривожланиши руҳий функциялар ва шахсиятнинг камол топиб етилиб боришидан иборат мураккаб жараён. Бу ирсий биологик ва ижтимоий омиллар (таълим-тарбия, атроф-муҳит)га боғлиқ бўлиб, шулар таъсирида ўтади. Бола руҳияти ҳеч тўхтамасдан, гоҳо бирмунча суст равишда доим тараққий қилиб боради. Болаликнинг ҳар бир даври ўзига хос анатомикфизиологик ва руҳий хусусиятлар билан белгиланади, айти вақтда болада янгидан-янги социал эҳтиёжлар ва атрофдаги муҳитга нисбатан муайян хилдаги муносабатлар пайдо бўла бошлайди, натижада инсон шахсияти

қарор топади. Айрим руҳий функциялар босқичма-босқич такомил топиб боради. Бола туғилганидан то 1 ёшга тўлгунча асосий ҳаракат функциялари ривожланиб борса 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган даврида бирмунча мураккаб ҳаракатларни ҳам бажаради, 3 ёшда 12 ёшгача туйғу-ҳаяжонлари, 12 ёшдан кейин фикр қилиши, тафаккур фаолияти етилиб боради. Бундай давр ёки босқичларни бир-биридан фарқлаб, ҳар бир руҳий функцияларнинг шаклланиши бир пайтда бошланиб, маълум бир пайтда поёнига етади, деб бўлмайди. Унинг шаклланиши анча олдинги ривожланиш даврида бошланади, шу сабабдан боланинг руҳий ривожланишини босқичларга, даврларга ажратиш шартлидир. Бола руҳий ривожланиши биринчи босқичда ҳаракат функциялари анча такомиллашиб, дифференцияланади. Ҳаётнинг дастлабки кунлари, ҳафталарида ҳар қандай таъсиротга, масалан, совуққа ёки очликка жавобан болада ҳаракат намуналари пайдо бўлса, бола 3-4 ойлик бўлганидан бошлаб кўл-оёқларини ўйнатадиган бўлиб қолади ва бундан мамнун бўлади. Иккинчи ва учинчи ривожланиш босқичларидаёқ болада фикрлаш фаолиятининг асослари пайдо бўлади: содда, кейинчилик эса бирмунча мураккаб тушунча, фикрлар шаклланиб боради. Руҳий ривожланишнинг тўртинчи босқичида боланинг фикрлаш фаолияти асосан шаклланиб бўлади. У энди ўзгача фикр юритиб мушоҳада қилиши, ўз хатти-ҳаракатлари асосида мясида олдиндан мантиқли режа тузиб олиши, далилларни таҳлил қилиб кўра олиши мумкин. Билиш фаолиятининг асосий ҳиссий шакллари ўрнига аста-секин мантиқан фикрлаш қобилияти пайдо бўлади. Инсонга хос олий даражадаги ҳиссиётлар – билиш, дид, ахлоққа тегишли эмоциялар худди мана шу даврда узил-кесил шаклланиб олади.

Руҳий ривожланиш бир текис бормади, баъзан кескин ўзгаришлар рўй бериб, янги ҳислат ёки хусусият пайдо бўлиб қолиши мумкин. Руҳий ривожланишнинг тезлашуви ёки секинлашиб қолиши мутахассисдан маслаҳат олишни тақозо қилади. Боланинг биологик ва руҳий ривожланишида 3 та қалтис давр фарқ қилинади: 3-4 яшарлик, 7-8 яшарлик ва 12-14 яшарлик пайтлар. Мана шу даврларда шиддат билан ўтадиган жисмоний ва руҳий ривожланиш организмнинг зўриқишига олиб келади. Бунга ўз вақтида аҳамият берилмаса, болада турли асабий-руҳий касалликлар пайдо бўлиш хавфи туғилади. Шу жиҳатдан балоғатга етиш даври бошланадиган пайт, айниқса қалтисдир.

Бола руҳий ривожланишининг юқоридаги босқичлари шартли бўлиб, ҳар бир боланинг ривожланиши бундан бошқачароқ бўлиб ўтиши ҳам мумкин. Айрим болалар ўз тенгқурларига қараганда 10–15см баланд, вазни ҳам оғирроқ бўлиши кузатилади. Балоғатга етиш даври тезроқ бошланадиган бўлиб қолган ҳозирги болаларнинг руҳий ривожланишида ҳам ўзгаришлар мавжуд. Ҳозирги пайтда боланинг характери эртароқ шакллана бошлаб, фикрлаш қобилияти ҳам эртароқ пайдо бўлмоқда. Лекин боланинг жисмоний ва руҳий ривожланиши ҳамиша ҳам бир-бирига уйғун бўлиб бормади. Гоҳи бола жисмонан яхши ривожланса-да шахсияти шунга монанд равишда қарор топмай, болалиги ўзгармай қолаверади. Бу ўсмирларнинг юриш-туриши

бошқача бўлиб қолишига, уларга етарлича аҳамият берилмаса, шахсиятининг нотўғри шаклланишига сабаб бўлиши мумкин.

Бош мия – калла қутиси бош скелети бўшлиғида жойлашган, бош мия ярим шарлар ва мияча билан мия стволи. Катта ёшдаги кишилар бош миясининг оғирлиги эркакларда ўрта ҳисобда 1375 г., аёлларда 1275 г. бўлади. Чақалоқлар бош миясининг оғирлиги ўрта ҳисобда 330-340 г. Эмбрионал ривожланиш даврида ва ҳаётнинг дастлабки йилларида бош мия яхши ўсади, кейин унинг ўсиши секинлашади. Бош мия 20 ёшга бориб батамом ўсиб етилади. Қариганда унинг оғирлиги бошқа органлар каби бироз камаяди. Бош мия 5 та асосий бўлим: охирги мия, ўрта мия, кейинги мия ва узунчоқ миядан иборат бўлади. Узунчоқ мия шаклига кўра чўзинчоқ бош пиезни эслатади. Орқа мия эгатлари узунчоқ мияга ўтиб кетади. Бош миянинг IX–XII жуфт нервлари, илдизлари узунчоқ миянинг олдинги ён томонидаги эгатлардан чиқади. Узунчоқ миянинг кулранг моддаси орқа миянинг кулранг моддасидан фарқ қилиб, сидирғи устун ҳосил қилмай, айрим тўпламлар бош миядан чиқадиган X, XI ва XII жуфт нервларининг узунликлари ҳолида жойлашган бўлади.

Кейинги мияга кўпроқ мияча киради. Мия кўприк нерв толаларидан иборат йўғон ва энли бош кўринишида бўлади. Болишча торлар бориб миячанинг ўрта оёқчаларига ўтади. Болишчанинг ўрта чизиғи бўйлаб кўндаланг эгат кўриниб туради. Кўприкнинг кулранг моддаси унинг орқа қисми–кўприк қопқоғига бош миянинг V–VIII жуфт нервлари ўзаклари кўринишида жойлашади. Узунчоқ мия ва кўприкнинг орқа томонида мияча жойлашган. Бош мия организмдаги ҳамма органларнинг келишиб ўзаро ишлашини таъминлайди.

Бошқариш – табиатнинг турлича бўлган (биологик, ижтимоий ва техник) тизимлари функцияларини, уларнинг ишини ташкил қилиш, мақсад ва дастурларини амалга оширишга қаратилган жараён.

Бошқарув – ўқитувчиларнинг аудиторияни бошқариш усуллари ҳамда ўқувчи, талабаларни иш жараёни фаолиятида бошқариш усуллари билан таништирувчи ва шунга ўргатишга қаратилган бўлади.

Бошқарув психологияси – психология фанининг бошқариш фаолиятининг психологик қонуниятларини ўрганувчи соҳаси.

Боқувсизлик – балоғатга етмаган болаларга нисбатан етарли эътибор бермаслик ёки тарбиявий таъсир кўрсатмаслик натижасида келиб чиқадиган салбий ижтимоий ҳодиса. Боқувсизлик кўпинча урушлар, очлик, ишсизлик ва ота-оналарнинг қашшоқлиги сингари офатлар сабабли рўй беради. Боқувсизлик ҳолатидаги шахснинг хулқи ҳаддан ташқари тубанлашади, онг тараққиёти издан чиқади, у ақлий, ахлоқий ва эстетик ҳис-туйғулардан маҳрум бўлади; ўзининг органик ва моддий эҳтиёжларини ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, кондириш йўлини кидиради; бу эса шахсни жиноятга ундовчи асосий сабаблардан бири ҳисобланади.

Бумеранг технологияси – мазкур технология бир машғулот давомида ўқув материални чуқур ва яхлит ҳолатда ўрганиш, ижодий тушуниб етиш, эркин эгаллашга йўналтирилган. У турли характерга (муаммоли, мунозарали,

турли мазмунли) эга бўлган мавзуларни ўрганишга яроқли бўлиб, ўз ичига оғзаки ва ёзма иш шакллариининг турли топшириқларни бажариши, навбат билан ўқувчи ёки ўқитувчи роли бўлиши, керакли бални тўплашига имконият беради.

«Бумеранг» технологияси танқидий фикрлаш, фикрни мантикий шакллантиришга имконият яратади; хотирани, ғояларни, фикрларни, далилларни ёзма ва оғзаки шаклларда баён қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

Таълим билан бир қаторда мазкур метод тарбиявий характердаги қатор вазифаларни амалга ошириш имконини беради: жамоа билан ишлаш маҳорати, муомалалик, хушфеъллик, кўникувчанлик, ўзгалар фикрига ҳурмат, фаоллик, раҳбарлик сифатларини шакллантириш, ишга ижодий ёндашиш, ўз фаолиятининг самарали бўлишига қизиқиш, ўзини холис баҳолаш.

Асосий тушунчалар қуйидагилар:

Очиқ саволлар. Бу саволлар муомала, сўзлашувни давом эттиришга имкон беради. Уларга қисқа, бир хилда жавоб бериш мумкин эмас.

Ёпиқ саволлар. Бу саволлар олдиндан «ҳа» ёки «йўқ» типдаги тўғри, очиқ жавоблар беришни кўзда тутади.

Кўндаланг сўроқ бир-бирига гуруҳлаб берилувчи қисқа саволлар қатори бўлиб, бу ўзига хос ахборотлар излаш ҳамда далилларни, оппонентлар позициясини аниқлаш ва муайян қарорлар қабул қилиш учун ажойиб имкониятдир. Кўндаланг сўроқ пайтида мунозарага киришиш мумкин эмас. Бу вақтда фақат саволлар берилади, мунозарага киришилмайди.

Бунёдкор ва бузғунчи ғоялар – жамиятда мавжуд ғояларнинг икки асосий турининг намоён бўлиш шаклидир. Жамият ҳаёти бир томондан, ғоялар, фикрлар, нуқтаи назар, қарашларнинг кураши ва иккинчи томондан, уларнинг муросаи мадорасидан, ҳамкорлигидан иборат. Буларсиз тараққиёт, ривожланиш, ўзгариш мумкин эмас. Ҳар бир онгли инсоннинг вазифаси ана шу фикрларни, ғояларни синчковлик билан чуқур ўрганиш ва уларнинг қайсидир яхшиликка, тараққиётга хизмат қилишини аниқлаб олишдир. Бу масаланинг энг мураккаб қисмидир. Чунки ҳар бир ғоянинг вакиллари, тарғиботчилари ўз қарашларини ягона тўғри назария деб тушунтиришга интиладилар. Бундай «қармоқ»қа тушадиганлар, айниқса, ёшлар орасида кўп учрайди. Сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий қоқоқликка, кемтикликка, норасоликка, миллатчиликка, шовинизмга, истибдодчиликка, миллий ва диний худбинликка қарши иш олиб борувчи, кишиларни шу асосда сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий фаолиятга йўлловчи фикр ва ғоялар бунёдкор ғоялардир. Аксинча, жамият ҳаётида ўтмишда шаклланган ва кўп йиллик ташвиқот ва тарғибот орқали уларнинг онгига сингдирилган иккиюзламачилик, порахўрлик, бюрократизм, руҳий, маънавий-маданий танбаллик, замон ва жамият талаблари билан ҳисоблашмай иш кўриш, ўз миллати ва динини бошқа миллатлар ва динлардан устун қўйиш каби қараш ва ғоялар вайронкор ғоялардир. Ўзбекистон шароитининг бу борада ўзига хос хусусияти шундан иборатки, диний фанатизм, диний экстремизм, диний фундаментализмни олға сураётган вайронкорлик ғоялари тарқалиши, айниқса, ёшларни ўз таъсир

доирасига олиши хавфи оз эмас. Халқимизни бунёдкорлик руҳида тарбиялаш ва унинг кўринишлари, тамойиллари ва ҳаракатларига қарши курашишга ўргатиш муҳим вазифаларимиздан биридир. Бу вазифалар Президентимиз асарлари ва чиқишларида ҳар томонлама асосланган.

Бурч (ижтимоий бурч) – кишининг жамиятга, ўз Ватанига, давлати ва партиясига нисбатан муносабатини ифодаловчи тушунча. Бурч, ор номус, кадр-қиммат, виждон тушунчалари замонамизда янги мазмун билан бойимокда.

Ватанимиз кишиларининг ор номуси, кадр-қиммати унинг имтиёзлари, бойлиги, аҳволи билан эмас, балки у ўз ижтимоий бурчини қандай бажариши, бошқа кишилар, бутун дунё меҳнаткашлари тақдири учун маъсулиятни қандай англаши билан белгиланади.

-В-

Вазирлар Маҳкамаси – баъзи давлатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳукуматнинг номи; мустақил Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати 1992 йилда қабул қилинган Конституцияга кўра Вазирлар Маҳкамаси деб номланади. Вазирлар Маҳкамасининг ҳуқуқий мақоми, ташкил этилиши ва фаолият тартиби ҳамда ваколат доираси Конституция ва у тўғрисидаги махсус қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган. Бу қонунни тайёрлашда ҳозирги барча ривожланган давлатларда ҳукумат тузиш ва уни бошқаришнинг энг мукамал томонлари ва ютуқлари инобатга олинган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади ва унинг фаолиятига раҳбарлик қилади. Вазирлар Маҳкамаси таркибини Президент тузади ва бу таркиб Олий Мажлиснинг иккала палатаси томонидан тасдиқланади. Президент Бош вазир, унинг биринчи ўринбосарини, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, бу қарорларни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади. Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи ўз лавозими бўйича Вазирлар Маҳкамаси таркибига киради.

Вазирлар Маҳкамасининг ҳуқуқий мақоми ва ваколатлари фақат Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан белгиланади, у янги сайланган парламент олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Вазирлар Маҳкамасининг асосий ҳуқуқий мақоми унинг мустақил Ўзбекистон ҳукумати эканлигидадир. Унга ўз ваколати доирасида қонунларни, Президент фармонларини ижро этиш ва мамлакатни бошқариш бўйича катта масъулият юкланган. Амалдаги Конституцияга биноан Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятида раҳбарликни таъминлайди. Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқарув идоралари тизимига ва ўзи ташкил этадиган хўжалик бошқаруви муассасаларига бошчилик қилади, уларнинг ҳамжихатлик билан фаолият кўрсатишини таъминлайди.

Вазирлик – барча ҳозирги замон ривожланган демократик конституцион давлатларида иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётнинг йирик тармоғида раҳбарликни амалга оширадиган ҳамда шу тармоқнинг бугунги аҳволи ва келгусида ривожланиши учун жавоб берадиган марказий давлат бошқарув органи.

Ҳар бир вазирлик махсус ваколат ва компетенциялар мажмуига эга. Ўзбекистонда вазирликни Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади, талаб қилганда тугатади ва шу масалага доир фармонларни Олий Мажлис тасдиғига киритади. Вазирликка вазир бошчилик қилади. У Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан мазкур лавозимга тайинланади ва ундан озод этилади. Бу ҳақдаги Президент фармони кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади. Вазир вазирликка юклатилган вазифа ва мажбуриятлар учун шахсан жавобгардир. Вазир ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланади, улар ўртасидаги вазифаларни вазир тақсимлайди ва уларнинг жавобгарлик даражасини белгилайди.

Ҳозир Ўзбекистон Республикасида Адлия, Ички ишлар, Маданият ва спорт ишлари, Молия, Мудофаа, Олий ва ўрта махсус таълим, Соғлиқни сақлаш, Ташқи ишлар, Фавқулодда ҳолатлар, Халқ таълими, Қишлоқ ва сув хўжалиги, Энергетика ва электрлаштириш вазирликлари фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг номи ва вазифалари доираси вазиятга биноан ўзгариши мумкин.

Вазирлик давлат марказий бошқарув органлари ичида энг нуфузлиси ҳисобланади. Бу ҳол вазирлик раҳбарлик қилаётган тармоқ ёки соҳанинг жамиятдаги ўрни, вазирликни тузиш ва тугатиш фақат Президент томонидан амалга оширилиши ва олий қонун чиқарувчи орган томонидан тасдиқланиши ҳамда вазир ҳукумат аъзоси бўлиши билан изоҳланади.

Вазирликнинг ҳозирги кунда бажараётган асосий вазифалари энг умумий тарзда қуйидагилардан иборат:

- вазирликка топширилган соҳа ёки тармоқда давлат сиёсатини амалга ошириш; тармоқ ёки соҳани ривожлантириш тамойилларини, истиқболли дастурларини ишлаб чиқиш;

- тармоқда илғор илмий-техникавий сиёсатни тадбиқ этиш, бу соҳадаги жаҳон тажрибасидан ижобий фойдаланиш;

- бозор муносабатлари шароитида вазирлик таркибига кирувчи корхоналарга ва ташкилотларга уларни акционерлик, жамоа, уюшма, ижара ва бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклларга босқичма-босқич ўтишида кўмаклашиш;

- тизимга кирувчи ишлаб чиқариш субъектларига ўз имкониятларини тўла намоён этишини таъминловчи иқтисодий муҳитни яратиш ва ҳоказо.

Вазирликлар давлат бюджети ҳисобидан молиявий таъминланади. Бозор иқтисодиётининг муҳим шартларидан бири эса бошқарув аппаратини арзонлаштириш ва қисқартириш ҳисобланади. Вазирликлар ўрнига хўжалик ҳисобида иш юритадиган компания ва концернлар, уюшма ва ассоциациялар пайдо бўлади. Вазирлик давлат суверенитетига дахлдор соҳалардагина

сақланиб қолиши мумкин (мудофаа, адлия, ички ишлар, таълим, соғлиқни сақлаш соҳалари).

Шўролар тузуми даврида вазирликлар Марказнинг буйруқларини бажарувчи ва унинг сиёсатини амалга ошириш воситалари эди. Мустақиллик туфайли вазирликлар, биринчи навбатда, Ватанимиз, халқимиз манфаатларини кўзлаб хизмат қила бошлади.

Вазминлик – шахснинг ҳар қандай оғир шароитларда ҳам ўзини тута билиши, қўлга ола билишидан иборат иродавий характер ҳислати.

Васваса – одамда ғайритабиий ҳаёллар, ғоялар пайдо бўлиши, фикрлаш ва фараз қилиш қобилятининг бузилиши, психик касалликлар белгиларидан биридир. Кўпинча бундай кишиларнинг ақли, фаросати, онги теран бўлса ҳам, баъзан айрим воқеа ва ҳодисалар тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ўзгариб, нотўғри хулосалар чиқарадилар. Масалан, ҳаётда содир бўлаётган воқеаларни тартиб билан сўзлаб берсалар ҳам, мазмун ва моҳиятини изоҳлашда мантиқсиз ва маъносиз фикрлар айтадилар. Ўзларини руҳан соғлом ҳис қилиб, хато фикрларни ҳақиқат деб тушунадилар, бунинг нотўғрилигини исботламоқчи бўлган кишиларга муносабат ва хатти-ҳаракатлари тубдан ўзгаради.

Бир-бири билан узвий боғланган маънавий ва тасвирий васваса бор. Маънавий васвасага дучор бўлган кишида фикрлаш қобиляти бузилади, тасвирий васвасада эса органлар фаолиятининг ўзгариши натижасида турли ёқимсиз сезгилар намоён бўлади.

Васвасанинг турлари кўп. Улар қуйидагилардир:

1.Кузатиш, ҳадиксираш васвасасига тушган киши содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни ўзига дахлдор деб, уни бадном қилиш мақсадида уюштирилган фитна деб ҳадиксирайди. Ўзаро суҳбатлашиб ёки чакчақлашиб ўтирган одамларни учратганда мени мазах қилиб кулишмоқда деб ўйлайди. Бадиий асарлар ўқиганда, радио эшитганда, телевизор кўрганда буларнинг ҳаммаси менинг тўғримда деб ҳаёл қилади, шунинг учун ўзини кўпчиликдан тортади.

2.Жисмоний таъсирланиш васвасасига дучор бўлган киши организмда азоб берувчи сезгилар ҳис этиб рақибларини кашф этган махсус аппаратлар ёрдамида юборилаётган кўринмас кучлар, тўлқинлар, электр қуввати, гипноз ёки сеҳр таъсирининг натижаси, деб ўйлайди. Заҳарланиш васвасасида бемор овқатланганда ўзини ёмон ҳис қилиб, бунинг душманларидан кўради ва овқатдан воз кечиб ёки, «заҳарсиз овқат» излайди. У «душман»лари устидан бошқаларга арз қилади ёки идоралардан ёрдам сўрайди, баъзан бахтсиз ҳодисаларга сабаб бўладиган тадбирлар кўриши мумкин.

3.Камситиш, гадолик ва тунаш васвасаси кўпинча кексаликка хос касалликларда, хотираси пасайган кишиларда учрайди. Бундай кишилар қандайдир одамлар уни тунаганлиги натижасида гадо бўлиб қолгани, қариндош-уруғлари камситиб хўрлаётганлиги ҳақида шикоят қилиб юради.

4.Рашк васвасасида эр ёки хотин бир-бирини вафосизликда айблайди. Бир бирининг хатти-ҳаракатини, юриш-туриши, бошқалар билан

муносабатидан вафосизлик аломатларини ахтариб, пойлаб юради, ўз шубҳасини исботлаш учун маъносиз, ахлоқона далиллар келтиради. Кишининг бутун ҳаёлини, ақлу фикрини чулғаб олади. Баъзан умр йўлдоши ёки гумон қилган кишисига шикаст етказиши мумкин.

5.Улуғлик, бадавлатлик ва кашфиёт васвасасида киши ўзини мулкдор ёки доно, қудратли ёки ихтирочи, хон ёки тенгсиз деб ҳисоблайди. У ўзича асарлар ёзади, схемалар чизади, янги назариялар яратади. Ташкилотларга бориб, ўзини тан олишини, тақдирлашини талаб қилади.

6.Ўзини айблаш ва камситиш васвасаси асосан, руҳий тушкунликка тушган кишиларда учрайди. Улар ўзларини оила, жамият олдида пасткаш, гуноҳкор, ярамас одам деб ҳисоблайдилар ва кўпинча ўзларини нобуд қилишга интиладилар.

7.Хасталик васвасасида киши ўзини ўлай деб турган оғир касалдек ҳис қилади, назарида ташқи қиёфаси ўзгаргандек, рақ ёки таносил касалликларига дучор бўлгандек, мияси, ички органлари чириб юрак фаолияти тўхтаб қолгандек сезилади. Васвасага тушган киши психиатик касалхоналарда даволанадилар.

Вақт (замон)ни идрок қилиш – материянинг яшаш шакли муайян объектив вақт бирлигини онгимизда бевосита акс эттиришдир. Вақтни идрок қилиш асосан руҳий ҳодисаларимизнинг алмашинуви туфайли рўй беради. Вақтни идрок қилиш идрок қилинаётган вақт бирлигининг объектив мазмунига ҳамда бизнинг унга бўлган муносабатимизга боғлиқ. Масалан, бизнинг эҳтиёж ва қизиқишларимизга мос бўлган вақт бирлигини идрок қилганимизда, вақт субъектив жиҳатдан тез идрок қилинади ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин.

Вақтинча унутиш – аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарсa ва ҳодисаларни зарур пайтда эсга тушира олмасдан, кейинчалик, вақт ўтгач, эсга туширишдан иборат унутиш тури.

Ваҳима – ҳис-туйғу ва кайфиятнинг бузилиши турларидан бири. Ваҳимага учраган одамни асоссиз қўрқув босиб, киши нимадандир безовта бўлади, нимадандир хавотирланади, кўнгил ғашланиб ором йўқолади, руҳан азоб чекади, унга келажакда фалокат бўлиши муқаррардек, ўзи ёки яқинларининг ҳаёти хавф остида тургандек туюлаверади. Ваҳима ҳар хил руҳий ҳолатларда турлича намоён бўлади. Масалан:

1. Ёш болаларда воқеаларни тўғри англаш ва тушуниш қобилияти заиф бўлиб, баъзан улар хонада якка қолишдан, тунда юришдан қўрқишади. Ёши улғайган сари бу аломатлар ўз-ўзидан йўқолиб кетади.

2. Киши бирор ножўя хатти-ҳаракат қилса, ўз қилмишидан хавотирланиб, васвасага тушади, тунни бедор ўтказиб, ҳар нарсадан ҳадиксирайди, ороми йўқолиб, кўнгли ғаш бўлиб юради, изтироб чекади. Табиий офатлардан ҳам баъзилар ваҳимага тушиши мумкин.

3.Баъзи юқумли касалликлар тўсатдан заҳарланиб алаҳлашда ёки бирдан бошланган руҳий касалликларда ҳам васваса белгилари намоён бўлади, киши сабабсиз қўрқиб, каттиқ безовталанади.

4.Ёши қайтган кишиларда ваҳима руҳий касалликнинг асосий

белгиларидан бўлиб узоқ давом этади, бемор ғамгин юради, каттик курашади, безовталанади, ўзини кўйгани жой топа олмайди, келажаги фожиали, фалокатли, ўзи ёки яқинларига қандайдир хавф туғилаётгандек туюлади. Бундай ваҳима ўз-ўзини айблаш васвасаси билан бирга учрайди, эҳтиёт чоралари кўрилмаса киши ўзини ҳалок қилиши мумкин, ваҳима авж олганда вегетатив нерв системаси фаолияти бузилиб, организмда ҳар хил биокимёвий ўзгаришлар рўй беради, қонда одреналин ва ноодреналин кўпаяди.

Вегетатив нерв системаси – нерв ситемасининг ички органлар, ички ва ташқи секреция безлари, қон ва лимфа томирлар ҳамда қисман мускуллари фаолиятини бошқариб турадиган бўлаги. Бу атамани фанга биринчи марта француз врачлари М.Биша 1801 йилда киритган ва вегетатив нерв системасининг соматик нерв системаси фаолиятдан фарқини илмий жиҳатдан асослаб берган. Вегетатив нерв системаси асосан моддалар алманинувини ва у билан чамбарчас боғлиқ функцияларни бошқарса, соматик нерв системаси ташқи муҳитдан келадиган таассуротларни қабул қилади ва тана мускуллари ишини маълум мувозанатда ушлаб туради. Вегетатив нерв системасининг фаолияти онг билан бошқарилмайди, шу сабаб автоном ёки ихтиёрсиз нерв ситемаси деб ҳам юритилади.

Вегетатив нерв системаси шартли равишда икки турга – симпатик ва парасимпатик нерв системасига бўлинади. Периферик симпатик толалар орқа мианинг ташқи ён шохчасида жойлашган симпатик хужайралардан бошланади. Симпатик хужайралар тўпламида бошланадиган ингичка нерв толалари орқа мианинг олдинги илдизча толаларига қўшилади. Бу нерв толалари умуртқа бўйлаб жойлашган симпатик тугунларидаги хужайраларга келиб тирайди, у ердаги периферик нейрон ҳамда тугунча кейинги нейрон деб юритилади ва бу сўнгги нейрон ишчи органларга боради. Умуртқа 2-3 та бўйин тугун, 12 та кўкрак, 2-5 та бел, 2-5 та думғаза ва битта ток-дум тургунча келиб бирикади. Симпатик устун тугунлари олди толаларнинг ҳаммаси тухум хужайраси тамом бўлмасдан, баъзилари тугундан узилмай периферияга чиқиб узилиши мумкин. Симпатик тугундан чиққан кейинги нейрон қон томирлар билан ишчи органга етиб боради. Шундай қилиб, ички орган-лар ва бошқа бир қатор тузилмаларнинг симпатик нервлар билан таъминланиши орқа мианинг кўкрак ва бел қисмидан чиққан системаларининг рефлектор фаолиятига боғлиқдир.

Симпатик нерв системаси кўзғалганда кўз қорачиғи кенгаяди, пульс тезлашади ва қон босими ошади, майда бронхлар кенгаяди, қовуқ ва тўғри ичак сефинктерларининг қисқаришига ёрдам беради.

Орқа мианинг думғаза қисми ва бош миасидаги марказий нервлар органларни парасимпатик нервлар билан таъминлайди. Орқа мианинг думғаза қисмидаги нервлар кичик чанокда жойлашган органлар фаолиятини бошқаради. Бош қисмнинг парасимпатик марказлари эса органларни X жуфт адашган нерв, IX жуфт тил халқум, II жуфт кўзни ҳаракатлантирувчи ва бошқа нервлар орқали бошқаради. Бош қисмдаги парасимпатик марказлардан чиққан тугун олди узун тошлари ишчи органларга боради ва шу орган

деворида тугундан кейинги толага ёки нерв билан таъминланадиган органлар яқинида жойлашган парасимпатик ҳужайрасига ўтади. Думғаза парасимпатик марказидан чиқадиган тугун олди толаси кичик чанокдаги органларга етиб боради. Парасимпатик нерв системаси фаолияти кўп ҳолларда симпатик нерв системаси фаолиятига қарама-қаршидир: парасимпатик нерв системаси кўз қорачиғини торайтиради, юрак фаолиятини секинлаштиради, артериал босимни пасайтиради. Парасимпатик нерв системасининг тонуси ошганда майда бронхлар қисилиб, одам тез-тез сияди ва ичи кетади. Шунинг учун ҳам узоқ вақтгача вегетатив нерв системасининг симпатик ва парасимпатик бўлимлари бир-бирига тамомила қарама-қарши деб ҳисобланган эди. Аслида вегетатив нерв системасининг бу икки бўлими биргаликда организм ҳаётий функцияларини меъёрлаштиради.

«Веер» технологияси – мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар муаммо характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган технологиядир. Унинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бирийўла ахборот берилади. Айни пайтда, уларнинг ҳар бир жиҳати алоҳида муҳокама этилади. Масалан, ижобий ва салбий томонлари, афзаллиги, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари белгиланади.

Бу интерфаол технология танқидий, таҳлилий, аниқ, мантикий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўз ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда ихчам баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади.

«Веер» технологияси умумий мавзунинг айрим тармоқларини муҳокама қилувчи кичик гуруҳларнинг, ҳар бир қатнашувчининг, гуруҳнинг фаол ишлашига қаратилган.

«Веер» технологияси мавзуни ўрганишнинг турли босқичларида қўлланилиши мумкин. Масалан,

–бошида: ўз билимларини эркин фаоллаштириш;

–мавзуни ўрганиш жараёнида: унинг асосларини чуқур фаҳмлаш ва англаб етиш;

–яқунлаш босқичида: олинган билимларни тартибга солиш.

Асосий тушунчалар қуйидагилар:

Аспект (нуқтаи назар) билан предмет, ҳодиса, тушунча текширилади.

Афзаллик–бирор нарса билан қиёсланганида ўзаро устунлик, имтиёз.

Фазилат – ижобий сифат.

Нуқсон –нормукамаллик қоидаларига ва мезонларига номувофиқлик.

Хулоса – муайян бир фикрга, мантикий қоидалар бўйича далилдан натижага келиш.

Таълимдан ташқари «Елпиғич» технологияси тарбиявий характердаги қатор вазифаларни амалга ошириш имконини беради:

–жамоа, гуруҳларда ишлаш маҳорати;

–муаммолар, вазиятларни турли нуқтаи назардан муҳокама қилиш маҳорати;

–муросали қарорларни топа олиш маҳорати;

–ўзгалар фикрига ҳурмат;

–хушмуомалалик;

- ишга ижодий ёндашиш;
- фаоллик;
- муаммога диққатни жамлай олиш маҳорати.

Вернике маркази – бош мия чап ярим шарларидаги юқори чакка бурманинг орқа учдан бир бўлагига жойлашган эшитув нутқ зонаси. Вернике маркази шикастланганда мураккаб товушлар йиғиндисини таҳлил қилиш бузилади, нутқ товушларини бир-биридан фарқлаш, сўзларнинг маъносини тушуниш қийинлашади. Бу марказни, унинг жароҳатини биринчи бўлиб немис олими К.Вернике топган.

Вибрация сезгилари – тери ва мускул ҳаракат сезгиларининг бир тури бўлиб, у бирин-кетин келадиган кучли қўзғовчилар таъсирида пайдо бўлади. (Масалан, титраётган камертон таъсири, кесилган ҳавонинг кучли оқими кабилар.) Вибрация сезгилари кар, кар-кўр, соков кишиларда кучли ривожланган бўлиб, маълум даражада эшитиш вазифасини бажариши мумкин. Вибрация сезгилари ёрдамида карларни нутқ товушларини, айниқса унли ва ундош товушларни ажрата олишга ўргатиш мумкин.

Виждон – инсоннинг ўз ҳаракатлари ва қилмишларини жамият томонидан қўйиладиган ахлоқий талаблар нуқтаи назаридан баҳолаш ва назорат қилиш қобилиятининг олий шакли. Виждон инсон томонидан ўзининг ҳаракатлари учун жамият олдидаги маъсулиятни тушунишга асосланган. Соф, пок виждон сифатида ҳис қилиш ёки аксинча гуноҳ, айб, уят, «виждон азоби» ва шу каби ҳис қилиш виждон эгаси томонидан унинг ижтимоий ахлоқ меъёрларига муносабатини тушуниб етишини назарда тутати. Виждон шахс хулқининг ички регулятори саналади, жамият олдидаги бурч ва жавобгарлик шакли қиёфасида тасаввур қилинади. Виждон инсоннинг социал табиатини ифодалайди ва унинг тарбияси, ижтимоий савияси даражасининг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Инсоннинг жамият талабларига муносиб бўлган виждони унинг шахси такомиллашувининг қудратли ички двигателидир.

Виждон туғма фазилят эмас, у инсоннинг жамиятдаги мавқеи, унинг турмуш шароитлари, тарбияси кабилар билан характерланади.

Витализм – ҳаётнинг моҳиятини ва тириклик ҳодисаларини организмдаги махсус, моддий бўлмаган манбанинг, яъни «ҳаётгий куч»нинг, «рух»нинг ҳаракати билан тушунтиришга уринадиган реакцион идеалистик таълимот.

Волонтаризм – ирода барча психик ҳодисаларнинг манбаи ва асосини ташкил қилган, шахснинг ўзигагина боғлиқ бўлган бирламчи илоҳий қобилиятдир, деб даъво қилувчи реакцион оқим. Волонтаризм оқими иродани воқеликни акс эттиришнинг алоҳида кўриниши эмас, балки онг тараққиёти муносабати билан юзага келадиган махсус кечинма деб тарғиб қилади.

-Г-

Гегемон (юнонча hegemon – дохий; йўлбошчи) – ҳоким, ҳукмрон; раҳбар, етакчи.

Генизис – бирор-бир ҳодиса ёки нарсa ривожланиши жараёнининг қонуниятларини акс эттирувчи тушунча.

Генеология (юнонча geneologia – шажара, келиб чиқиш):

Шажара, келиб чиқиш, уруғ тарихи; тарихнинг уруғ ва оилалар келиб чиқиши, қариндошлик алоқаларини ўрганувчи бўлими; насабшунослик.

Генерализация – ҳар қандай муваққат нерв боғланишларининг дастлабки дифференциялашган (ихтисослашмаган) кўриниши. Генерализация ҳодисаси муайян кўзғовчига нисбатан шартли рефлекс ҳосил қила бошлаганда шу кўзғовчига ўхшаш бўлган бошқа кўзғовчиларга ҳам тегишли рефлекснинг пайдо бўлиши орқали намоён бўлади. Генерализация ҳодисаси нерв жараёнлари кўзғалиш ва тормозланишининг иррадиацияси қонунига асосланади.

Генетик психология – психологиянинг махсус соҳаси бўлиб, умуман, ҳайвонлар хулқи ва инсон психикасининг ривожланиш қонуниятларини ўрганади; хусусан психик жараёнларнинг ўзгаришини, турнинг биологик ва эволюцион тараққиёти, одамнинг пайдо бўлиш тарихи, инсониятнинг тарихий тараққиёти, ҳар бир организмнинг ёшга қараб ёки индивидуал тараққиёти жараёнини ўрганади.

Генетика (юнонча genetikos – туғилиш, пайдо бўлиш) – биологиянинг барча тирик мавжудотларга хос бўлган ирсият ва турли ирсий ўзгаришларни ўрганадиган бўлими.

Гений – янги тарихда мисли кўрилмаган нарсанинг бунёдкори, халқ, социал табақанинг теран манфаатлари, орзу-умидлари ва туйғуларининг ифодачиси бўлган ижодкор инсон таърифи, даҳонинг муайян фаолиятидаги улкан бунёдкорона ижодий қобилияти (шоир, олим, сиёсатчи).

Генийлик – муайян жамият ёки бир бутун миллат ҳаётида тарихий аҳамиятга эга бўлган ижодий фаолиятда намоён бўлувчи юксак даражада ривожланган фавқулудда истеъдод, инсон ақл-заковати тараққиётининг салтанати ҳисобланган нодир индивидуал хусусият. Генийликда одатда барча ижобий сифат ва хусусиятлар мужассамланган бўлади. Масалан, Алишер Навоий ўзбек халқининг гениал шоиридир.

Геноцид (юнонча genos – уруғ, қабила, лотинча coedo – ўлдираман) – аҳоли гуруҳларини уларнинг ирқи, миллати, дин ва шу каби хусусиятларини рўқач, асос қилиб, қисман ёки бутунлай қириб ташлаш.

Геосиёсат – муайян бир мамлакат ўрни, табиий бойликлари, иқлими ва бошқа географик омилларининг давлат ташқи сиёсатига таъсири шароитини ифодаловчи сиёсатшунослик назарияси.

Гиперкинез – нерв системасининг касалланиши туфайли рўй берадиган ҳаддан ташқари ихтиёрсиз гавда ҳаракатлари. Гиперкинезнинг асосий сабаби бош мия ости ҳаракат марказларининг зарарланиши,

шунингдек, мия ости билан бош мия қобиғи ўртасидаги боғланиш ва муносабатларнинг бузилишидир.

Гипноз (юнонча *hypnos* – уйқу) – одам ва юксак даражада ривожланган ҳайвонларда бўладиган ўзига хос, уйқуга ўхшаш бир ҳолат, яъни сунъий уйқу. Гипноз моҳиятини Павлов олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотида илмий асосда тушунтириб берди. Гипноз қилувчи муайян сўз ва жумлани бир оҳангда такрорлайди. Шу сўз ва жумлаларни айтиб ишонтириш билан бирга, кўриш, эшитув ва туйғу органларига бир хилдаги кучсиз таъсир кўрсатилади. Масалан, бадан силанади, кўк чироқ дам ёкиб, дам ўчирилади, литроном бир текисда юргизиб қўйилади, ёмғир овози келтирилади. Натижада гипноз қилинаётган одам бош миясининг пўстлоғида тормозланиш жараёни вужудга келади. Гипноз уйқусида эса бу тормозланиш жараёни жузъий бўлиб, бош мия пўстлоғида айрим фаол, уйғоқ соҳалар қолади. Гипноз қилувчи киши бемор билан сўзлашади, уни ишонтиради, айтганини қилдиради. Гипноз уйқусидаги киши кўпинча секин-аста табиий уйқуга киради. Бош мия пўстлоғининг турли соҳаларидаги тормозланиш чуқурлигига ярим уйқу билан уйғоқлик ўртасида оралик ҳолатлар бор. Уларнинг баъзиларида кучсиз ва кучли таъсурот бир хил натижа беради. Айрим ҳолларда кучсиз таъсирот кучли таъсуротга нисбатан зўрроқ таъсир кўрсатади. Шу туфайли гипноз қилинган киши тузуккина ишонтирилса, обещессини кесганда, куйган қўлини боғлаганда оғрик сезилмаслиги мумкин.

Гипноз 3 босқичдан иборат. Биринчи босқичда бемор аъзойи бадани ва қовоқлари оғир тортаётгандек ҳис қилади, аммо атрофида рўй бераётган ҳодисалардан хабардор бўлади. У гипноз қилувчининг сўзларини аниқ эшитиб туради, унинг айтганини қилади. Иккинчи босқичда мудроқ босади, бемор ҳар бир сўзни эшитганда, атрофида нима бўлаётганини сезиб туради, аммо ҳаракат қила олмайди. Учинчи босқичда киши қаттиқ гипнозда бўлади. Бунда бемор ташқи оламни, шунингдек организмдаги таъсуротларни сезмайди, фақат гипнозчи билан алоқада бўлади, унинг айтганларини қилади, аммо уйғонгач, ҳеч нарсани эслай олмайди.

Неврознинг баъзи хиллари ва бошқа касалликлар, айниқса, оғир руҳий кечинмалар чарчаш натижасида келиб чиққан бўлса ёки касаллик яна тутишини кутиб, кўрқиш билан боғланган бўлса, уларни гипноз қилиб даволаш мумкин. Бемор гипноз қилдиришни истамаса ёки гипнозга салбий муносабатда бўлса, бу усул билан даволаш ярамайди, нерв, тери ва ички органлар касалликларини даволашда гипноз бошқа усуллар ўрнини боса олмайди, аммо улар билан бир қаторда, психотерапиянинг бошқа турлари билан бирга муваффақиятли қўлланилади.

Гипноз уйқуси – мутахассис гипнозчи томонидан гипноз қилинаётган кишида махсус равишда ҳосил қилинадиган сунъий уйқу. Гипноз уйқуси кўпинча гипноз сеансларида ва даволаш мақсадларида ҳосил қилинади.

Гипноз ҳолати – гипноз жараёнидаги гипноз ҳолати, гипноз уйқуси, турли гипнотик ҳаракатларда намоён бўлади.

Глобаллашув (глобализация) – лотинча «глоб» сўзидан олинган бўлиб, айнан уни «думалоқлашув» (ер шарига нисбатан) деб таржима қилиш

мумкин. Ер шарининг инсон яшаб турган ҳамма ҳудудига фан-техника ютуқларининг бир пасда ёйилиши тушунилади. Инсоният тараққиёти ҳамиша ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш жараёнидир. Бу жараён минг йиллардан бери давом этиб келган. Капитализм давригача бу жараён секин кечган ва асрдан-асрга тезлашиб борган. XV асрда бошланган капитализм даври бозор муносабатларининг ривожланиши учун мисли йўқ даражада кенг имкониятлар очиб берди, инсон ташаббуси, тадбиркорлиги, шижоати, ихтирочилиги, кашфиётлари намоён бўлишига улкан шароитлар яратди. Шу боис, инсоният жамияти XVI–XX асрлардан XV асргача бўлган беш миллион йиллик тарихида яратилган моддий ва маънавий бойликларга нисбатан кўпроқ неъматлар яратди. Капитализм даврида темир йўллар, океан кемалари, авиация, радио, телефон, телеграф, телевидение, интернет тизими, Ернинг сунъий йўлдошлари, кино, кундалик матбуот ва бошқалар яратилди. XX асрнинг иккинчи ярмига келиб Ер шари ҳаммамизга маълум, ҳар жиҳатдан ўзлаштирилган гўшага айланди. Ер куррасининг номаълум, инсон билмаган, у оёқ босмаган жойлари қолмади ҳисоб. Фан ва техниканинг янгидан-янги ютуқлари бу борада инсоннинг имкониятларини янада кенгайтирмоқда.

Глобаллашувнинг ижобий томони шундан иборатки, у халқларнинг, давлатларнинг, миллий маданият ва иқтисодаётининг яқинлашишини тезлаштиради, уларнинг ривожланиши учун янги имкониятлар очади. Унинг салбий томони ҳам йўқ эмас, кўплаб майда, қолоқ этник гуруҳлар ва миллатларнинг маданияти, тили, расм-русумлари жаҳон бўйлаб кучайиб бораётган глобаллашув жараёнида катта миллатлар, йирик миллий маданиятлар, бой тиллар билан рақобатлаша олмай, ўз-ўзидан фаол ижтимоий-иқтисодий, лисоний-забоний ҳаётдан четга чиқиб қолмоқда. Бундай шароитда ҳар бир онгли фуқаронинг вазифаси – ўз миллатининг қадриятларини сақлаб қолиш, унинг фаол сиёсати, тадбиркор иқтисодиёти, маданиятида салмоқли ютуқлари учун курашишдан иборатдир. Бунинг учун мустақил Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси, биринчи навбатда замонавий мутахассис бўлиши, давлат тили, рус тили, инглиз тилларини мукамал билиши, доим ўз билим доирасини янгилаб бориши ва тадбиркор, ташаббускор бўлиши керак.

Голлюцинация (латинча *hallucinatio* – алаҳлаш, босинқираш, валдираш) – реал воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг анализаторларга бевосита таъсирсиз онгимизда турли образларнинг хаёлий равишда пайдо бўлишидан иборат психопатологик ҳодиса. Голлюцинация сезги аъзоларимизнинг номларига қараб қўрқув, эшитув, ҳид ва бошқа турларга бўлинади. Голлюцинация психик касалликнинг белгиси бўлиб, бош мия қобиғида қўзғалиш жараёнларининг патологик сустлиги натижасида баъзан нерв системасининг захарланиши ёки ҳаддан ташқари толиқиши натижасида рўй беради.

Гуманизм – инсоннинг эркин ва ҳар томонлама ривожланишини олий бойлик, идеал сифатида қадрлайдиган қараш. Гуманизм қарашлар тизими сифатида Ғарбий Европада XIV–XV асрларда вужудга келган

Давлат бошқаруви тизими – ижро ҳокимиятини амалга оширувчи идоралар тизими, яъни ижро этиш ва фармойиш бериш фаолиятини амалга оширувчи органлар тизимидан иборат.

Давлат бошқаруви тизими кўп минг йиллик тарихга эга бўлиб, жамият тараққиёти жараёнида секин-аста асрлар давомида такомиллашиб борган. Ҳозирги замон ривожланган давлатларининг бошқарув тизимлари шакл жиҳатидан турлича бўлиб, мазмун жиҳатидан мукамалдир ва ҳар бир давлатнинг тарихи, анъаналари, географик шароитлари ва бошқа омилларни инобатга олган ҳолда ташкил топган.

Давлат бошқаруви тизимини юзага келтиришда мустақил Ўзбекистон ҳозирги замон илғор давлатларининг тажрибасини ҳар томонлама ўрганиб ва юртимизнинг муайян шароитларини инобатга олиб, халқнинг анъаналари ва менталитети билан ҳисоблашиб, бу тизимни юзага келтирди.

Ўзбекистон Республикасида давлат бошқаруви тизимига қуйидагилар киради:

1.Ўзбекистон Республикаси Президенти – республика ижроия ҳокимиятининг бошлиғи сифатида;

2.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси – республика ҳукумати сифатида;

3.Ўзбекистон Республикаси вазирликлари;

4.Ўзбекистон Республикаси давлат қўмиталари;

5.Ўзбекистон Республикаси марказий давлат бошқаруви идоралари ва уларнинг жойлардаги маҳаллий органлари;

6.Вилоят, шаҳар, туман ҳокимлари ва ҳокимиятлар ҳамда уларнинг бўлим ва бошқармалари.

Давлат бошқаруви тизимининг юқорида санаб ўтилган тармоқлари ва йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси асосида ва ҳар бир соҳага тегишли қонун, қарор, кўрсатма ва шу каби бошқа ҳужжатларга таяниб иш олиб борадилар. Уларнинг самарадорлиги жамиятдаги тинчлик, барқарорлик ва аҳилликда намоён бўлмоқда.

Дедукция – умумийдан яккага қараб бориш ёки бир қанча умумий ҳукмлардан янги якка бир ҳукм келтириб чиқаришдан иборат ҳулоса чиқариш тури, мантикий тафаккур шакли.

Демократия (қадимий юнон тилида «demos» – халқ ва «kratos» – ҳокимият) – «халқ ҳокимияти» маъносини англатади.

Жамият тараққиётида давлатчиликнинг турли шакллари, бинобарин, демократиянинг ҳам турли типлари яратилган. Демократия тушунчасининг шакл ва мазмуни жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий шароитларига боғлиқ ҳолда шаклланиб, ўзгариб боради. Инсоният тарихида демократиянинг бошланиш нуқтаси ҳам, тугаш нуқтаси ҳам йўқ. Кишилиқ жамияти пайдо бўлганданок, демократиянинг куртаклари пайдо бўлган ва ҳатто энг тараққий этган мамлакатларда ҳам у ўзининг сўнгги чўққисига эришганича йўқ. Демократияни бўғиш, унга раҳна солиш мумкин, лекин бутунлай йўқ қилиб

бўлмайди. Ҳар қандай даврнинг, ҳар қандай жамиятнинг ва ҳар қандай халқнинг ўзига хос демократияси бўлади. Яъни демократик тамойилларни белгилашда, жамиятнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари асосида шаклланиган, халқнинг, миллатнинг ижтимоий онги ва психологияси ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Демак, демократия инсониятнинг маданияти, маънавияти, ижтимоий онги, менталитети, идроки, билим доираси, ишбилармонлик қобилияти, унинг жамиятда эркин яшаш ва меҳнат қилиш кўникмаси билан биргаликда шаклланиб, ривожланиб борадиган табиий тарихий жараёндир.

Демократиянинг муҳим хусусияти шундаки, унда халқ ҳокимияти, яъни озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуш қондаси расмий равишда эълон қилинади ҳамда фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлилиги таъминланади. Бу шартлар жамият ҳамда унинг аъзолари ҳаётининг асосий қонуни – давлатнинг Конституциясида акс эттирилади. Шунга қарамай, демократия тамойиллари кўп ҳолларда оғзаки ва тарғибот қилинувчи шиор сифатида қолади. Чунки жамиятда фуқароларнинг иқтисодий тенглиги мавжуд бўлмаса, уларнинг ижтимоий тенглиги ҳам мавжуд бўлмайди.

Демократиянинг асосий тамойиллари – тенг ҳуқуқлилиқ, эркин, демократик сайловлар, ҳур фикрлилиқ, сиёсий плюрализм (ҳар хиллик), кўппартиявийлик, ҳокимиятнинг сайлаб қўйилиши ва халқ олдида ҳисобдорлиги, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши, озчиликнинг фикрини инобатга олиш. Бу шарт-шароитларсиз демократия қуруқ гап, холос.

Демократия инсоннинг худди шундай ҳар томонлама баркамол ривожланиши учун берилган имкондир. Демократия шахс билан жамиятнинг уйғунлигини таъминловчи омилдир. Бу уйғунлик қанча такомиллашган бўлса, жамият тараққиёти шунча илдамлашади. Демократия шахс эркинлигини таъминловчи ва уни тартибга солувчи омилдир. Демократия ҳар бир шахснинг шаклланишига «чегара» ҳам қўяди. Конституцияга оид қоидалар ва қонунлар орқали шахсларнинг ижтимоий ҳаёти ва хатти-ҳаракатлари тартибга солинади. Аммо демократия шахснинг шаклланиш жараёнида фақат уни тўхтатиб турувчи ва йўналтирувчи «чегара» вазифасинигина ўтамайди. У шахснинг ўзи яшайдиган жамиятда ахлоқий-психологик иқлимни вужудга келтирадиган шарт-шароитларни ҳам яратади.

Демократия икки шаклда намоён бўлади: а) вакиллик шакли; б) бевосита шакли. Вакиллик шаклида фуқаролар қонунчилиқ, ижроия ва бошқа функцияларни бажарувчи органларни амалга оширишда бевосита иштирок этмайдилар. Демократиянинг бевосита кўриниши шундан иборатки, фуқаролар унинг воситасида масалаларни ўзлари ҳал қиладилар. Демократиянинг бундай тўғридан-тўғри, бевосита шаклига референдумлар, давлат бошлиқларини сайлаш, мамлакат тақдирини умумхалқ овоз бериш йўли билан белгилашга оид масалалар киради.

Демократия асосида муросачилиқ (компромисс) ва консенсус топиш сиёсати ётади. Чунки, тарихий тараққиёт шуни кўрсатадики, қарама-қаршилиқларсиз ва зиддиятларсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Демократиянинг асосий вазифаларидан бири жамиятдаги қучларни келишиш

ва мураса асосида бирлаштириб, уларни умумий қарорга, яъни консенсусга олиб келиш ва мамлакат тараққиёти учун хизматга сафарбар қилишдан иборатдир.

Бу борада Президентимиз Ислом Каримовнинг фаолияти эътирофга арзигуликдир. *«Ҳар қандай мунозарали масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан фикр алмашиш ва энг тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган хулосаларга келиш ва ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва куч ишлатишга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини эгаллаш - демакки, шарқона демократия тамойиллари асосида иш юритиш»*, дейди Юртбошимиз.

Деперсонализация – шахсда шахсий “мен” ҳиссининг йўқ бўлиши.

Детерминизм (лотинча determinaza – белгилайман) – табиат, жамият ходисалари, шу жумладан, психик ходисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақидаги таълимот, психологиянинг психика, онгнинг объектив борлиқ ва нерв системаси билан белгиланиши ҳақидаги принциpidир.

Илмий физиология ва психология, айниқса И.М. Сеченов ва И.П.Павлов таълимоти бу қонданинг тўғрилигини яна бир бор тасдиқлади ҳамда психиканинг барча кўриниши ҳаётнинг моддий шароитларига боғлиқ эканлигини исботлади.

Депрессия (лотинча, depressio – босилиш, сусайиш) – руҳий ва жисмоний ўзгаришлар билан кечадиган касаллик ҳолати. Депрессия аломатлари турлича намоён бўлиши мумкин. Масалан, руҳий тушкунлик, ғамгинлик, маъюслик, қаттиқ сиқилиш, ўзига ўлим исташ, руҳий жараёнларнинг секинлашиши, тафаккур қилиш истагининг маълум даражада йўқолиши, фикр тўхтаб қолишини сезиш, ақлий билим олишга қобилиятсизлик, ҳаракатларнинг секинлашиши, бирор вазиятда соатлаб «қотиб» туриш каби ҳолатлар намоён бўлади. Сурункали ўта толиқиш, узок вақтгача руҳий озор етказиб турадиган шароит, ғам-ғусса депрессияга сабаб бўлиши мумкин. Каттароқ ёшдаги одамларда баъзан инфекцион касалликлардан кейин пайдо бўлиши мумкин. Ҳаким назоратсиз баъзи дорилар, хусусан марказий нерв системасини тинчлантирадиган дориларни кўп ичиш ҳам узок давом этадиган депрессия ҳолатини келтириб чиқариши кузатилади. Депрессия руҳан заиф ёки руҳий барқарор бўлмаган онгда осонликча пайдо бўлавериши кузатилади.

Депрессия ҳамиша даво талаб қиладиган ҳолатдир. Идрок этишнинг ўзига хос табиати ва атрофдаги нарсаларга баҳо бериш депрессия бўлган кишига қаттиқ озор етказади. ҳамма нарса кўзига ёмон кўринганда ёки салгина гап-сўз унда низо чиқаришга, яқин одамлар билан алоқани узишга, ўзини-ўзи ўддиришга олиб келиши мумкин. Депрессия оғирлаша борган сари бемор ҳаракатлари тормозланиши сабабли, унинг ўзини ўлдириш эҳтимоли камаяди, бироқ сиқилиш жараёнида қаттиқ изтироб чекади. Қаршилиқ олди психози ва шизофренияда кузатиладиган депрессияда альтруистик ўлдириб кўйиш эҳтимоли бўлганидан бемор яқинлари учун жуда хавфлидир, чунки у ўзининг эмас, балки яқинларининг ҳам яшашига ҳожат йўқ, деб ҳисоблайди.

Депрессиянинг рўйи рост аломатлари бор киши одатда касалхона шароитида даволанади. Дориларни қабул қилаётган пайтда спиртли ичимликлар ичиш мумкин эмас, чунки у хавфли бўлган юрак-томир системаси фаолияти бузилишларини келтириб чиқариши мумкин.

Дидактика – педагогиканинг таълим қонуниятларини ҳамда методларини ўрганувчи бўлими.

Дин психологияси – диний онг, ҳис-туйғулар каби феноменларнинг ижтимоий-психологик омилларини ўрганувчи психология тармоғи.

Динамик стереотип – бош миё катта ярим шарларининг фаолиятини яхлитлаб туриш тури бўлиб, у шартли рефлексларнинг кетма-кетлигини таъминлаб туради.

Дисгармония (юнонча diss – ёш-бузилишни кўрсатувчи олд кўшимча, harmonia – уйғунлик, ҳамоханглик) – гавда ҳаракатларидаги бир-бирига уйғунликнинг йўқолишидан иборат ҳаракат патологияси.

Дислексия – бош миё ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказларининг зарарланиши ёки етарли ривожланмаслиги натижасида ўқиш қобилиятининг бузилишидан иборат психопатологик ҳодиса. Дислексия ҳаддан ташқари секин ўқиш, баъзи товуш бирикмаларини тахминан ўқиш каби ҳолларда намоён бўлади. Дислексияда энг оддий матн ҳам товуш жиҳатдан бузилади ёки нотўғри тушунилади. Дислексиянинг энг оғир шакли алексиядир. Бу нуқсонлар логопедик усуллар, айниқса сўзларни товуш жиҳатдан тақлил қилиш орқали бартараф қилинади.

Дифференциал психология – психология фанининг бир қисми бўлиб, кишилар ўртасидаги индивидуал психологик фарқларни ўрганади.

Диффуз гуруҳ – одамларнинг тасодифий бирлашиши натижасида ҳосил бўлган гуруҳ.

Диққат – психик фаолиятнинг объект ва ҳодисага жалб этилишидир. У ҳар қандай онгли фаолият самарадорлигининг зарур шартидир. Бош миё пўстлоғининг муайян жойлардаги кучли кўзғалиш манбалари диққатнинг физиологик асосини ташкил қилади. И. Павлов таълимотига кўра, кучли кўзғалиш манбалари бош миё пўстлоғининг бошқа жойларида тормозланишга сабаб бўлади. Миё пўстлоғининг кучли кўзғалган жойи ўз ўрнини алмаштириб туриши мумкин. Бу диққатнинг бир нарсадан иккинчи нарсага кўчиб туриши демакдир. Диққатнинг физиологик асосини А.Ухтомский ҳам текширган. Унинг фикрича, бош миё пўстлоғида юзага келадиган кўзғовчи таъсир ғоят сезгир бўлган кўзғалиш марказларидан иборат. И.Павлов таълимоти билан А. Ухтомский фикри ўртасида жиддий фарқ йўқ.

Диққат икки турга ихтиёрсиз ва ихтиёрий диққатга бўлинади. Ихтиёрсиз диққат ташқи сабаб таъсирида киши хоҳишидан қатъи назар ҳосил бўлади. Бундай диққат одамдан ирода кучини талаб қилмайди. Диққатни жалб қилиш учун кўзғалувчининг аҳамияти катта. (Масалан, нарсанинг чиройлилиги, ёрқинлиги, ўткир ҳидлилиги ва бошқа хусусиятлари диққатни беихтиёр тортади.) Ихтиёрий диққатда психик фаолият олдиндан белгиланган мақсад билан муайян нарсага онгли равишда жалб этилади.

Диққатнинг бу тури ирода кучини талаб қилади, шунинг учун бу диққат иродавий диққат деб аталади. Инсоннинг бутун онгли фаолияти асосан ихтиёрий диққат воситасида амалга оширилади.

Диққатнинг барқарорлик ва беқарорлик, кўчувчанлик каби хусусиятлари бор. Диққатнинг ягона барқарорлиги унинг ягона, умумий (масалан, китоб матни, масала ечиш каби) ишга хизмат қилувчи нарса ёки ходисага узоқ муддат жалб бўла олишдан иборат. Бунда ҳаракат объектлари (масалан, китоб матни, масалада берилган сонлар ва шу кабилар) ҳамда ҳаракатнинг ўзи (масалан, масалани ечиш йўллари) ўзгариб туриши мумкин, лекин фаолиятнинг умумий йўналиши ўзгармай сақланиши лозим. Беқарор диққат бирон-бир онгли фаолият жараёнида бошнинг кераксиз нарса ходисаларга чалғийвериши, тез сустлашиб, сўниб қолиши жараёнида кузатилади. Диққатни салга чалғитадиган омиллар тўсатдан содир бўладиган ҳамда эмоционал таъсир кўрсатадиган ёт қўзғатувчилардир. Кўчувчан диққат бир фаолиятдан бошқа мақсаддаги фаолиятга онгли равишда тез жалб бўлади. Бу хусусият аввалги нарсага қай даражада қаратилганлиги ва янги фаолиятнинг хусусиятига қанчалик қарата олишига боғлиқ.

Диққат кўлами энг қисқа вақт ичида (гўё бирданига) ўз доирасига сиғдира олиши мумкин бўлган нарсалар сони билан белгиланади. Шу жиҳатдан диққат кенг ёки тор бўлиши мумкин. Одатда, кенг кўламли диққат яхши диққат ҳисобланади. Диққат кўлами идрок қилинаётган нарсаларнинг ҳамда уларни идрок қилаётган киши фаолиятининг вазифаси ва хусусиятига боғлиқ. Диққатнинг бўлини олиш хусусияти кўп касб эгалари (масалан, ўқитувчи, шофёр, учувчи) учун айниқса катта аҳамиятга эга. Бу хусусият бир фаолиятни бажариш хийла автоматлашиши, иккинчи фаолият бир қадар таниш бўлиб қолгандан кейин таркиб топади.

Диққатнинг акси паришонхотирликдир. Бунда одам диққатини бирор нарсага тўплай олмай, ҳамма вақт бошқа нарсага чалғийверади. Шундай ҳолат киши қаттиқ чарчаганда, унинг учун аҳамиятсиз жуда кўп қўзғатувчилар мавжудлигида ёки аксинча, битта ҳам қўзғалувчининг одам учун аҳамияти бўлмаганда рўй беради. Машқ қилиш билан паришонхотирликка барҳам бериш мумкин.

Диққатнинг турлари ва хусусиятлари туғма бўлмай, одамнинг жуда ёшлик давридан бошлаб ривожланади ва индивидуал ҳаёти давомида ўзгариб, мураккаблашиб боради.

Диққатни кўчириш – диққатни бир нуқтадан бошқасига ўтказиш жараёнидир. Диққатнинг ихтиёрсиз кўчиши диққатнинг чалғиши дейилади. Диққатни тез ва беҳато кўчиришга диққат маршрути малакасини таркиб топтириш ёрдам беради.

Диққатни тақсимлаш – бир вақтда бир неча ҳаракатни бажара олиш қобилиятидир. У шахснинг индивидуал қобилиятларига, кўпинча одамда кейинчалик диққат тақсимланиши керак бўлган ҳар бир ҳаракатни бажаришга мувофиқ келувчи малакаларнинг ривожланганлик даражасига боғлиқ бўлади.

Диққатни шакллаштириш – мактабнинг биринчи синфидан бошланиб, у олий ўқув юртигача давом эттирилади. Бу ўқувчиларнинг ўқув ва меҳнат фаолиятлари жараёнида уларнинг диққатларини бошқаришдан иборат бўлади. Бунинг учун уларни қуйидагиларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир:

а) ўқувчини турли шароитларда чалғитувчи ҳолатларга эътибор бермай ишлашга ўргатиш, унда ихтиёрий диққатни машқ қилдириш;

б) ихтиёрийдан сўнгги диққатни шакллантириш учун уни қизиқарли, қийин, бироқ қўлидан келадиган ишга жалб қилиш;

в) ўқувчининг эгаллаётган меҳнат турининг ижтимоий аҳамиятини англашга ва бунинг учун жамоа ва жамият оддидаги масъулиятини ҳис қилишига эришиш диққатнинг ўсишига ёрдам беради;

г) профессионал диққатни машқ қилиш учун диққатни ишлаб чиқариш меҳнат интизоми талаблари билан боғлаш;

д) диққат барқарорлигини ўстириш, ўқувчининг иродавий сифатларини шакллантириш ва бошқалар.

Диққатнинг барқарорлиги – киши ўз диққатини бир нуқтада атайин ушлаб тура олиш мумкин бўлган вақт бўлаги. Бу айниқса, узок вақт давомида мураккаб, бироқ бир хилда иш бажариладиган иш шароитларида жуда муҳимдир. Махсус тажрибаларда аниқланишича, қирқ минутлик фаол диққат, гарчи у анчагина толиқтирадиган бўлса-да сезиларли сусайишсиз ҳамда ихтиёрий бўлмаган кўчишларсиз сақланиб туриши мумкин, кейинчалик диққатнинг фаоллиги одам қанчалик кам машқ қилган бўлса ва унинг диққати қанчалик беқарорроқ бўлса, шунчалик тез пасаяди.

Диққатнинг марказлашуви – диққатнинг фақат битта объектда тўпланиши. Унинг роли турлича бўлиши мумкин. Бир томондан у бирор объектни тўлиқ ва чуқур тадқиқ қилиш учун зарур, шунинг учун ҳам ўз диққатини тўплай олмаслик, йиға билмаслик катта нуқсондир. Бироқ, иккинчи томондан, диққатнинг ўта марказлашуви диққат майдонининг ўта торайишига сабаб бўлади, бу эса бошқа, баъзан жуда муҳим объектларни ўз вақтида идрок қила олмасликка олиб келади.

Доминанта – марказий нерв тизимининг вақтинча ҳукмрон қисми бўлиб, бошқа қисмлар фаолиятини тормозлайди.

Дуализм - (иккиёқлама, икки тарафлама) - борлиқ ҳам моддий, ҳам руҳий бўлган икки асосдан ташкил топган деб ҳисобловчи фалсафий таълимот. Дуализм психик ҳодисаларни тушунтиришда, хусусан организмдаги психик ва физик ҳодисаларнинг бир-бирига муносабати масаласини ҳал қилишда ё психофизик параллелизм, ё психофизик ўзаро таъсир нуқтаи назарида туради. Диалектик материализм таълимотига кўра, дунёнинг асоси битта, яъни материядир. Дунёнинг бирлиги унинг моддийлигидадир. Материя, борлиқ бирламчи, онг, рух, руҳий ҳодисалар эса иккиламчи бўлиб, юксак даражада ташкил топган материянинг, яъни миянинг объектив реалликни алоҳида йўсинда акс эттириш қобилятига эга бўлган хусусиятидир.

Дудуқланиш - нутқнинг бузилиши, ҳарф ва бўғинларни тутилиб-тутилиб ёки бир неча марта қайтариб талаффуз қилиш. Одатда, мактаб ёшгача бўлган ўғил болаларда кўпроқ учрайди. Дудуқланиш кўрқиб, оиладаги уруш-жанжаллар, юқумли касалликлар, бошга шикаст етиши ва бошқа оғир ҳолатлар оқибатида келиб чиқиши мумкин. Баъзан ота-оналар, қариндош-уруғлар ёки бошқа болаларнинг дудуқланиб салга чўчийдиган бўлиб қолади. Тинч-тотув оилаларда ҳамда аҳил болалар жамоасида дудуқланиш давосиз ҳам ўтиб кетади, лекин кўпчилик болаларда узоқ вақт сақланиб қолади, баъзан зўрайиб ҳам боради. 25-30 ёшдан сўнг дудуқланиш камаяди, балоғатга етган вақтда ва қари кишиларда жуда кам учрайди.

Дудуқ болалар ўзидаги бу нуқсондан анча изтироб чекади, ҳатто ўртоқларига кўшилишга ҳам ийманади. Кўпчилик ичида гапиришга уялади ва дудуқланган вақтда қизариб, терлаб кетади. Шунинг учун бошқа болаларга қараганда тортинчоқ, уятчан, бир оз жаҳлдор бўлади. Ҳовлиқиб, тўлқинланиб гапирган вақтда дудуқланиш доим зўраяди, айрим ҳолларда беихтиёр қўл, оёқ қимирлаб, юз мускуллари учиб туради.

Дудуқ болалар дудуқланиб қоладиган вақтда кераксиз бўғин ёки сўзларни кўшиб, силлиқ гапиришга интилишади, бундай қилиш нотўғри, чунки киши тез орада бунга ўрганиб қолиб, натижада ортиқча бўғин ёки сўзларни ишлатаверади, бу нутқнинг бузилишига олиб келади. Дудуқланадиган болалар қанчалик эрта даволанса, шунчалик яхши, энг зарури, оилада ва болалар жамоасида тинч шароит яратиш, ўзаро муносабатни яхшилаш, боладаги нуқсонни юзига солмаслик, баъзан болани бошқа болалар жамоасига ўтказиш ижобий натижа беради. Даволашда логопедга мурожаат қилиш керак, у психоневролог иштирокида болалар билан махсус дастур бўйича машғулот ўтказиб, уларни уялмасдан бемалол гапиришга ўргата боради. Дудуқ болаларнинг ота-оналари дудуқланиб гапиришса, улар ҳам логопедга мурожаат қилишлари лозим, ўз вақтида ва мунтазам олиб борилган даво дудуқланишнинг йўқолиб кетишига ёки анча камайишига ёрдам беради.

Дунёқараш - дунё тўғрисидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний, иқтисодий, ижтимоий, маънавий қарашлар системасидир. Дунёқараш тор маънода ҳам қўлланилади. Масалан, сиёсий дунёқараш, диний дунёқараш ва ҳоказо. Дунёқараш инсон фаолияти, ўзаро муносабатлари учун муҳим аҳамиятга эга.

Дунёқарашда ижтимоий турмуш акс этиб, у муайян тарихий даврда инсон эришган билим даражасига ва ижтимоий тузумга боғлиқ.

-Ж-

Жамият манфаатларига хилоф хатти-ҳаракат — муайян жамиятдаги ахлоқ-меъёр ва тамойилларига зид бўлган хулқ, хатти-ҳаракат.

Жамият сиёсий тизими ва демократия — халқ ҳокимияти, халқни ҳокимият манбаи деб билувчи, тенглик ва озодлик тамойилларига асосланган жамият сиёсий тизимининг шакли. Демократик жараён давлат ҳаётининг

деярли барча томонларини ўз ичига қамраб олади. Халқ билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг туб моҳиятини демократия белгилайди. Демократиянинг тартиби ва шакллари мамлакат Конституциясида мустаҳкамланади. Демократия шароитида, бошқа давлат тузумларидан фарқли ўлароқ, кўпчилик ҳукмронлиги, фуқароларнинг тенглиги, ҳуқуқнинг устуворлиги, давлат бошқарув тизимларининг сайланиши расмий тан олинади.

Бевосита демократия ва вакиллик демократияси – демократиянинг икки асосий шаклидир. Биринчи ҳолда асосий қарорлар бевосита халқ томонидан қабул қилинади (масалан, умумий мажлисларда, референдум ва шу кабилар орқали); иккинчи ҳолда сайлов билан тайинланадиган давлат муассасалари ёки делегатлар, депутатлар, вакиллар халқ номидан қарор қабул қилади.

Демократиянинг асосий тамойиллари ривожланишига уйғониш даври ва маърифатпарварлик ғояларининг таъсири бениҳоя каттадир. XVIII асрда Улуғ француз инқилоби «Инсон ва фуқаролар ҳуқуқи декларацияси»ни эълон қилди, бунга эса янги давр демократиясининг манифести деб атаса бўлади.

Ҳозирги замон демократияси қулдорлик ҳамда феодал тузумидаги демократиядан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади: а) кенг ва Конституцияда умумий, тенг, тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан ўтказиладиган сайлов ҳуқуқининг расмий эълон қилинганлиги; б) ҳокимият органларининг умуммиллат, умумхалқ вакиллик органи деб аталганлиги; в) фуқароларнинг тенглиги, дахлсизлиги; г) сўз, матбуот, йиғилиш, митинглар, кўча намоишлари ўтказиш ва виждон эркинлиги.

Аммо эркинлик бошбошдоқлик эмас. Эркинлик жамиятда тартибсизликларга олиб бормаслиги, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётга путур етказмаслиги учун ҳар қандай жамоатчилик тадбири расмий ҳокимият билан келишилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий демократик давлат асослари барпо этилади, демократик ислохотлар кенгайтирилмоқда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, фуқаролар сиёсий фаоллигини ошириш, суд ислохотини чуқурлаштириш ва ҳоказолар бўйича иш олиб борилмоқда, демократик ўзгаришлар жадаллаштирилмоқда. Бу борада ҳам мустақил Ўзбекистон ўзига хос йўлдан бормоқда

Ғарб мезонлари ва анъаналарини Ўзбекистонга кўр-кўрона кўчириш бизнинг йўл эмас. Бу йўлдан бориш мамлакатимизни тартибсизлик гирдобига тортиб, мустақилликни мустаҳкамлаш ишига жиддий путур етказиши мумкин. Халқимиз бу масалада ўзининг аниқ фикрини айтди ва бундай йўлдан боришни рад этди. Шу муносабат билан зиёлиларимиз шарқоналик ва шарқ демократияси асосларини мустаҳкамлаш учун уни кенг оммага тушунтирилмоқдалар ва бу соҳада катта ижобий натижаларга эриша олди.

Яъни Шарқ асрлар давомида тадрижий-эволюцион йўлдан борган, ҳар бир жиддий қийинчиликни енгишда, биринчи навбатда, мубоҳаса, мунозара ва музокараларга имтиёз берган, сабр-тоқат кўрсатган, андишали бўлган. Бозор муносабатларига ўтиш даврида энг самарали бошқариш усули

Президент ва ҳокимлар бошқаруви танлаб олинди ва бу нарса энг одилона йўл эканлиги ўз исботини топмоқда. Бунинг учун 1991–2005 йиллардаги Ўзбекистон ҳаётини МДХ таркибидаги кўп давлатлар ҳаёти билан қиёслашнинг ўзи кифоя.

Жамоа – мақсадлари жамият мақсадига мос келадиган умумий фаолият билан бирлашган одамлар гуруҳи.

Жамоатчилик фикри – жамият аъзоларининг биргаликдаги ҳаётида юз берадиган воқеа-ҳодисалар, жараёнлар, ўзгаришлар ҳақида мулоҳазалари ва муносабатлари. Жамоатчилик фикри, аҳолининг кўпчилик қисми, яъни жамоатчилик риоя этувчи тасаввурлар, фикр-мулоҳазалар ва хулосалар мажмуидан иборат.

Жамоатчилик фикри инсонларнинг фаолиятига, уларнинг онги ва ҳаракатлари орқали, кучли таъсир кўрсатиш қобилиятига эга. У жамият ҳаётига оид фактларни баҳолайди. Шу маънода у жамоатчилик фикрини билиш демакдир. Маълум маънода, одамларни жамоатчилик фикри бошқаради. Шу мақсад жамоатчилик фикрини ўрганишга ундайди. Зеро, жамоатчилик фикри кишиларнинг нафақат фикрлари, балки хатти-ҳаракатларини ҳам жамлайди ва шу жиҳатдан ҳаётнинг тегишли томонини ўзгартиришга сафарбар этади. Умуман, жамиятда ўзгаришлар содир бўлишидан олдин айнан жамоатчилик фикрида ўзгариш кечириётган жамият учун жуда муҳимдир.

Булар жамоатчилик фикрини ўрганишнинг аҳамиятини кўрсатади. Мамлакатимиз раҳбарияти бу масалага жиддий эътибор қаратиб келмоқда. Ўзбекистон Президентининг ҳар бир чиқишлари, ОАВ вакиллари билан мулоқоти жамоатчилик фикрининг ҳақиқий ҳолатини баҳолашга ва шу асосда давлат сиёсатининг янги йўналишларини белгилашга бўлган эҳтиёжниифодалайди.

Ўзбекистонда жамоатчилик фикри миллий руҳият ва менталитетнинг ўзига хос мўъжизаси саналади. Кимки ўзбек халқи тарихини яхши билса, жамоатчилик фикри қандай қудратли кучга эгаллигини англаб етади. Ўзбек халқининг тафаккури анъанавий ва умуминсоний қадриятларга таянади. Ўзбекистонда жамоатчилик фикрини ўрганиш мақсадида 1997 йил июнь ойида «Ижтимоий фикр» маркази ташкил этилган.

Марказнинг асосий вазифалари:

– ҳокимият идоралари билан жамиятнинг ўзаро таъсири, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиниши, сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий янгилланишни чуқурлаштириш масалалари, шунингдек, ижтимоий муносабатлар ривожининг бошқа долзарб муаммолари бўйича жамоатчилик фикрини ўрганиш;

– кишилар дунёқарашининг шаклланишидаги асосий жараён ва тамойилларни, сиёсий, иқтисодий, ахлоқий, ҳуқуқий онгнинг ҳолати ва мазмунини аниқлаш;

– аҳолининг сиёсий-ҳуқуқий маданияти савиясини ўрганиш ва маданий ривожланишнинг асосий йўналишларини аниқлаш;

– жамоатчилик фикрини ўрганишнинг методологик асосларини

такомиллаштириш соҳасида фундаментал ва амалий тадқиқотлар олиб боришни ташкил қилиш.

Марказ ялпи сўров ва чуқурлаштирилган интервью ўтказиш, фокус-гурӯҳлар ташкил қилиш усуллари билан жамиятнинг турли гурӯҳлари кизиқишлари, хулқи, дунёқараши, мақсадлари, режа ва умидларини ўрганади. Истеъмол бозорининг аҳволи, оиланинг моддий таъминоти, ўтказилаётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ислохотларга кишиларнинг муносабати ўрганилади. Бундан ташқари, истеъмол бозорининг аҳволи, хизмат кўрсатиш тармоқлари бўйича ҳам маркетинг тадқиқотлари ўтказилади. Бажарилган тадқиқотлар натижаларини Марказ ўзининг «Ижтимоий фикр» журналида эълон қилади, содир бўлаётган ўзгаришларга жамоатчилик ва раҳбар ташкилотларнинг диққатини жалб этади ва демакки, давлат сиёсатининг, жамоатчилик ҳаракатларининг такомиллашувига хизмат қилади.

Жинсий тарбия – болалар, ўсмирлар ва ёшларда жинс масалаларига нисбатан тўғри муносабатни шакллантириб боришга доир тиббий ва психологик чора-тадбирлар мажмуи.

Жинсий тарбиянинг асосий вазифаси ёш авлоднинг яхши униб ўсишига, зурриёд қолдириш вазифасини бекаму кўст қилиб шакллантиришга, никоҳ ва оилани мустаҳкамлашга ёрдам беришдан иборат. Кўпчилик жинсий тарбияни балоғат ёшида бошлаш керак деб ҳисоблашади. Бу нотўғри, чунки бунга тааллуқли айрим масалаларни боланинг гўдаклик вақтидаёқ ҳал қилиб боришга тўғри келади. Жинсий тарбия билан бир қаторда жинсга тааллуқли гапларни, чунончи, жинс анатомияси, физиологияси ва гигиенасига доир масалаларни ўсмирларга тахминан 8-синфдан бошлаб таништириб бориш лозим.

Жинсий тарбияни болаларнинг ёши, жинси, малакаси ва бошқаларга мос тушадиган қилиб олиб бориш шарт. Бунда ота-оналар, тиббиёт ходимлари, педагоглар, мураббийлар ҳамжиҳат бўлиб иш кўришлари зарур, жинсий тарбия масалалари умумий ахлоқ тарбияси системаси билан маҳкам боғланган бўлиши керак. Кўпинча жинс масалаларини муҳокама қилиш одобдан эмас деб ўйлаб, ёшларни қизиқтирадиган масалалар тўғрисида лом-мим демай ўтишни маъқул кўришади. Ўсмирларнинг жинсга тааллуқли масалалардан беҳабар қолиши турмушда кўп кўнгилсизликларга олиб келиши мумкин.

Жинсий тарбия масалалари ҳар қанча мураккаб ва нозик бўлгани билан ота-оналар, педагоглар, тиббиёт ходимлари ёшларни қизиқтирадиган саволларга тўғри жавоб беришлари лозим. Жинс масалаларидан беҳабар ўсмирлар ўзларининг организмларида бошланган физиологик ўзгаришларни кўриб кўпинча бундан кўрқадилар, уяладилар. Булар тўғрисида ота-оналари ва педагоглардан тўғри жавоб олмасалар, кўпинча тасодифий манбалардан жавоб топишга уринадилар ва ўзларини қизиқтирадиган мавзулар юзасидан кўпинча нотўғри тасаввурга эга бўлиб қоладилар.

Жинсий тарбия жараёнини шартли равишда бир нечта босқичга ажратиш мумкин. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларга оддий гигиена

малакалари ва юриш-туриш қоидаларини ўргатиб бориш, уларнинг организмни чиниқтириш муҳим, чунки уларнинг жинсий жиҳатдан ривожланишига боғлиқ болалар тарбияси ва парваришида баданларнинг эроген зоналар деб аталадиган жойлари таъсирланмаслигига эътибор бериш, уларга ноқулай, тор кийим кийгизмаслик, гижжа касалликлари бўлса вақтида даволатиш зарур. Шу ёшдаги болаларда, одатда, рўзгор ишларига ёрдамлашиш истаги пайдо бўлади. Ота-оналар бу истакни рағбатлантиришлари лозим. Болада жавобгарлик, бурч, бошқаларга меҳр-муҳаббат ва ҳурмат билан қараш ҳиссини шакллантириб бориш муҳим. Болаларнинг унда бирор иш, мактабда эса тегишли бир топшириқ билан банд бўлиши жинсий тарбияда катта роль ўйнайди. Бола меҳнат ва мажбуриятлардан четда қолиб, қийинчиликлар нималигини билмай роҳатда ўсадиган бўлса, маънавий жиҳатдан ожиз бўлиб қолади, 2-3 яшар болаларда маълум бир жинсга мансублик ҳисси аста-секин пайдо бўлиб боради. Шунда жинс масалаларига, гарчи шахвоний характерда бўлмаса ҳам, бир нав кизиқиш пайдо бўладиги, бу уларнинг ота-оналарга кўп саволлар бериб, баъзан, уларни қийин аҳволга солиб қуйиши мумкин. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг «мен қаердан келганман» деганга ўхшаш саволларига умуман тўғри, аммо лофга берилмасдан, болаларга тушунарли қилиб жавоб бериш керак. Боланинг мана шу хилдаги саволига жавоб беришдан бош тортиш унинг бу масалага қизиқишини кучайтиради ва уни ўзидан кўра билимдонроқ каттароқ ўртоғидан сўраб суриштиришга мажбур қилади.

Кичик мактаб ёшидаги даврда ота-оналарнинг педагогик вазифаси болаларнинг физиологик ва психологик хусусиятларини ҳисобга олишдир. Ўғил ва қиз болалар ўртасида тўғри муносабатлар пайдо қилиш учун шу ёшда уятчанлик бўлиши, табиий, уларга ёрдам беришга ҳамиша тайёр туриш сингари фазилатларни шакллантириб бориш муҳим.

Кичик мактаб ёшидаги болаларда чиройли ва кучли бир одамга нисбатан меҳр пайдо бўлиб, улар шу одамга яқин бўлишга, эркаланишга интиладилар, «кўнгил қўйиб қоладилар». Бундай ҳолларда бола эътиборини шу хилдаги «муҳаббат»га жалб қилмасдан, бошқа бир қизиқ китоб, ўйин ва шунга ўхшаганлар билан чалғитиш керак. Бундай кўнгил қўйишлик вақти билан ўз-ўзидан йўқолиб кетади.

Балоғатга етиш вақтидаги жинсий тарбия, биринчи галда, шу даврда ўсмирнинг организм ва шахсиятида бўладиган ўзгаришларни ҳисобга олиш лозим. Қизлар 12-14 ёшда, ўғил болалар эса 13-15 ёшда ўсмирлик даврига қадам қўйишади, бу даврда уларнинг ички дунёси бойиб, эндокрин безлари, айниқса жинсий безларининг фаолияти кучаяди, аста-секин жинсий майл улғая бошлайди.

Ўсмирларда катталарга хос хусусиятлар пайдо бўлиб қолади, улар мустақилликка ўзларини нима биландир кўрсатишга уринадилар. Лекин уларда балоғатга етиш жараёни, жинсий майл кўринишлари ва етилганлик даражаси ҳам бир-бирига монанд бўлмайди. Шу сабабдан балоғат ёши ва бу даврнинг гигиена масалалари тўғрисидаги тушунчаларни тасодиқий ўртоқларидан эмас, балки ўзларининг ота-оналаридан олишлари муҳим,

хусусан, бу даврда қизларни хайз кўришга, ўғил болаларни эса ихтилом бўлишга тайёрлаш, бу физиологик ҳодисалар табиий ҳол эканлигини улар бошланганида қандай гигиена қоидаларига амал қилиш кераклигини қизларга онаси, ўғил болаларга отаси тушунтириб бериши керак.

Балоғатга етиш даврида ўсмирларни уларда вақтидан илгари ҳиссиёт пайдо бўлишидан эҳтиёт қилиш муҳим, бу оиладаги турмуш шароитларига боғлиқ. Оилада катталарнинг ахлоқсизлик, ичкиликбозлик қилиши ўсмир тарбиясига жуда ёмон таъсир этади.

Кинода ёки турмушда бачкана манзараларни кўриб қолиш, шу мазмундаги китобларни ўқиш, шунингдек болаларнинг ўрнида ҳадеб «жазо қилиб» ётаверишига йўл қўйиб бериш, зўр овқат ва меъёрдан ташқари ширинликлар уларга кўзғатувчи таъсир кўрсатади. Балоғат ёшига етган болаларга анъанизмнинг ярамас одат эканлигини, уларни чўчитмасдан ётиғи билан тушунтириб бериши керак.

Жинсий ҳирснинг вақтидан илгари пайдо бўлишига йўл қўймаслик керак деган гап, бу ҳисни бутунлай босиб, йўқ қилиб юбориш эмас. Асл мақсад ўсмирларни жинсий ҳисни онгли суратда бошқариб боришга ўргатиш, уларда одамни бузадиган ҳар қандай таъсирларга маънавий турғунлик пайдо қилишдир.

Катта мактаб ёшидаги ўсмирларга бериладиган жинсий тарбия жинслар ўртасида бўладиган ўзаро муносабатлар тўғрисидаги масалаларни ёритиб, буларнинг ахлоқий, ижтимоий ва гигиеник томонларини изоҳлаб бериш, жинсий ҳаёт гигиенаси ва физиологияси асосларини, никоҳнинг маънавий-ахлоқий масалаларини тушунтириб беришдан иборат.

Мана шу даврда қизларда атрофдаги одамларга, хусусан, йигитларга ёқимли бўлиш истаги пайдо бўлади. Улар ташқи кўринишларига кўпроқ эътибор бериб, ишқ-муҳаббат сир-асрорларига қизиқиб қарайдилар. Йигитлар эса қизларга қарайдиган бўлиб қолади, ўзларини каттароқ қилиб кўрсатишга интилади, шунинг учун катталарнинг одатларини қилишга, жумладан, чекиш, ичишга уринишади. Ёшлар ўзларида пайдо бўлиб борадиган алланечук истакларни ҳамиша ҳам жиловлаб ололмайди, қарама-қарши жинсдаги ўз тенгқурлари олдида энди ўзларини ноқулай ҳис қиладиган бўлишади. Мана шу даврда ёшларнинг ҳаёти уларни қизиқтирадиган ишлар билан банд бўлса, кўнгли одамларга хайрихоҳлик билан тўлиб-тошиб турса, уларда жинс масалаларига одатдан ташқари қизиқиш пайдо бўлмайди. Шунинг учун ёшлардаги ижобий майлларни, кўп қиррали қизиқишларни тарбиялаб бориш ниҳоятда муҳим. Жисмоний тарбия ва спорт ёшларнинг ортиқча куч-қувватини банд қилиб, организмга ҳар томонлама ёрдам бергани учун у билан шуғулланишни кенг тарғиб қилиш керак.

Ота-оналар ва педагоглар ёшларни ҳурмат қилиб, уларнинг фикрлари билан ҳисоблашишлари лозим. Ёш йигитлар билан қизлар ўртасида чуқур муносабатлар пайдо бўлади. Ота-оналар ва педагоглар бундай муносабатлардан чўчимасдан, балки уларни авайлаб, тўғри йўлга солишлари, фисқу фасод, ғийбат ва ярамасликлардан эҳтиёт қилишлари керак. Ота-оналар ўғилларида эркакларга хос вазминликни, аёлларга, жумладан ўзининг кўнглидаги қиз болага чуқур

хурмат ва меҳрибонлик билан қараш ҳиссини тарбиялаб боришлари зарур. Қиз болаларнинг жинс тарбиясида «иффат», «қизлик номи» деган тушунчаларни англатишга, қадр-қиммат ҳиссини тарбиялашга катта аҳамият бермоқ керак.

Одам жисмонан ва руҳан балоғатга етганидан кейин муҳаббат пайдо бўлади. Бундай муҳаббат ўзаро ҳурмат, қараш ва қизиқишларнинг умумийлигига асосланган бўлса, инсоннинг ҳаётини бойитади ва мустаҳкам оила қуриш учун асос яратади.

Жон – идеалистик фалсафа ва психологиядаги моддий бўлмаган, илоҳий моҳият, «инсон психик ҳаётининг эгаси ва сабабчиси». Диалектик материализм жоннинг бундай тушунтирилишини инкор қилади. Ҳозирги замон материалистик фанида «жон» атамаси «психика» нинг синоними сифатида ишлатилади.

Жонли мулоқот – ўқувчиларнинг жозибадорлиги, билим савияси, дунёқараш доираси, маънавий маданият даражаси, тадбир мазмуни ва моҳиятини табиий етказиш, ички ҳиссиёт билан ҳаракатлар уйғунлашувига асосланади.

-З-

Зарарли одатлар – муайян жамиятнинг ахлоқий меъёрлари ва тамойили, санитария-гигиена талабларига зид одатлардир.

Завқланиш – муваффақиятли бирон-бир ижодий ишни кўриш, эшитиш, сезиш орқали пайдо бўладиган психик ҳолат.

Зехн – шахснинг махсус қобилиятларининг таркиб топиши ва ривожланиши учун асос бўладиган анатомик-физиологик имкониятлар; туғма истеъдод нишонлари. Масалан, эшитув аъзоларининг туғма ҳолда ўта ривожланиши кишида мусиқа қобилиятининг шаклланиши ва ривожланишни таъминлайди.

Зийраклик-шахснинг атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, бошқа кишиларга ҳамда ўз шахсий кечинмаларига, таассуротларига нисбатан фаол муносабатда бўлиш қобилияти.

Зоопсихология- психология тармоқларидан бири бўлиб, ҳайвонлар психикасининг тараққиётини ўрганади.

-И-

Идеал – бирор нарсанинг намунаси, айрим одам ёки гуруҳ хатти-ҳаракатлари ва интилишини белгиловчи олий мақсад.

Идентификация – шахснинг ўзини ўзга одам билан эмоционал ва бошқа томондан тенглаштириши.

Идрок – сезги органларига бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни онгда бутун, яхлит ҳолда акс эттиришдан иборат психик жараён. Идрок жараёнида кишининг барча руҳий ҳаёти, онгининг бутун

мазмуни, билимлар ва тажрибалари иштирок этади. Шунинг учун ҳам идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён ҳисобланади. Идрокнинг физиологик асослари қўзғовчилар йиғиндиси таъсирида бош мия ярим шарлари қобиғида ҳосил бўлган шартли рефлектор (муваққат) нерв боғланишларидир.

Идроклилик – идрокнинг тўлиқлиги, аниқлиги ва тезлиги каби ижобий хусусиятларидан ташкил топган ақл сифати, зеҳн тезлигидир.

Идрокнинг константалиги – идрок шароити ўзгарса-да, идрок қилишдан ҳосил бўлган нарсалар (уларнинг шакли, ранги, ҳажми) идрок этилишининг нисбатан ўзгармаслиги, турғунлик ҳолати.

Иерархия- оддийдан мураккабга, мураккабдан оддийга ўтиш усуллари қўллаш орқали мантикий, танқидий, ижодий фикрлашга ўргатиш.

Ижтимоий-маиший талаб – оила аъзоларининг умум маданий савияси, эътиқоди, ота-она ва катта ёшдаги оила аъзоларининг педагогик билим билан қуролланганлиги, оила шажараси ва анъаналарига муносабат, ота-оналарнинг билим юрти ва маданий-маърифий муассасалар билан амалий ҳамкорлиги, оила муҳити, билим юрти, оила, маданий-маърифий муассасалар ишининг мазмун ранг-баранглиги (миллийлиги, репертуари), характери (фольклор-этнографик ансамбллар, халқ театри, мустақил театр, маданият уйи ва ҳ.к.) актёрлик маҳорати ва бошқалар.

Иккинчи сигнал системаси – И.Павлов томонидан сўз, нутқ ёрдамида ҳосил бўлувчи мураккаб сигнал системасини таърифлаш учун ишлатилган атама, сўз, нутқ таъсирида бош мия ярим шарлари қобиғида ҳосил бўлган муваққат нерв боғланишлари системаси. Иккинчи сигнал системаси фақат инсонларга хос. Иккинчи сигнал системаси меҳнат фаолияти туфайли биринчи сигнал системаси асосида тарихан таркиб топган бўлиб, у билан узвий боғлиқ ҳолда бўлади.

Иккинчи тартибли ихтиёрий диққат – инсон онги муайян объектга ихтиёрсиз равишда йўналтирилсада, унинг устида маълум вақт барқарор ҳолда тўпланиб туришидан иборат ихтиёрий диққат тури; диққат объектининг мазмунига қараб ихтиёрсиз диққат ихтиёрий диққатга айланиши мумкин.

Иллюзия – борлиқнинг нотўғри идрок этилиши.

Имон – ишонч, ҳақиқий эътиқодли одамда имон кучли бўлади. Буюк меросимиз ҳисобланмиш «Авесто»да имон ва эътиқоднинг ўзаро алоқаси ва унинг инсон фикрлаш ва тафаккур тарзи билан боғлиқлиги хусусида қуйидаги фикрлар бор.

Имон келтириш ёки ишонч шундай психологик ҳолатки, унда шахснинг эътиқодига мос келадиган, бирор аниқ нарсга ва ҳодисалар таъсирида онгда ўрнашиб қоладиган тасаввурлар мажмуи етакчи роль ўйнайди, Имон объекти кўпинча шахс томонидан чуқур таҳлил қилинмайди, текширилмайди, чунки унда инсоният тажрибаси, шахс эътиқод қилган ижтимоий гуруҳнинг қарашлари мужассам бўлади. Масалан, Аллоҳга имон келтириш ҳар бир мусулмон учун фарз ҳисобланади. Халқ, туғилиб ўсган

ерини муқаддас билиш, киндик қони тўкилган тупроқни соғиниш, Ватан учун баҳоли қудрат виждонан меҳнат қилиш имон белгисидир.

Имон тушунчасига фақат диний тушунча сифатида қараш тўғри эмас. Чунки ҳар кунги фаолиятида инсонларга нафи тегадиган амаллар, савоб ишлар қилиш, солиҳ хулқ соҳиби бўлиш, яқинларига меҳр-муҳаббатини аямаслик, жамиятдаги хулқ меъёрларини қалбан ҳис қилиб, уларни бузмасликка интилош ҳам имондан эканлигини унутмаслик керак.

Империяча тафаккур – Чор империяси даврида Россиянинг атроф ва чекка ўлкаларида истиқомат қилиб турган халқларга нисбатан расмий маъмурият ва ҳукмрон миллатнинг имтиёзли қатламлари томонидан амалга оширилган манманлик, калондимоғлик муносабати ва бу муносабатнинг шўро йилларида ва ундан кейин ҳам давом эттирилиши. Империяча тафаккур марказлашган Рус давлати мустаҳкамланиб, кенгайиб бориши жараёнида юзага келди ва катта давлатнинг ҳамда катта миллатнинг забот этилган халқлар ҳамда элатлар устидан ҳукмронлигининг мафкуравий ифодаси эди. Миллий тафаккурнинг мазкур шакли жамият онгига сингиб, маълум даражада, худди табиийдек бир нарсага айланишига Россиянинг мазлум халқлар устидан деярли тўрт юз йилдан ортиқ ҳукмронлиги, уларга нисбатан баъзида шафқатсиз, баъзида маккорона олиб борган сиёсати бўлди.

Афсуски, шўро йилларида бу борада вазият тубдан ўзгаргани йўқ.

Чоризмнинг «бир бутун, яхлит ҳамда бўлинмас Россия» сиёсати моҳиятан давом эттирилиб, бундай сиёсатни янги поғонага қўтарадиган ғоя ўртага ташланди, яъни СССРдаги юздан ортиқ миллат ва элатлар ўрнига «янги тарихий бирлик - совет халқи»ни шакллантириш коммунизм куриш ишини тезлаштиради, дейилди.

Бундай сиёсат натижасида миллатлар ва элатларнинг тенг ҳуқуқлилиги қўпол бузилди. Масалан, 1935-1985 йиллар орасида СССРда мактабларда чет тилларни ўқитиш сони 105 тадан 39 тага тушди, миллий тилларнинг мавқеи республикаларда тубанлаша борди; республикалар, кўпмиллатли улкан давлат – СССРнинг оддий маъмурий қисмларига айлантилди, улардан ҳар йили қандай китоблар, журналлар ва газеталар ва қанча тиражда чоп этиш фақат Марказнинг руҳсати билан ва назорати остида амалга оширилди. Бундай вазиятда Шўро Иттифоқи тенг ҳуқуқли миллатлар ва элатларнинг ҳур оиласи эмас, балки зўравонлик, қуч ҳамда мажбурийлик асосида юзага келтирилган сунъий уюшма эканлигини бутун дунёга намоён этди. Бу нарса унинг ўз-ўзидан, ичдан чириб, барбод бўлишининг, парчаланиб кетишининг сабабларидан бири бўлди.

Индукция – жузъий ёки яқка ҳукмлардан умумийга, айрим далиллардан умумлашмаларга қараб борадиган, индуктив ҳулоса чиқаришга асосланган мантиқий билиш методи.

Инновация (инглизча «innovation» – янгилик киритиш, янгиликлар) – инновацион технологиялар педагогик жараён ҳамда ўқитувчи ва талаба фаолиятига янгилик, ўзгаришлар киритиш. Уни амалга оширишда интерфаол методлардан фойдаланиш.

Инсон онги – психик тараққиётнинг юксак босқичи. Инсон онгининг пайдо бўлиши ва тараққиёти биологик омилларга эмас, балки, биринчи навбатда, ижтимоий-тарихий омилларга боғлиқдир. Онг ижтимоий мавжудот сифатида инсон тарихий тараққиётининг махсулидир ва шунинг учун онгининг тараққиёт жараёни инсоният жамияти тараққиёти билан аниқланади. Инсон онги пайдо бўлишининг биологик асоси узоқ авлод-аждодларимиз организмлари тузилишининг анатомик, физиологик хусусиятлари ва уларнинг жамоа бўлиб ҳаёт кечиришлари билан боғлиқдир. Биологик асос инсон онгининг пайдо бўлиши учун имконият яратиб берган, холос. Инсон онгининг пайдо бўлиши учун ҳал қилувчи шароит меҳнат бўлган.

Инсон меҳнат фаолиятининг доимо такомиллашиб бориши, инсоният томонидан тобора кўпроқ тажрибанинг тўпланиши шу нарсага олиб келдики, тарихий тараққиёт жараёнида инсон онги борган сари кўпроқ ижодий характер касб этиб борди ва бу инсонлар учун теварак-атрофдаги оламга фаол таъсир қилиш имкониятини берди. Шунинг учун одамнинг онгли фаолияти ҳамма вақт мақсадга йўналтирилган бўлади.

Инсон онгининг фарқлайдиган муҳим хусусиятларидан яна бири кишиларнинг ўз-ўзини билиш қобилиятига эгалигидир. Ҳайвон ўз ҳаёт фаолиятига бевосита айландир. У ўз ҳаёт фаолиятдан ўзини ажрата олмайди. У шу ҳаёт фаолиятининг ўзгинасидир. Одам эса ўзининг ҳаёт фаолиятини, ўз онги ва иродасини предметга айлантиради.

Интерфаол методлар – жамоа бўлиб фикрлаш демакдир. Бу янги педагогик таъсир этиш усуллари бўлиб, таълим мазмунининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу методларнинг ўзига хослиги шундаки, улар фақат педагог ва ўқувчи, талабаларнинг биргаликда фаолият кўрсатиши орқали амалга оширилади. Бундай педагогик ҳамкорлик жараёни ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- ўқувчи талабани дарс давомида бефарқ бўлмасликка, мустақил фикрлаш, ижод этиш ва изланишга ундаш;
- ўқувчи талабаларни ўқув жараёнида билимга бўлган қизиқишлари доимий равишда фаол бўлишини таъминлаш;
- ўқувчи талабанинг билимга бўлган қизиқишини мустақил равишда ҳар бир масалага ижобий ёндашган ҳолда кучайтириш;
- педагог ва ўқувчи талабанинг ҳаммаша ҳамкорликдаги фаолиятини ташкиллаштириш.

Интервью – бу ижтимоий психология методи бўлиб, қўйилган саволларга берилган жавоб тариқасида ахборотларни тўплаш усули.

Интернет – ягона тилда мулоқот қилувчи компьютерларнинг бутун дунё бўйлаб (глобал) тарқалган тармоғидир. У халқаро телефон тармоғига ўхшаш ҳеч кимга тобе эмас ва уни ҳеч ким тўлалигича бошқармайди. Бугунги кунда интернет 190дан зиёд мамлакатда 600 миллионга яқин абонентга эга. Тармоқ ҳажми ҳар ойда 70–100% га кўпаймоқда. Тармоқдаги барча компьютерларнинг ягона умумий тили – TCP/IP тили деб номланади. Компьютердан фойдаланувчилар бу тил орқали ўзаро мулоқотда бўладилар.

Интернетнинг тарихи 1969 йилдан бошланади. 1969 йилда АҚШ Мудофаа вазирлиги (Пентагон) мутахассислари томонидан АРПАНЕД деб номланган компьютер тармоғи яратилди. 1972 йилда Арпанедга АҚШнинг харбий бўлмаган муассасалари ҳам уланди. 1973 йилда Англия ва Норвегия билан алоқа каналлари ўрнатилди. 1977 йилда Арпанеднинг АҚШдаги ва ривожланган давлатлардаги алоқа тармоқлари қўшила бошлади. Бунинг натижасида Ер юзига тарқалган глобал компьютер тармоғи - интернет вужудга келди.

World Wide Web (WWW)ни катта бир кутубхона кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Web тугунлари китобга ўхшаса, Web саҳифалари бу китоблардаги саҳифаларни эслатади. Саҳифаларда янгиликлар, расмлар, кинофильмлар, овоз ёзувлари ва ҳ.к. бўлиши мумкин. WWWга уланган ҳар бир инсон дунё бўйича тарқалган миллионлаб маълумотларни олиш имкониятига эга бўлади.

Электрон почта (E-mail) – бу интернет тармоғининг энг кўп тарқалган хизмат тури. Ер юзи бўйлаб тахминан 300 миллион киши электрон почта хизматидан фойдаланади. Бу рақам яшин тезлигида ўсиб бормоқда.

Интернетга уланиш учун юқори малакали компьютер, дастур, таъминот керак. Интернетга уланишнинг икки йўли мавжуд: доимий алоқа канали ва телефон орқали. Биринчи йўл қиммат, аммо алоқа сифати юқори эмас. Алоқа каналлари орқали интернетга уланишни таъминловчи ташкилот провайдер деб аталади. Интернетга бирор маълумот киритиш учун Web саҳифаси очилади. Бу саҳифага киритилаётган маълумотлар махсус тилда (HTML-Hiper Text Markup Language) гиперматнли кўринишда тайёрланади. 1997 йилдан бошлаб Ўзбекистонда провайдерлар хизмат кўрсата бошлади. Ҳозир бу соҳадаги ишлар жадал суръатлар билан ривожланмоқда. 2001 йил апрел ойидан бошлаб мамлакатимизда ўтказилаётган интернет фестиваллари ва бошқа тадбирлар бунга яққол мисол бўла олади.

Жаҳон иқтисодиётининг ривожланиши яқин келажакда иккита фундаментал жараён билан аниқланади. Булар:

- информацион технологияларнинг ривожланиши;
- интеллектуал, яъни ақлий хизматларнинг кўпайиши сабабли молиявий бозорда рақобатнинг кучайиши.

Ҳозирги кунда бизнесда кимки бошқа рақобатчилардан кўра кўпроқ маълумотни таҳлил қилса ва ундан фойдаланса, кўпроқ муваффақиятга эришади. Шу боис, ривожланган давлат бўлишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган мустақил Ўзбекистон учун интернет хизматидан фойдаланиш жуда муҳимдир.

Информацион технологиянинг ривожланиши янги оламни. информацион жамиятни яратди. Ҳозирги замон техникаси ва фанининг энг самарали ва истикболли йўналиши – интернет соҳасини эгаллаш ва мустақил Ўзбекистон хизматига қўйиш кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифадир.

Интизом малакалари – иродавий малакалардир. Шунинг учун малакаларнинг барча қонуниятларидан фойдаланиб уларни ўргатиш лозим. Бироқ интизомлиликни, шахснинг бу хусусиятини ахлоқий тарбияланган

ироданинг характер ҳислати даражасигача кўтарилган ягона структурасига кўшиб, тарбиялаш ҳам керак.

Интизомлилик – иродавий сифат бўлиб инсоннинг қонун-қоида ва меъёрларга мувофиқ ҳаракат қилиши. Интизомлиликка ўз бурчларини бажаришга виждонан муносабатда бўлиш ҳам, ишчанликни ифодаловчи раҳбарларнинг кўрсатма ва буйруқларини ўз вақтида аниқ бажариш ҳам киради. Интизом одам ўзига хуш ёқадиган бирор нарсани қилаётганда эмас, балки одам бирорта оғирроқ, кутилмаган, сезгилари зўр беришни талаб қиладиган ишни бажараётганда ҳам намоён бўлади.

Интроверсия – шахс учун ўз фикрлари, сезгилари, кечинмаларининг бирламчи қадр-қийматга эгаллиги

Интроспекция – руҳий ҳодисаларни фақат ўз-ўзини кузатиш орқали ўрганадиган субъектив текшириш методларидан бири.

Интуиция – воқеликни билишнинг бевосита ҳақиқатга эришиш билан амалга оширилувчи алоҳида усули; мантикий тафаккур ёрдамида кўп вақт давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифанинг тўсатдан, кутилмаганда ҳал қилиниши; шахснинг муайян соҳадаги ҳаётини ёки илмий тажрибаларга асосланган ақлий сезгирлиги.

Ирода – шахснинг онгли ҳаракатларида, ўз-ўзини тута билишида ифодаланадиган, айниқса мақсадга эришиш йўлида учрайдиган жисмоний ва руҳий қийинчиликларни енгиб чиқишда намоён бўладиган ихтиёрий фаоллигидир. Ирода ҳам бош руҳий ҳодисалар сингари объектив воқеликни, хусусан, жамиятдаги алоҳида кишилар ҳаётидаги заруриятни акс эттиришнинг махсус шаклидир. Шунинг учун ҳам ирода, гарчи кишиларнинг ихтиёрий фаоллиги бўлса ҳам, объектив сабаблар, шахснинг яшаш тартиби ва шароитлари билан белгиланади.

Ирода фаолиятининг бузилиши – онгли равишда мақсадга мувофиқ амалга ошадиган психик фаолликнинг ўзгаришидир. Руҳий касалликларда ирода жараёнлари бузилишининг бир-биридан фарқ қиладиган 2 тури бўлиб, улар ирода фаоллигининг кучайиши ва сусайиши дея эътироф этилади.

Фаолликнинг патологик равишда ошишига маниакал кўзғалишлар киради, бу кўзғалишлар нутқ ва ҳаракат кўзғалишларини юзага келтириб, одамлар онгли равишда қатор ишларни амалга оширишда ҳаракат қилади, лекин уларни амалга оширишга жисмоний кучи етмайди. Маниакал кўзғалишга шизофрениядаги гебефреник кўзғалиш ташқи жиҳатдан ўхшашдир. Улар одамларнинг беҳуда вазиятда туриши, сакраши, югуриши каби ҳаракатлар билан ифодаланади. Уларнинг ҳаракатлари мазмунсиз ва беҳуда бўлади.

Ҳаракат кўзғалишларининг яна кататоник кўзғалиш тури ҳам бор. Бунда одам бир неча соатлаб ҳадеб стереотип қилиқлар қилади (масалан, худди сувда сузаётгандек қўлларини ҳаракатлантиради, қўл-оёқ мускулларини букади ва ҳоказо).

Иродавий зўр бериш – муайян мақсадга эришиш йўлида учраган қийинчиликларни бартараф қилиш учун онгли равишда жисмоний ва ақлий куч сарфлашдан иборат фаоллик.

Иродавий ҳаракатлар – олдиндан белгиланган муайян мақсадга мувофиқ жисмоний ёки ақлий куч сарфлаш орқали амалга ошириладиган онгли ҳаракатлардир.

Иррационализм – идеалистик фалсафа ва психологиядаги дунёнинг асосини иррационал - ақлдан ташқаридаги нарса, ақл кучи билан билиб бўлмайдиган қонуниятга зид бўлган субстанция ташкил қилади деб илмий-мантикий билишни инкор қилувчи реакцион оқим.

Истерия – психоген ва функционал табиатдаги касаллик. У эркакларга нисбатан аёлларда кўпроқ учрайди. Меъёردа бош мия пўстлоқ ости тугунлари фаолиятини тормозлаб, уларнинг фаоллигини сўндириб туради. Истерияда эса бош мия пўстлоғи тормозланиб, пўстлоқ ости тугунлари фаолияти ортади. Натижада пўстлоқ ости тугунларининг хаотик фаолияти оқибатида аффектив қўзғалишлар ва тутқаноқ хуружлари юзага келади. И.Павловнинг фикрича, истерия билан оғриган одамлар гипнозга мойил бўладилар.

Истерияда руҳиятда ҳаракат сезувчанлик соҳасида ўзгаришлар, вегетатив висцерал бузилишлар кузатилади. Истерия билан оғриган одамнинг феъл-атвори ҳам ўзига хос бўлади. Тутқаноқлар, истерик фалажлар, астазия-абазия, ихтиёрсиз ҳаракатлар ва бошқалар ҳаракат бузилишлари ҳисобланади.

Истерик ҳаракат бузилишларининг ўзига хос хусусиятлари бор. Бу фалаж оғриқ билан кечиши, фалажлар тезда ўтиб кетиб ҳаракат яна тикланиши мумкин. Одам оғриқни ўзи юзага келтириши ҳам мумкин. Масалан, бир талаба қиз дарсларни ўзлаштирмаганлиги учун институтдан ҳайдалганини ректордан эшитиб, шу заҳоти истерик тутқаноқ ҳолатига тушган: оёқ-қўллари ишламай, шол бўлиб қолган, гапиролмай, мутизм юзага келган. Ректорнинг талабага раҳми келиб, уни ўқишга қайта тиклаганини айтгандан сўнг, одамнинг ҳаракатлари асли ҳолига келиб, у соғайиб кетган.

Сенсор бузилишлар истерик кўрлик, истерик карлик, гипностезия, гиперстезия, парастезиялар шаклида бўлади.

Истерик тутқаноқларга келсак, бу тутқаноқлар эпилептик тутқаноқлардан фарқ қилади. Масалан, одам бирданига ҳушидан кетиб йиқилади. Истерияда эса одамнинг ҳуши дарров йўқолмайди ёки ҳушини умуман йўқотолмайди ва ёки ҳушини умуман йўқотмаслиги, хуруждан сўнг нима бўлганини айтиб бериши мумкин. Бундан ташқари, одам йиқилишдан олдин ўзига қулайроқ жой топиб, сўнг йиқилади, бирор жойи лат емаслиги мумкин. Тутқаноқлар эпилептик тутқаноқларга нисбатан бирмунча давомлироқ бўлади, катта ҳажмли, кўرғазмали бўлиши мумкин. Хуружлар одамнинг хоҳишига қараб узоқроқ давом этиши ҳам мумкин: одам кескин ҳаракатлар қилади, бошини деворга уради, ўзининг кўксига муштлайди ва ҳоказо. Истерик тутқаноқларда одам эпилептик тутқаноқларда бўлганидек тилини тишлаб олмайди, патологик рефлекслар бўлмайди, бехосдан сийиб юбормайди, истерик касалларнинг кўз қорачиқлари ёруғликка нисбатан таъсирни сақлаб қолади. Эпилептик тутқаноқ куннинг исталган вақтида

содир бўлади, истерик тутқаноқ эса кундузи салбий эмоциялардан сўнг рўй бериб, уйқу даврида эса содир бўлмайди.

Истерия билан оғриган одамларда нутқ, эшитув соҳасида ҳам мутизм, сурдомутизм, аутизм белгилари кузатилади.

Истерияни даволашда асосан психотерапия усуллари кенг қўлланади.

Истеъдод – шахс қобилияти ривожининг юқори даражаси.

Истиқлол – (арабча «истиклол» – кўтарилиш, қаддини ростлаш, ўсиш, юқори жойга эришиш) – ҳар бир инсон, жамоа, давлат, миллатнинг ривожланиши учун зарур эркинлик шароити.

Ўзбекистон 1991 йилнинг 31 августида ўз истиқлолини қўлга киритиб, жаҳон майдонига чиқди. Истиқлолнинг барча талабларини амалга ошириб бўлгандан кейингина мустақилликка тўла эришиш мумкин. Мустақиллик тушунчаси ҳам истиқлол сўзидан келиб чиққан. Истиқлол кўпинча сиёсий мустақиллик маъносида қўлланилади. Истиқлолга эришган кўпгина давлатлар иқтисодий жиҳатдан қарамликдан тамоман қутула олмаган бўлиши мумкин.

Истиқлол сўзи мустақиллик сўзига нисбатан бирламчидир. Истиқлол сўзи билан мустақиллик сўзининг ўзаро маъновий нисбати худди ўзбекча эрк сўзи билан эркинлик сўзининг мутаносиблигидекдир. Истиқлол ва мустақиллик сўзлари араб тилидан ўзбек тилига анча даврлар олдин ўзлаштирилган бўлиб, асрлар давомида ҳақиқий ўзбекча сўзлар сирасига сингиб кетган. Аммо, мустақиллик йиллари бу сўзлар ёт сўзлар сифатида ўзбек тилининг фаол сўзлар каторидан анча четлатилган эди.

Истиқлол сўзи бошқаларга тобе бўлмай, ўз эрки билан яшаш, ўзини ўзи идора қилиш, эркинлик маъносини билдиради. Мустақиллик эса ихтиёри ўзида бўлган, тобе ва қарам бўлмаган, ўзганинг ёрдамисиз ва раҳнамолигисиз масалаларни ҳал қила оладиган, ўзича эркин фикр юритиб, кун кечира оладиган, деган маъноларни билдиради.

Истиқлолни орзу қилган Ўзбекистон халқи мустақилликка эришди. Энди Ўзбекистон энг мураккаб масалани ҳал этиши даркор: у ҳам бўлса, истиқлол берган кенг имкониятлардан фойдаланиб, мустақил Ўзбекистонни ривожланган давлатлар каторидан ўрин олишига эришишдир.

Историзм – психика, онг одамнинг тарихий тараққиёти ва фаолияти жараёнида таркиб топиб, ривожланиб боради деб таълим берувчи материалистик психология тамойилидир. Историзм тамойили психологларни психика, онгнинг алоҳида томонларининг ижтимоий мотивлар билан тақозо қилинганлигини тан олишга чақиради.

Ифодали ҳаракатлар – шахснинг муайян психик ҳолатини, айниқса, хис-туйғуларини объектив равишда ифодалайдиган мимика, панатомимика, оёқ-қўллар каби ихтиёрсиз ёки ихтиёрий ҳаракатлар йиғиндисидир.

Ихтиёрий фаоллик – шахснинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун воқеликни ўзгартиришга қаратилган муҳим қобилияти. Фаоллик ихтиёрсиз ва ихтиёрий бўлиб, кишининг фаолияти бевосита меҳнат, ўқиш, ўйин, ижтимоий ҳаёт, спорт, ижод кабиларда яққол намоён бўлади.

Ихтиёрсиз фаоллик – психик жараёнлар, ҳолатлар ва хатти-ҳаракатларнинг онгдан ташқари (онгнинг бевосита иштирокисиз) тарзда намоён бўлиши.

Ихтисослик – бирор касб доирасида маълум бир фаолият тури учун махсус тайёргарлик ва иш тажрибалари билан эришилган зарурий билимлар, кўникма ва малакалар мажмуаси.

Ички диққат – онгнинг ўз субъектив таассуротлари, ҳис-туйғулари ва интилишларга қаратилишидан иборат диққат тури.

Ички нутқ – муайян фикрларнинг ўзгаларга баён қилгунга қадар онгда шаклланишидан иборат нутқ тури; ички нутқ одатда овозсиз, қисқа ва ихчам бўлиб, у шахснинг ўз-ўзи ёки хаёлий суҳбатдоши билан фикр олишуви тариқасида рўй беради.

Ички рецепторлар – ички органлардаги сезувчи нервларнинг таъсиротни қабул қилиб олувчи чекка учлари.

Ички тормозланиш – тормозланишнинг шартли рефлектор реакцияларда намоён бўладиган бир тури. Ички тормозланиш бошқачасига «шартли» тормозланиш ёки «ҳосил қилинган» тормозланиш деб ҳам аталади, чунки тормозланишнинг бу тури шартли қўзғовчи шартсиз қўзғовчи билан мустақамланмаган тақдирда келиб чиқади.

Ички қўзғовчи – ички рецепторларга таъсир этиб, кишида органик сезгилар ҳосил қилувчи ички органлар фаолиятидаги физиологик ҳамда кимёвий ўзгаришлар.

Ишонтириш – руҳий таъсир этиш, психотерапия (психологик методлар ёрдамида даволаш)нинг бир тури. Ишонтириш учун ишонувчининг шахсини яхши билиш керак. Ишониш ҳар хил ва киши олий нерв фаолияти хусусиятларига боғлиқ. Ҳиссиёт ва таассуротларга тез бериладиган ёки ҳолдан тойдируви касалликлар туфайли ўта чарчаган кишиларга ишониш тез таъсир қилади. Одамни ишонтиришда унинг бу ишга тайёрлиги ёки ишонтирадиган одамга қандай муносабатдалиги катта роль ўйнайди.

Бевосита сўз билан таъсир қилиб ва, қандай бўлмасин, бирорта нарсанинг ижобий таъсирини кўрсатиб ишонтирилади. Билвосита ишонтириш жуда муҳим, чунки ишонтирувчининг таъсири шу кишига ёки нарсага боғлиқ. Баъзан киши илмий асосланмаган тавсияларга амал қилганда, масалан, инфаркт бўлмаслик учун югуриш керак деб тушунганда, фанга зид ҳар хил парҳез тутишга ишонганда аҳволи гўё яхшилангандек бўлади. Ихлосманд одамлар ҳатто дам солиш, табиб дорилари, диний расм-русумлардан ҳам енгил тортишлари мумкин.

Амалиётда ўз-ўзини ишонтириш ҳам маълум. Ўз-ўзини ишонтиришдан кайфиятни яхшилашда, ўз имкониятлари ва кучига ишонтиришда ҳам фойдаланса бўлади. Ишонтиришни уйғоқлик ҳолатида ҳам, гипноз ҳолатида ҳам қўллаш мумкин.

Ишонувчанлик – шахснинг бошқа кишиларнинг таъсирига шак-шубҳасиз берилиш, ишонишдан иборат характер ҳислати. Ишонувчан кишилар баъзан таъсиротларга берилишга ҳам мойил бўладилар. Ишонувчанликнинг икки тури бўлади: умумий ишонувчанлик ва индивидуал

ишонувчанлик. Баъзан психопатологик ҳолатдаги ишонувчанлик ҳам бўлиб, у ақл ва ироданинг етарли ривожланмаслиги ёки пасайиши натижасида рўй беради. Умуман ишонувчанлик кўпинча ёш болаларга хосдир.

Ишонч – табиат, жамият ва инсон тафаккури ҳодисалари ҳақидаги ҳукмларнинг чин ёки ёлғонлигини исботлаш учун қабул қилинган тасаввур ҳамда тушунчалардан иборат онг мазмуни. Ишонч диний ва илмий ишончга бўлинади. Диний ишонч илоҳият ва ғайритабиий кучлар ҳақидаги билимларга асосланади. Илмий ишонч ҳақиқий билимларга, фан ва техника ютуқларига асосланиб, кишиларни табиат ва жамият тараққиёти қонунларини билишга ундайди.

Ишончлилик – объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни фикран тўғри, шак-шубҳасиз акс эттиришдан иборат мантиқий категория.

Иш-ҳаракатларнинг автоматлашуви – муайян фаолият турига доир ҳаракатларни онгнинг бевосита иштирокисиз бажариладиган бўлишидир.

Иқтисодий маданият – жамият аъзоларининг иқтисодий ҳаётдаги: а) оммавий ижодий иштироки; б) уларнинг иқтисодий билимлари; в) хўжалик юритишдаги маҳорати ва малакаси; г) иқтисодий фикрлаш ва тафаккур кўрсаткичларининг мажмуи.

Иқтисодий маданият иқтисодий ҳаёт соҳасида кишилар томонидан эришилган натижаларни, жамият томонидан қўлга киритилган иқтисодий тажрибани нисбатан умумлашган ҳолда акс эттиради. У иқтисодий сиёсатнинг таъсирчанлигига, бошқарувнинг сифатига, ҳар бир инсон меҳнатининг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади, иқтисодий қонунлардан фойдаланишнинг тўлақонли эканлигини англатади.

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий маданияти, пировардида, ундаги алоҳида шахсларнинг иқтисодий маданият даражасининг мажмуи сифатида юзага чиқади. Шахснинг иқтисодий маданияти деганда, у томонидан ўзлаштирилган иқтисодий билимлар, малакалар ҳамда уларнинг амалиётда, турмуш тарзида, анъаналарда рўёбга чиқариш борасидаги фаол меҳнати тушунилади. Бундан кўринадики, шахснинг иқтисодий маданияти унинг ўзини ривожлантириш бўйича фаолиятларининг натижаси ҳисобланади.

Иқтисодий маданият даражаси ҳар бир муайян жамиятдаги иқтисодий мафкура, хўжалик юритиш усуллари ва шарт-шароитларига боғлиқ бўлади, шунга кўра, у ана шу шарт-шароитлар доирасидагина ривожланади.

Маълумки, иқтисодий ҳаёт объектив иқтисодий қонунлар мажмуи асосида ҳаракат қилади. Бу қонунларнинг мазмунини оммавий равишда теран англаб етиш иқтисодий маданият даражасини белгиловчи омиллардан бири ҳисобланади. Чунки кенг омма ва унинг таркибидаги ҳар бир алоҳида шахснинг объектив иқтисодий қонунлар тўғрисидаги билимга тўла эга бўлиши, пировардида, улар томонидан ҳар бир иқтисодий ҳолатнинг тўғри талқин этилишига ва самарали ҳаракат қилинишига олиб келади.

Ўз навбатида, жамиятдаги мавжуд иқтисодий ҳолатнинг нотўғри талқин этилиши, хўжалик юритишда субъектив салбий ҳолатларнинг кўпайиши, иқтисодий муносабатларда ахлоқ меъёрларининг бузилиши

ижтимоий меҳнатнинг юқори самарадорлиги учун интизмаслик, ҳўжалик юритиш субъектлари манфаатларига асоссиз путур етказиш, эркин иқтисодий фаолиятнинг чеклаб қўйилиши, бошқарув тизимининг номукамаллиги ва ходимларнинг малакасизлиги, меҳнат натижалари ва сифатнинг етарли рағбатлантирилмаслиги, мажбурий меҳнат тартибининг жорий этилиши, мулкий чекланишларнинг мавжудлиги ва бошқа ҳолатлар иқтисодий маданият даражасининг етарли эмаслигидан дарак беради.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, иқтисодий маданиятни юксалтириш давлатнинг муҳим вазифаларидан бирига айланди. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан асосий ўзгаришлар амалга оширилиб, бозор маданиятини шакллантириш учун жиддий асос яратилди. Иқтисодий маданият ривожининг асосий омилларидан бири бўлган ҳўжалик юритиш эркинлигининг асоси таъминланди. Ўзбекистон Конституциясида мамлакат иқтисодиётининг бозор муносабатларини ривожлантиришга йўналтирилганлиги, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқли эканлиги ва уларнинг баравар муҳофаза этилиши, хусусий мулкнинг ҳам давлат ҳимоясига олинганлиги белгилаб берилди. Иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги учун кенг йўл очилди. Аҳолининг иқтисодий қобилиятини кенгайтириш, меҳнатга бўлган ижодий ёндашувни кучайтириш, тадбиркорлик фаолиятидаги иштирокини фаоллаштиришга асосий эътибор қаратилиб, уларни амалга ошириш учун зарур шарт-шароитлар такомиллаштирилмоқда.

Иқтисодий мустақиллик – муайян бир мамлакатнинг шу мамлакатда мавжуд ишлаб чиқариш кучлари билан ишлаб чиқариш воситаларига, табиий ҳамда маънавий бойликларга, шу бойликлар туфайли яратилган маҳсулотдан тушган миллий даромадга ва уни тақсимлашга ягона эгалик қилишидир.

Ўзбекистонда иқтисодий мустақиллик умумжаҳон цивилизациясига, давлат ва жамият қурилишининг халқаро тажрибаларига, миллий анъаналарга, ижтимоий қадриятларга асосланган. Иқтисодий мустақилликни таъминлашнинг асоси - мамлакатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлиги, унинг бир маромда мувозанатни сақлаган ҳолда ривожланишидир.

Иқтисодий барқарорлаштириш – бозорни шакллантириш бўйича қонунлар билан белгиланган муқаррар жараён. У танглик ҳолатига барҳам беришга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Бунда ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари даражаси ўртасидаги мувофиқликка иқтисодий қонунлар орқали эришилади. Бозорда талаб билан тақлиф ўртасида қулай мувозанат юзага келади.

Жаҳон тажрибасида иқтисодий барқарорлаштиришнинг бир неча кўринишлари мавжуд: 1) мониторинг ёндашув – у пулнинг қадрсизланиш даражасини пасайтириб туришга, пул ҳажмини кескин камайитириш ҳисобига пул муомаласини барқарорлаштиришга асосланган. Бундай ёндашув чуқур иқтисодий қайта ўзгартиришларни таъминламайди, аксинча, ишлаб чиқаришнинг моддий ҳажмлари камайишига, инвестиция фаолияти тўхтаб қолишига олиб келади; 2) ишлаб чиқаришни ва тадбиркорлик фаолиятини

ривожлантириш, таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, иқтисодий номутаносибликларга барҳам бериш.

Ўзбекистонда иқтисодиётни барқарорлаштиришнинг ўзига хос йўли танланди. Бу йўл қуйидагилардан иборат:

- макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш;
- таркибий ўзгаришларни таъминлаш;
- ишлаб чиқаришнинг барча даражаларида давлат таъсирини мувофиқлаштириш ва юксак меҳнат интизомини таъмин этиш;
- аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш;
- пулнинг қадрсизланишини тўхтатиб қолиш чораларини кўриш;
- давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволини барқарорлаштириш имкониятини яратиш;
- тўлов баланси ва давлат валюта резервлар ҳолатини яхшилаш, сўм курсининг барқарорлигини таъминлаш.

Ички имконият, салоҳият ва заҳираларимизнинг чексиз бой ва турли эканлигини назарда тутган ҳолда давлатимиз иқтисодий мустақиллик йўлида муваффақиятли одимлаб бормоқда.

- К -

Калокагатия — юнонча сўз бўлиб, яхшилик билан ибратли хулқнинг бирлиги, ахлоқийлик билан гўзалликнинг уйғунлигини фанда инсон саломатлигининг жисмоний, руҳий, ақлий қувватга боғлиқлигини ўрганадиган соҳа.

Кароматли тушлар — уйқу жараёнида кўрган тушларни шахснинг тақдирига боғлаб йўйишдан иборат бидъат. Кароматли тушлар ҳақидаги фикрларга кўра, кишининг тушида кўрган нарсалар ўнгида тўғри келармиш ёки туш кишининг келажаги ҳақида олдиндан хабар берармиш. Масалан, мусулмон халқларида тушида кўрилган хом гўшт мушкулотга, ип йўлга йўйилади. Агар киши тушида янги кийим кийса, обрўсининг ортишига, от минса, мартабага эришиши ёки мурод-мақсадига етишига йўйилади. Туш кўришни кишининг тақдирига боғлаш бежиз эмас, туш кўриш ихтиёрсиз хаёлнинг бир тури бўлиб, унинг мазмунида кишининг орзу-умидлари, ҳаёти учун фойдали ёки хавфли ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ҳам ифодаланиши мумкин, лекин туш кишининг келажак иқболидан дарак беради, деб қатъий фикр билдириш нотўғридир.

Касб — махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида маълум бир соҳада касбий фаолиятни амалга ошириш учун назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни ўз ичига олган жисмоний имконият, ақлий қобилият ва ҳукуқий асосларни таъминловчи меҳнат фаолияти тури.

Касб масъулияти — шахс касбий фаолиятининг касб бурчига мувофиқлиги.

Касб шаъни — одамнинг мутахассис сифатида ўзига ва ўз касбига муносабатини, мутахассисга жамиятнинг муносабатини белгилайдиган фазилат. Касб шаъни одамнинг аниқ ижтимоий аҳволига, фаолиятининг тури

ва хизматларининг тан олинишига боғлиқдир. Касб шаъни одамнинг ўзи ва унинг жамоаси эришган обрў-эътиборни қўллаб-қувватланишни талаб қилади.

Касб этикаси (ахлоқ-одоб) – одамларнинг касбий фаолиятидан келиб чиқадиган ўзаро муносабатларнинг ахлоқий хусусиятларини таъминловчи ҳуққ-атвор қоидаси.

Касбий бурч – меҳнат бурчининг бир тури. Касбий бурч у ёки бу касб намояндалари бажарадиган маънавий-ахлоқий талабларни белгилайди ҳамда умуман касб эгаларининг жамиятга меҳнат фаолиятини, бир-бирига муносабатини, уларнинг мўлжалларини мужассамлаштиради.

Касбий маданият – касбий билимлар ва фикрлар услуби билан фаол ишлаб чиқариш, касбий фаолият ўртасидаги алоқадорлик омиллари намоён бўлади. Касбий маданият мазмунида маданият ва касбнинг ўзаро таъсир хусусиятлари мавжуд бўлиб, унинг таркибита касбий онг, касбий фаолият, касбий муносабатлар киради.

Касбий тавсифнома – бирор касбга тааллуқли билимлар мажмуаси бўлиб, шу соҳа ихтисослигига қўйиладиган илмий асосланган талабларнинг йиғиндисидан иборатдир. Касбий тавсифнома касбга йўналтириш, касб танлаш, ўқитиш, тарбиялаш, етакчиларнинг малакасини ошириш ва уларни аттестациядан ўтказиш ишларида тавсия этилади.

Касбий тарбияланганлик – шахс баркамоллигини белгиловчи ахлоқий сифатлардан бўлиб, кишиларнинг фаолиятидаги касбий саводхонликнинг амалдаги ижроси жамият ва давлат касбий, ҳуқуқий сиёсати асосида намоён этилишидир. Касбий тарбияланганлик даражаси шахс хатти-ҳаракатидаги самарали, фойдали, ижодий фаолияти натижалари ҳаёт талаби эканлигини англаш билан белгиланади. Ўқувчиларда ана шу фазилатларнинг барчаси бевосита касб ўрганиш жараёнида шакллантирилади. Бунинг учун қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш лозим:

- ёшларни эркин фикрлашга тайёрлаш, ҳаёт мазмунини тушуниб олишга кўмаклашиш, ўз-ўзини идора ва назорат қила билишини шакллантириш, ўз шахсий турмушига мақсадли ёндашув, уларда режа ва амал бирлиги ҳиссини уйғотиш;

- ўқувчиларни миллий, умуминсоний қадриятлар, юртнинг бой маънавий мероси билан таништириш, дунёвий билимларни эгаллашга бўлган талабларни шакллантириш, малака ҳосил қилдириш, эстетик тушунчаларини шакллантириш;

- ҳар бир ўқувчининг билимдонлигини ва ижодий имкониятларини аниқлаб, уларни маънан ривожлантириш, ўқувчилар ижодкорлигини, иқтидорини юзага чиқариш ва уларни янада қўллаб-қувватлаш учун шарт-шароит ҳозирлаш;

Кек сақлашлик – атрофдаги кишилар билан бўлган салбий муносабатларни, шахсий гина-адоватларни узоқ вақт эсда сақлашга мойиллик билан ифодаланадиган салбий характер ҳислати.

Корректровкали ҳаракатлар – ориентровкалаш ва бажариладиган фаолиятга ноаниқликлар, хатолар, оғишлар ва муваффақиятсизликлар ҳақида

тескари ахборот асосида тузатишлар, аниқликлар ва ўзгаришлар киритилиши.

Корреляцион таҳлил – текширилаётган ҳодисалар ёки омилларнинг шакллари, белгиларнинг алоқадорлик даражасини (бир-бирига боғлиқлигини) баҳолашнинг статистик методи.

Кузатувчанлик – шахс хусусиятларидан бири, у идрок қилиш жараёнида нарсанинг камдан-кам учрайдиган, аммо муҳим томонларини пайқай олишида намоён бўлиши.

Кўргазмали образли тафаккур – тафаккур турларидан бири, тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашни характерлаб бериш.

Кўргазмали ҳаракат тафаккури – тафаккур турларидан бири, нарса ва ҳодисалар билан ишлаш жараёнида, уларни бевосита идрок қилиш жараёнида.

Кўриш диққати – нарса ва ҳодисаларни кўриш органи орқали идрок қилиш, эсга тушириш муносабати билан намоён бўладиган диққат тури.

Кўриш идроки – кўз орқали амалга ошириладиган идрок тури.

Кўриш сезгиси – кўриш анализаторига бевосита таъсир этиб турган ранглар ва ёруғликни акс эттиришдан иборат сезги тури.

-Л-

Лаёқат – нерв тизимининг ирсий детерминациялашган анатомик-физиологик хусусияти, одамда қобилятлар таркиб топиши ва ривожланишининг дастлабки туғма, табиий заминидир.

-М-

Мавҳумлик – нарса-ҳодисаларнинг белгиларини, хусусият ёки сифатларини фикран ажратиб олиш.

Мавҳум-мантиқий тафаккур – нарса ва ҳодисаларнинг белгисини, сифат ҳамда хусусиятларини, сабаб-оқибат боғланишларини акс эттирувчи тафаккур тури.

Мавҳум тафаккур – умумий ва тафаккур қилинадиган тушунчалар ёрдамида пайдо бўладиган тафаккур тури. Мавҳум тафаккур орқали нарса ва ҳодисаларнинг бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган хусусиятлари, ўзаро муносабатлари аниқланади, қонуниятлар очилади, қиймат каби мавҳум тушунчалар ҳосил қилинади.

Мавҳум тушунча – воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзини эмас, балки уларнинг белги, хусусият, сифат ва ўзаро муносабатларини акс эттирадиган тушунчалар. Масалан, назокат, ҳаракат, гўзаллик каби тушунчалар. Мавҳум тушунчаларнинг мазмуни уларни аниқ нарса ва ҳодисаларга татбиқ қилингандагина очилади.

Маза сезгилари – сувда ёки сўлакда эриган моддаларнинг таъмини акс эттиришдан иборат сезги тури. Тилнинг юза қисми ва юмшоқ танглай маза сезгиларини сезувчи аъзолари ҳисобланади.

Мазасини тотмоқ – озуқа маҳсулотларини, айниқса, вино, чой кабиларнинг таъмини кўриб, сифатини аниқлаш.

Майл – фақат мавжуд шароитдан норози бўлган ҳолда интилишнинг аниқ мақсадини ёки эҳтиёж объектни англаб етмасликдан иборат иродавий босқич. Майл моддий, руҳий ва физиологик эҳтиёж, муҳтожликдан келиб чиқса ҳам, лекин сабабсиз зерикаш, нималарнидир ёки кимларнидир, ҳали уларни тўлиқ англаб етмай, қўмсаш ҳисси тариқасида кечирилади.

Мантиқий хотира – хотира турларидан, материални маъно томондан ўзаро боғланган ҳолда тушуниб эсда қолдиришга асосланади.

Мантиқсизлик – фикрлаш жараёнида мантиқий тафаккур қоидаларининг бузилишидан иборат ақлий нуқсон, тафаккурдаги мантиқий боғланишсизлик.

Маънавий қадриятлар – ўқувчи касбий маданияти, характери камрови, шакл ва мазмунига таъсир этиш.

Маънавият – башарият тараққиётининг маҳсули – инсоннинг маълум даражадаги жисмоний, ақлий, ахлоқий ва руҳий балоғати ва дунёқарашини ифодаловчи тушунча. «Маънавият» сўзининг маъноси энг аввало меҳр-шафқат, халққа муҳаббат, ўз диёрини севмоқ, ватанпарварлик кабиларда ўз ифодасини топади.

Маърифат (арабча «арафа» – «билмоқ» сўзидан) – таълим-тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний ғоялар мажмуи асосида кишиларнинг онг-билимини, маданиятини ўстиришга қаратилган фаолият. «Маърифат» тушунчаси «маънавият» ва «маданият» тушунчалари билан чамбарчас боғланган бўлиб, унинг тарихи жамият тарихининг ажралмас қисмидир. Юртбошимиз «Илм-маърифатга қизиқиши султ миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди», деганларида унинг жамият ҳаётида қанчалик аҳамиятга эга эканлигини назарда тутди.

Ўзбекистонда маърифат соҳасидаги ишлар ўзининг узоқ йиллик тарихига эга. 1917 йилга қадар ислом ҳукмрон мафкура бўлиб келган даврда маориф муассасалари асосан уч турдаги диний мактаблар: ибтидоий мактаблар, мадраса ва корхоналар шаклида мавжуд эди. Яқин вақтларга қадар илмий адабиётларимизда инқилобдан олдинги Марказий Осиёдаги мактаблар таҳлилига жўн ёндашиб келинганди. Ваҳоланки, бу мактаблар минтақада мавжуд бўлган давлатлардаги ижтимоий жараёнларни бошқариш ва тартибга солиш муассасаларининг таркибий қисми бўлиб хизмат қилган.

Инқилобдан кейинги дастлабки йилларда маориф соҳасида олиб борилган ишлар самараси ўлароқ ўзбек мактаблари қонуний равишда она тилида ўқитиш ҳуқуқига эга бўлди. Лекин бу мактаблар моҳиятан шўроларга хизмат қилди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг илм-маърифатга катта эътибор берилаётганини бу соҳада амалга оширилаётган ишлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари

кенг миқёсда мазкур соҳа фаолиятини назорат қилиб турибди. Янги лицей, коллеж ва гимназияларда Ўзбекистонда яшаётган болалар билим олапти. Маълумки, ҳозирда хорижий тилларни ўрганишга катта аҳамият берилмоқда. Ривожланган мамлакатларнинг нуфузли университетларига замонавий илмларни ўрганиш учун қобилиятли ёшлар юборилмоқда. Қолаверса, Президент И.А.Каримов фармони билан «Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази» тузилди, бу ташкилот давлатимиздаги барча маърифат, маданият ва маънавият ҳомийларини ўз атрофига жипслаштириб, маърифат ишини янги поғонага кўтармоқда.

Меланхолик – темперамент турларидан, психик фаолликнинг суст, тез таъсирланувчанлик, ҳатто арзимаган нарсалар учун ҳам жуда чуқур таъсиротга берилиши билан характерланади.

Меланхолик темпераменти – тез аразловчи, ҳатто муҳим бўлмаган ҳодисаларга ҳам ниҳоятда каттиқ қайғурувчи, лекин атрофдагиларга суст реакция билдирувчи киши. Унга астеник иродавий зўр бериш билан яхши ушлаб бўлмайдиган, яъни енгиллик билан юзага келадиган кечинмалар, ортиқ таъсирчанлик, енгил эмоционал заифлик, яъни эмоционал сустлик деб аталувчи ҳолатлар хосдир. Меланхолик темпераментли кишига ташқи жихатдан айтарли сезилмас даражадаги чуқур кечинмалар, енгил эмоционал хайрихоҳлик, ниҳоятда кучли таъсирланувчанлик хос.

Менталитет (лотинча «mens» – ақл, идрок) – жамият, миллат, бирлик ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қуввати. Жамият, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос анъаналари, расм-русумлари, урф-одатлари, диний эътиқод ва иримларини ҳам қамраб олади.

Истибод даврида менталитет масалалари илмий нуқтаи назардан талқин қилинмас эди. Чунки ўша даврда маълум миллатни ўта илғор ва салоҳиятли, бошқа миллат ва элатларни эса қолоқ ва норасо қилиб кўрсатиш сиёсатига менталитет назарияси моҳиятан зид эди. Жамиятнинг, миллатнинг, маълум бир жамоанинг ёки шахснинг менталитетини ўрганиш ва аниқлаш ниҳоятда катта эҳтиёткорликни ҳамда жиддий ёндашишни талаб қилади. Менталитетни фақат миллатнинг сони, тарихининг бой ёки қашшоқлиги, унинг қарам, тобе бўлганлиги билангина аниқлашга уриниш жиддий хатоларга олиб келиши мумкин. Уни аниқлаш учун жуда кўп омиллар эътиборга олиниши ва бошқа миллатлар билан қиёсланиши, ушбу миллат яшаб турган шарт-шароит, тарихий давр, унинг ўтмиши, руҳияти ва бошқа қатор жихатлар ўрганилиши шарт. Бу масалаларга расмий кўрсаткичлар (қўшин сони, қуроли ҳамда яроғ-аслаҳа миқдори ва сифати, давлат машинасининг изга солинганлиги ва ҳоказо) асосида ёндашиб, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда қатор буюк давлатлар (Франция, АҚШ, СССР, Россия) бир талай қутилмаган қийинчиликларга дуч келдилар, узок йиллар давом этган жанглардан сўнг ғалабага эриша олмай, Жапон, Вьетнам, Афғонистон билан бир қаторда бошқа ҳудудларни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлдилар.

Ўзбек миллати менталитетининг шаклланиш жараёни деярли уч минг йиллик тарихга эга. Халқимиз инсоният моддий ва маънавий маданиятини бебаҳо дурдоналар билан бойитди. Аммо мустабид шўролар тузуми даврида у ўз тарихини, анъаналарини, маданиятининг шаклланиш йўллари, урф-одатлари ва расм-русумларини тўла-тўқис ўрганиш имкониятидан маҳрум эди. Чунки тарих, миллий маданият ва миллий тилларни ривожлантириш акидалашган мафкурабозлик руҳида олдиндан белгиланган маълум истибоддий мақсадларга бўйсундирилган эди.

Мустақиллик ўзбек халқи олдида ўз менталитетини ўрганиш, уни тиклаш ва бойитишда улкан имконият уфқларини очди. Менталитет назариясини ишлаш ва ўзбек халқининг ҳақиқий бой ва ранг-баранг тарихини тиклаш ижтимоий фанларнинг бугунги долзарб вазифаларидан биридир.

Ҳар бир миллатнинг ақли, идроки, фаҳм-фаросати, яшаб турган шарт-шароитлари, тарихи, қандай халқлар қуршовида истиқомат қилиши, ижтимоий фаоллиги ва қатор бошқа омиллар билан боғлиқдир. Асрлар давомида ўзбек халқи муҳим савдо-сотик, илм-фан, меъморчилик, ҳунармандчилик марказлари, халқларни ва мамлакатларни бир-бири боғлаб турган йўллар чорраҳасида яшагани сабабли, унинг менталитети, ақли, фаросати ва зеҳни чархланиб, ўткирлашиб борган. Шу боисдан юртимиздан ўнлаб ва юзлаб жаҳонга донғи кетган мутафаккирлар, олиму уламолар, давлат арбоблари ва намояндалар етишиб чиққан. Аммо халқимиз XVI–XX асрлар оралиғида узоқ турғунлик даврини бошидан кечирди. Буюк географик кашфиётлар, мисли кўрилмаган назариялар ва техникавий ихтиролар сабабли ғарб мамлакатлари ўз тараққиётида биздан ўтиб кетди, биз эса хонлар, амирлар, мустамлакачилар, истибодчилар «ғамхўрлиги» туфайли илгариги салоҳиятимиз, мустақил фикрлаш қобилиятимиз ва бошқа қатор жиҳатларимиздан узоқлашдик, кўпларимиз мутелик, норасолик, қарамлик руҳиятининг бандаларига айландик. Шу боисдан ўзбек миллатининг менталитетига жиддий путур етди.

Шу боисдан мустақиллик мафкурасининг мақсад ва мазмуни ўзбек халқининг ҳақиқий менталитетини тиклаш ва уни бойитишдан иборатдир.

Механик хотира – материалнинг маъно-мазмунига тушунмаган ҳолда такрорлашдан иборат хотира.

Мехнат терапияси – меҳнат жараёнларидан даволаш мақсадларида фойдаланадиган фан тармоғи. Мехнат терапияси асосан организмнинг умумий танасини кўтариш, айрим органларнинг бузилган функцияларини ва беморнинг умумий иш қобилиятини тиклашга хизмат қилади.

Миллат (арабча «миллат» – халқ) – кишиларнинг ягона тилда сўзлашиши, яхлит ҳудудда истиқомат қилиши, муштарак иқтисодий ҳаёт кечириши, умумий маданият ва руҳиятга эга бўлиши асосида тарихан ташкил топган барқарор бирлиги. Миллат маълум ҳудудда барқарор яшаб, тарихий тараққиёт давомида ривожланиб келган кишиларнинг маънавий-руҳий бирлигининг вужудга келиши асосида шаклланади. У фақатгина «капиталистик жамиятнинг муқаррар маҳсули» эмас, балки инсоният тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлади, аммо улар миллатнинг

абадийлигини таъминлашнинг охирги имконияти эмас. Улар миллат тараққиёти учун зарурий шарт ҳисобланади. Унинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий омили – унинг ички маънавий-руҳий салоҳиятидир. Миллатларнинг салоҳияти, қобиляти, матонати, тадбиркорлиги ва тинимсиз меҳнати натижасида ҳозирги замон цивилизацияси, моддий ва маънавий маданияти, уларни бойитиш ва ривожлантириш йўллари ва усуллари юзага келтирилган.

Мутахассисларнинг ҳисобича, Ер юзида етти мингга яқин миллат ва элат мавжуд. Улар ўз қаторида инсониятни ўрта ҳисобда 96 фоиздан бирлаштиради, қолган тўрт фоизи эса элатлар ва қабилалардан иборат. Ҳар бир миллатнинг сони неча ўн мингдан бир неча юз миллионгача боради.

Баъзи олимлар миллатларни сон жиҳатидан бешта гуруҳга бўладилар. Аммо бу фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки масаланинг моҳияти миллатнинг сонидан эмас. Барча миллатлар сонидан қатъи назар, тенг ҳуқуққа эга.

Жаҳондаги энг йирик 27 миллат Ер юзи аҳолисининг қарийб 75 фоизини ташкил қилади. Бу рақамлар миллатларнинг нақадар хилма-хил эканлигини кўрсатади.

Миллатларнинг ўзаро муносабатларида асосий қоида уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан тенг эканлигини тан олишдир. Буюк ва йирик миллатларнинг ўз сони ва имкониятларига ишониб, кичик миллатларга дўқ-пўписа қилиб, уларни қурол кучи билан забт этиш ва бўйсундириш нияти кейинги вақтда Вьетнам, Жазоир, Афғонистон, Абхазия, Чеченистон давлатлари мисолида кўришимиз мумкин. Бунинг натижасида бошқа миллатларни моҳиятан камситиш сиёсати тўла равишда ўзини фош қилди ва ўн беш мустақил давлат парчаланиб кетишининг асосий сабабларидан бири бўлди.

Демак, миллатларнинг сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан тенглигини тан олиш ҳозирги замон сиёсатининг муқаррар ва зарур қонун-қоидаси бўлиши шарт. Аммо айни вақтда, ҳозирги замон иқтисодиёти миллатлар, мамлакатлар орасида ўзаро тенг ҳамкорликни талаб қилади.

Миллий истиқлол мафкураси – халқнинг ўзгаларга тобе бўлмай, эркин ва озод яшаш, ўзини-ўзи идора этишга қаратилган, унинг истиқболлини белгилайдиган орзу-умидлари, қарашлари, ғоялари мажмуи, жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири.

Миллий истиқлол мафкураси инсоният тарихидаги энг эзгу ва қадимий ғоялардандир. Чунки инсоният ўтмиши минг йиллар давомида бошқа давлатларни тобе этиш, уларнинг ҳудудларини босиб олиш, улар устидан ҳукмронлик ўрнатишдан иборат бўлган. Шу сабабли тарих, халқларнинг ўз озодлиги, тобеликдан қутилиши учун кураши тарихи бўлган. Мустамлакачилик сиёсати, турли империялар яратиш, барча қитъаларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш, қолоқ ҳамда тобе халқлар моддий ва маънавий бойликларини талон-тарож қилиш, айниқса, XVI асрдан XX асрнинг ўрталаригача давом этди.

Дунёнинг ҳамма бурчакларида, шу жумладан, Европа қитъасида, Африкада, Осиёда, Жанубий ва Марказий Америкада ўнлаб халқларнинг

миллий озодлик, миллий истиқлол учун кураши натижасида XX асрнинг 60-70 йилларига келиб, носоциалистик дунёда мустамлака давлатлар қолмади, ўнлаб мустақил давлатлар шаклланди. БМТга аъзо мустақил давлатларнинг сони 1947–2005 йиллар оралиғида икки баробарга кўпайди. Бунинг натижасида жаҳон миқёсида миллий истиқлол ғоялари енгилмас эканлигига ишонч пайдо бўлди, миллий озодлик ҳаракатининг ғалабаси туфайли ҳукмрон синфлар ўз ижтимоий-моддий бойиш манбаларини мустамлакалардан, ярим мустамлака мамлакатлардан ва ёлланма меҳнат соҳасидан илғор фан, техника ва технология ҳамда бозор муносабатлари оламига кўчирдилар. Шу асосда жамият фаровонлигини тубдан ўзгартиришнинг чексиз-чегарасиз манбаси юзага келтирилди. Демак, ҳозирги ривожланган мамлакатлар икки омил - миллий истиқлол мафкураси ғалабасининг ва бозор иқтисодиётига суянган янги фан, техника, технологиянинг ютуқларига кўчиш маҳсулидир.

Ўзбекистонда чуқур инқирозга учраган коммунистик мафкура тарих саҳнидан тушгач, республикада маълум муддат давомида мафкура зарурлигини тақозо этди. Зеро, мафкуравий бўшлиқ пайдо бўлган шароитда, турли бузғунчи кучлар, шу жумладан, ҳокимиятга йнтилувчи сохта демократлар ва дин ниқобидаги мутаассибчилик тарафдорлари, мафкуравий яккаҳокимликдан қутилган фуқаролар, хусусан, мустақил фикрга ва мустаҳкам эътиқодга эга бўлмаган ёшларнинг онгини заҳарлашга ҳаракат қиладилар. Ваҳобийлар, ҳизбуттаҳрирчилар, акромийчи-ларнинг таъсири остига тушган баъзи ёшларнинг жинойтга қўл урганликлари ана шундай ғоявий кўпоровчиликнинг натижасидир.

Шунинг учун Ўзбекистон раҳбарияти, шахсан мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов халқимизнинг бой маънавий мероси, бебаҳо қадриятлари, эзгу ният, орзу-умидлари ва умумбашарий қадриятларга асосланган миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш, оммалаштириш, кишилар онгига сингдириш масалаларига катта эътибор бермоқда.

Миллий истиқлол ғояси – мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, обод ва озод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишга хизмат қиладиган мафкура тўғрисидаги яхлит ва изчил таълимот. У ўзида жамият тараққиётининг мафкуравий тамойилларини ифода этади. Бу таълимот ҳар бир мамлакатда ўз тушунча ва тамойилларга, тарихий илдизларига, илмий, дунёвий, диний негизларига ва фалсафий асосларига эга назария ҳамдир. Миллий истиқлол ғояси айнан шундай назария сифатида ижтимоий воқеликнинг ифодаси, ҳар бир мамлакатда ўзига хос шаклланиш қонуниятлари ва хусусиятларига эга умуммиллий жараёндир.

Миллий истиқлол ғояси мамлакатдаги ҳар бир миллат, элат, ижтимоий гуруҳ, дин, партия ёки табақа (қатлам) вакили учун умумий мезон бўла олади. Шу маънода, у 130 дан зиёд миллат ва элат вакилларида иборат Ўзбекистон халқининг умумий ғоясидир. Халқнинг мустақил давлатчилик анъаналарини таъминлаш ҳамда фуқароларда ёт ва бегона ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш, уларни эркин, демократик фуқаролик жамияти барпо этиш йўлида бирлаштириш, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ

фаровонлиги ишига сафарбар этиш бу ғоянинг асосий мақсади ва вазифаси саналади.

Маълумки, инсон ҳаётида ва ҷамият тараққиётида ғоялар муҳим ўрин тутати. Шу маънода, инсоният тарихи - ғоялар тарихи демакдир. Ҳар қандай миллат ва халқ, ҳар қандай ижтимоий тузум ва давлат муайян бир тамойиллар, қадриятлар асосида ҳаёт кечиради ҳамда ўз манфаатлари, орзу-умидлари, мақсад-интилишларини кўзлаб ҳаракат қилади. Демак, улар ҳаётдаги маълум бир ғояларга, мафкурага таянади.

Инсон тафаккури воқеликни идрок этиш жараёнида турли фикрлар, қарашлар, ғоялар ва таълимотлар яратати. Лекин тафаккур яратган ҳар қандай фикр ёки қараш, мулоҳаза ёки нуқта ғоя бўла олмайди. Фақат энг кучли, таъсирчан, залворли фикрларгина ғоя бўла олиши мумкин. Одатда, ғоялар маълум макон (худуд) ва муҳитда пайдо бўлиши, ҷамият тараққиётига ижобий ёки салбий ҳисса қўшиши, кишиларнинг онги ва қалбидан жой олиши, ўз умрини яшаб, жозиба кучи ва қувватини йўқотгач, тарихий хотирага айланиши ҳам мумкин.

Демак, ғоянинг энг муқим хусусияти инсонни, ҷамиятни маълум мақсад сари етаклайдиган, уни ҳаракатга келтирадиган, сафарбар этадиган куч эканлигидадир. Ғоянинг моҳияти айнан ана шунда ифодаланади,

Мустақиллик ёки миллий истиқлол ғояси энг улуғ ва эзгу ғоядир. Ҳар бир халқ истиқлол туфайли ўзига ёт ва бегона тузумдан, ижтимоий тазйиқлардан озод бўлади, ўз салоҳиятини тўла-тўқис ишга солиш, ўзи истаган, ўзи хоҳлаган, ўзи танлаган тараққиёт йўлидан бориш имкониятини қўлга киритади.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов томонидан назарий жиҳатдан асослаб берилган «Ватан равнақи», «юрт тинчлиги», «халқ фаровонлиги», «комил инсон», «ижтимоий ҳамкорлик», «миллатлараро ҳамжиҳатлик», «диний бағрикенглик» каби тушунчалар миллий истиқлол ғояси фанининг асл мазмунини ташкил қилади. «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» фани мамлакатимизнинг барча олий ўқув юртларида ўқув тизимида киритилди. Уни мустақиллик йилларида шаклланган янги фан дейиш мумкин. Мазкур фан озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этаётган халқимизнинг мақсад ва муддаолари ҳамда орзу-умидларини, лўнда қилиб айтганда, ҷамиятимизда шаклланиб келаётган миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини ўргатади.

Миллийлик — тарихан ташкил топган барқарор ижтимоий-этник бирликларни, яъни миллатлар ва элатларни бошқа барқарор ижтимоий бирликлардан, масалан, ижтимоий синфлардан фарқловчи томонлар, хусусиятлар, маънавий, руҳий ва маданий қирралар ҳамда тафовутлар мажмуи.

Миллийлик ҷамият ҳаётининг энг муҳим омиллардан биридир. Чунки ҷамият ва, умуман, инсоният миллатлар ҳамда элатлардан иборатдир. Шу боисдан ҷамиятдаги барқарорлик, тинчлик ва кишиларнинг бунёдкорлик фаолияти кўп жиҳатдан миллатлар ҳамда элатларнинг ўзаро муносабатлари

канчалик тўғри ва одилона ҳал қилинганлигига боғлиқ. Миллийликни миллатлар ёки элатларнинг фақат маълум хусусиятлари орқали тушунтиришга интилиш миллийликнинг баъзи нозик томонлари ва кирраларини инобатга олишга тўсқинлик қилиб, миллатлар ёки элатлар онгида норозиликлар пайдо бўлишига олиб келиши мумкин. Миллийлик масаласида тўғри фикр юритмоқ учун ҳар бир миллатнинг ва элатнинг тарихи, анъаналари, урф-одатлари, расм-русумлари, маданияти, бошқа миллатлар ва элатлар билан муносабатларини ўрганмоқ зарур.

Собиқ шўролар тузуми даврида миллийлик масалаларини тадқиқ этиш ва ўрганиш маъқул кўрилмас эди. Чунки бу ҳолда миллийликни билиш ва англаш учун миллатлар ва элатлар орасидаги фарқлар ва тафовутларни ўрганмоқ зарур бўларди. Ҳолбуки, у даврдаги ҳукмрон мафкура миллатлар ва элатлар орасидаги фарқларни эмас, уларни яқинлаштирувчи, уларни тезроқ кўшиб юборишга хизмат қилувчи омиллар ва хусусиятларни ўрганишни талаб қилган. Шунинг натижасида истибдод даврида миллатларнинг ва элатларнинг ҳаёти, тарихи, урф-одатлари бир томонлама, юзаки ўрганилди.

Миллийлик байналмилаллик билан узвий бир бутунликни ташкил қилади. Байналминалликка таяниш, бошқа миллатларнинг ютуқ ва ижобий тажрибаларини ўрганиш ва ўз ҳаётига ижодий равишда киритиш миллийликни бойитиш ва ривожлантиришнинг муҳим омилидир. Байналмилаллик эса, ўз навбатида, миллатларда мавжуд бўлган энг юксак ютуқлар асосида ривожланади.

Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун миллийлик масалаларини чуқур ва ҳар томонлама таҳлил ҳамда тадқиқ этиш талаб қилинади. Зеро, миллийлигимиз бизнинг тарихимизни, маданиятимизни, анъаналаримизни, бой маънавиятимизни, миллий руҳиятимизни жиддий ўрганиш, уларни жаҳон ҳамжамияти эътиборига етказиш натижасида амалга ошиши мумкин.

Миллийликнинг, яъни муайян миллатга хос жиҳатлар, томонлар, хусусиятлар, маънавий-руҳий тафовут кирраларининг кўпайиб, бойиб бориши жаҳон бўйлаб миллатлар ривожланиши, юксалиши ва гуллаб-яшнашининг зарурий шартидир. Ҳозирги инсоният уч манба ва уч негизга, умуминсоний цивилизация, миллатлар бозор иқтисодиётига суянади. Инсоният ўз тараққиёти жараёнида миллатдан мукаммалроқ ижтимоий - этник бирлик топа олмади. Бозор иқтисодиёти ва муносабатларини ҳаракатга келтириб, шу йўсинда инсоният моддий ва маънавий бойлигини ривожлантирувчи цивилизацияни мустаҳкамлаб боровчи куч миллатдир. Шундай экан, бизнинг бутун фаолиятимиз миллатларнинг истиқболини очишга қаратилиши лозим. Бу жараён эса миллийликнинг янада ранг-баранг бўлишини талаб қилади.

Инсониятнинг янги замон миллатлари шаклланиб, фаолият кўрсатган даврдаги, яъни XVI-XX асрлардаги тарихини диққат билан кўздан кечирав эканмиз, бу беш аср миллийликнинг ўсиши, бойиши, юксалиши даври бўлганини кўрамиз. Шу давр ичида инсоният ўзининг ундан олдинги кўп минг йиллик тарихи давомида яратган бойликларидан кўпроқ моддий ва

маънавий таҳсинга сазовор асарлар яратди. Бундай мўъжиза шунинг учун ҳам амалга ошдики, шу беш аср давомида миллатларнинг шаклланиши ва ривожланиши учун Европа қитъаси тўла эркинликка эга бўлди. XX аср давомида мустамлакачилик тизимининг барбод қилиниши ва ўнлаб янги мустақил давлатлар тарих саҳнига чиқиши туфайли миллийлик нақадар кучли янги туртки бўла олганининг шохиди бўлиб турибмиз.

Демак, жамияттаракқиёти, инсониятнинг келажаги миллийликнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ. Биз шу тамойилга хизмат қилмоғимиз зарур. Мустақил Ўзбекистон шу йўлдан бормокда.

Миллий маданият – маълум бир элат, миллат, халқ томонидан узок тарихий ривожланиш жараёнида яратилган, уларнинг ижтимоий-маданий эҳтиёжларини ифода этган моддий ва маънавий бойликлар мажмуидир. Миллий маданиятга тил, турмуш тарзи, менталитет, урф-одатлар, дин, халқ ижоди, архитектура, адабиёт, мусиқа, ахлоқий-маънавий қадриятлар ва ҳоказолар киради.

Маданият ички (ўзак) ва устки қатламдан иборат ижтимоий-тарихий ходисадир. Миллийлик маданияти, энг аввало, ўзак қатламида акс этади. Бу қатламга халқнинг узок тарихий ривожланиш жараёнида шаклланган ва шу халққагина мансуб бўлган тили, турмуш тарзи, дини, урф-одатлари, менталитети киради. Маданиятнинг ўзак қатламига қараб биз ҳар бир халқнинг ўзига хос хусусиятларини, тарихий-маданий ривожланиш йўллари, жаҳон маданияти ва цивилизациясига қўшган улушини аниқлаймиз.

Маданиятнинг ўзак қатлами муқим, турғун хусусиятга эга. Айнан мана шу хусусият миллий маданиятнинг ўзига хос қонунлар асосида ривожланишини таъминлайди. Ҳатто, сиёсий тўнтаришлар, инқилоблар ҳам уни йўқ қила олмайди. Масалан, ўтган асрнинг 20-йилларида ўлкамизда амалга оширилган тўнтаришлар ва зўрлаб киритилган ижтимоий муносабатлар ўзбек тилини, халқимизнинг тарихий-маданий урф-одатларини, ўзига хос фикрлаш тарзини йўқ қила олмади. Демак, ўзакнинг мустаҳкамлиги миллий маданият ва элат, миллат, халқнинг ўзига хос ижтимоий бирлик сифатида мавжудлигининг асосий шартидир.

Миллий маданият билан умуминсоний маданият ўртасида диалектик боғлиқлик мавжуд. Умуминсоний маданият миллий маданиятлардаги инсонни ва унинг ижодий, ахлоқий «қувватларини» (Форобий) улуғловчи қадриятлардан иборатдир.

Миллий маданиятларнинг ранг-баранглиги, ўзига хослиги ва бетакрорлиги умуминсоний маданиятнинг ривожланиш шартидир. Шу билан бирга умуминсоний маданият ҳам миллий маданиятларда, ижодий таракқиёт талабларига мувофиқ инновацион ўзгаришлар содир бўлишига имкон яратади.

Ўзбекистонда маданият соҳасида олиб борилаётган давлат сиёсати тарихий-маданий меросни авайлаб асрашга, республикамизда яшаётган

130 дан зиёд элат, миллат ва этносларнинг миллий маданиятларини ривожлантиришга қаратилган.

Миллий мафкура – ижтимоий этник бирлик бўлмиш миллатнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий, сиёсий эҳтиёжлари ва манфаатларини, мақсад ва интилишларини ифода этувчи, уларни амалга оширишнинг усуллари ҳамда воситаларини белгиловчи ғоялар тизимидан иборатдир.

Миллий ғоя миллий манфаатлар билан бир вақтда шакллана бошлайди. Миллий манфаат тарихан шаклланган, муайян ижтимоий-этник умумиятнинг сабабий асосланган эҳтиёжлари ва қадриятлари мажмуидир. У узок тарихий тараққиёт давомида шаклланади ва унда миллатнинг маънавий қадриятлари, анъаналари, орзу-умидлари ўз ифодасини топади. Миллий ғоя миллатнинг илғор вакиллари – зиёлилари, мутафаккирлари, адиблари, давлат арбоблари ва раҳбарлари томонидан миллий талаб ва вазифаларни умумлаштириш асосида ишлаб чиқилади.

Фуқаролик жамиятининг ривожланиб бориши миллий манфаатларнинг давлат манфаатлари билан уйғунлашиб, муштарак бўлиб боришига олиб келади. Миллий манфаатнинг давлат сиёсатининг мақсади сифатида қўйилиши миллат тараққиёти ва равнақининг пойдеворини ташкил этади. Миллатнинг эркинлик, озодлик, мустақиллик, турмуш фаровонлигига эришиш билан боғлиқ манфаатлари миллий мафкурада ўз назарий-сиёсий ифодасини топади. Ижтимоий ҳамкорликка асосланган, эркин демократик жамият барпо этишни кўзлаган давлатларда миллий мафкура аҳолининг барча қатламларини жипслаштиришга, умумманфаат ва ягона мақсад йўлида бирлаштиришга чорлайди.

Миллий мафкурада ўз ифодасини топган эзгу мақсадлар тўла рўёбга чиқиши учун миллат ўзининг мустақил давлатига эга бўлиши шарт.

Ўзбек миллий мафкурасининг илк кўриниши жадидчиликда акс этган эди. Унинг илғор намояндалари - Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлониёлар мустамлакачилик сиёсатига қарши чиқиб, Туркистон халқларини бирлаштириш ҳамда миллий мустақилликка эришиш ғоясини илгари сурдилар. Мустабид тузум даврида кўп жадидларга «халқ душмани» тамғаси босилди ҳамда улар қатағон қилинди. Бу даврда ҳукмрон бўлган мафкура халқимизнинг эзгу орзу-умидларини, маънавий қадриятларини кўп жиҳатдан поймол этди. Халқимизнинг миллий ўзлигини йўқотиш сиёсати олиб борилди.

Миллий мафкурамизнинг ўзаги бўлмиш миллий истиқлол ғоясининг ўзига хос хусусияти, унинг моҳияти Ватанимизда яшаётган турли миллат вакиллари миллий, этник тамойил асосида ажратиш эмас, балки уларнинг инсоний эҳтиёжларини миллий манфаат даражасига кўтариш орқали уюштириш, жипслаштириш, ифода этишдан иборат. Унинг бош мақсади - озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришдан иборат бўлиб, халқимизга хос тинч ва осуда ҳаётни, диний бағрикенгликни ардоқлаш, фарзандлари учун инсонга муносиб турмуш шароитларини яратиш,

маърифатлилик, ахлоқийлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик каби ҳислатларни ифода этади.

Шу билан бирга, миллий истиқлол мафкурасининг асосий тамойилларига қуйидагилар киради:

- мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадларининг дахлсизлигини таъминлашга ёрдам бериш;
- қонун устуворлиги, демократия ва ўз-ўзини бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин олишига асосланиш;
- миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигига таяниш;
- давлат ва жамият ҳаётининг халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиши;
- давлатнинг бош ислоҳотчи эканлиги ва мамлакатда ижтимоий барқарорликнинг таъминланганлиги, ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимояланганлиги, жамият ҳаёти барча соҳаларининг эркинлашуви, ислоҳотларнинг тадрижийлиги.

Миллий маънавият — муайян ижтимоий этник бирлик бўлмиш миллатнинг тарихан шаклланган ахлоқий, диний, илмий, бадий, фалсафий, мафкуравий қарашларининг яхлит бирлиги ва уларнинг ҳаётий фаолият давомида намоён бўлиши.

Миллий маънавият миллий амалиётдаги ҳаётни англаш орқали ривожланади ҳамда миллий ўзликни англашга туртки бўлади. Миллий онг миллий ўзликни ва миллий манфаатни англашдан келиб чиқади. Миллий ўзликнинг муҳим таркибий қисмини эса миллий ахлоқ ташкил этади. Шу боис инсонийлик, аввало, ахлоқий мезонлардан келиб чиққан ҳолда баҳоланади.

Миллат равнақида тарихан шаклланган миллий қадриятларнинг аҳамияти бекиёсдир. Хусусан, бизнинг миллий маънавиятимиз ривожда, заминимизда милоддан аввалги даврларда шаклланган зардўштийликнинг ахлоқий негизини ташкил этган, эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амалнинг бирлиги тамойили катта аҳамият касб этади. Бунинг натижасида, амалга оширилаётган ҳар бир ишга мана шу ахлоқий тамойил нуқтаи назаридан туриб баҳо бериш анъана тусига кириб қолди. Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал миллий маънавиятимиз моҳиятини ташкил эта бошлади. Унинг пировард мақсади эса қомил инсонни тарбиялаш бўлди. Бу ғоя зардўштийликда ҳам машҳур мутафаккир алломаларимиз - Форобий, Алишер Навоий, тасаввуф илми вакиллари томонидан ҳам аниқ қилиб қўйилган, унга эришиш йўллари кўрсатилган эди.

Халқимиз мустақилликка эришгач, миллий маънавиятимизни янада ривожлантириш ўта долзарб вазифага айланди, чунки миллий мустақилликнинг мустаҳкамлиги миллий ўзликни англаш, яъни миллий маънавият билан чамбарчас боғлиқ. Ўзлигини англамаган инсон бошқа инсонга, миллат бошқа миллатга муте бўлиб яшашга маҳкум бўлади.

Миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг асл мақсади халқимизнинг миллий маънавиятини оширишга, мустақиллигимиз қадриятларини тўлароқ англашга, уни авайлаб асрашга ҳамда турмушимизни янада фаровонлаштиришга, ҳаётимизнинг энг олий қадрияти бўлмиш инсонни

улуғлашга, камол топтиришга қаратилган. Шу маънода, бизнинг миллий маънавиятимиз умуминсоний қадриятларни ўзида мужассам этади. Эрк, озодлик, адолат, тенглик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, ҳалоллик, меҳр-оқибат, поклик, эзгулик, ватанпарварлик, аҳил қўшничилик, диний бағрикенглик каби халқимизга хос фазилатлар умуминсоний қадриятларга ҳамоҳанг бўлса ҳам, аммо уларнинг барчаси фақат муайян миллий шаклда намоён бўлади.

Миллий маънавиятимиз халқимизни буюк мақсадлар йўлида жипслаштиришга йўналтирилган бўлиб, қуйидаги умумбашарий маънавий қадриятларга асосланади:

- қонун устуворлиги;
- инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳурфикрлиликни эътироф этиш;
- турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар билан баҳамжиҳат яшаш;
- дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик;
- ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва маданиятини ўрганиш ва миллий муҳитга мослаштириш.

Миллий маънавиятимиз ривожининг бош омили барча даврларда таълим ва тарбия тизимини ташкил этган миллий маърифат бўлган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолади.

Миллий онг – ҳар бир миллат ёки элатнинг бевосита узоқ тарихий этногенез даври, турмуш тарзи, иқтисодий ишлаб чиқариш усули, диний эътиқодлари, маданияти, бошқа халқларнинг бевосита таъсири туфайли шаклланган дунёқараши, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий-маънавий соҳалардаги фаоллик даражаси.

Миллат кишиларнинг барқарор тарихий бирлиги, умумий иқтисодий турмуши ҳамда тили, маданияти, онги ва руҳиятининг бирлиги, ўзига хослиги заминидан қарор топган ижтимоий тараққиёт шаклидир.

Инсон онгли бўлиб туғилмайди. Унинг асосий ижтимоий фазилати, яъни онги оила ва жамият таъсири туфайли шаклланади. Миллатнинг ўзига хос онги ҳам шундай шаклланади.

Миллий онг, миллатларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти, меҳнати, бошқа миллатлар билан мулоқот ва мубоҳасаси жараёнида пайдо бўлади. У тил билан узвий боғлиқдир. Тилда ифода этилган буюм, ҳодиса ва рақамлар миллат онгида ўз ифодасини топади ва субъектив образлар тариқасида унинг билимига айланади. Шунинг учун миллат шаклланиши жараёнидан бошлаб, ўтмиш аجدодлар ва авлодлар яратган буюмлар, тушунчалар оламини ота-она тили орқали ўзлаштириб бориб, ўз онгини қарор топтиради.

Миллий онг алоҳида миллий муҳитда содир бўлади. Унинг шаклланишига тарих тўплаган билимлар, сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар, санъат эришган ютуқлар, ахлоқ, дин ва ижтимоий руҳият, умуман, жамият онги таъсир кўрсатади. Миллий онгнинг тарихдаги ижобий аҳамияти шундан иборатки, у жамият тараққиётида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Миллий онг тарихий тажрибани, олдин ўтган аجدодлар ишлаб чиққан билимларни ва тафаккур, мантиқ усуллариини ўзига сингдириб олгач, воқеликни ғоявий

тарзда ўзлаштиради, вазифаларни ўртага қўяди, келажак ҳақидаги фаразий лойиҳаларни тузади, инсоннинг бутун амалий фаолиятини белгилайди. Миллий онгни миллий фаолият шакллантиради, миллий онг ҳам, ўз навбатида миллий фаолиятга бевосита таъсир ўтказади, уни белгилайди ва тартибга солади. Миллат ўз орзу-ҳавасларини амалий равишда рўёбга чиқара бориб, табиатни, жамиятни, шу билан бирга, ўз онги туфайли ўзини ҳам ўзгартиради.

Миллий онгдаги асорат, истибдод тузуми, мустамлакавий ҳолат уни тубанликка олиб келади. Чунончи, шўро тузуми даврида миллий онг таракқиёти миллий сиёсат туфайли чекланган эди. Миллий онг кўп асрлик тарихий давр ижтимоий ҳаёти жараёнида йиғилган билимлар мажмуасидир. Бинобарин, шўролар ҳокимияти келажакда миллатлар қўшилиб кетади, дерди. Миллатларнинг онгини, руҳини мустаҳкамлаш ва равнақ топтириш керак деган шахслар халқ душмани, деб қораланиб қатағон йилларида жазога тортилади.

Энди мустақил Ўзбекистон даврида миллий онг, аجدодларимиз қолдирган маданий меросга ва қадриятларимизга таяниб, ватанпарварлик ғурурини барчанинг онгига жо қилмоқ биринчи даражали вазифа эканлиги яққол намоён бўлмоқда.

Миллий онг Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг самарали омилларидан биридир. Мустақилликка эришган миллат ўз вазифаларини умуммиллий ғоя ва мафкура сифатида қанчалик чуқур ва ҳар томонлама англаб олса, бу ғоя ва мафкуранинг моддий кучга, бунёдкорлик омили ва ғайратига айланиши шунчалик даражада самарали бўлади. Ўзбекистоннинг етуклик чўққиларига кўтарилиши ўзбек миллатининг раҳнамолиги, бошқа миллатлар ва элатлар вакиллари ўз бағрига ола билиши, мамлакатимиз аҳолисининг онглилигига, шу онг асосида намоён бўладиган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётдаги фаоллигига боғлиқ. Миллий онгни давр талаблари даражасига кўтармоқ учун давлатимизда жуда катта иш бажарилиши керак. Бунинг учун биринчи навбатда, қарамлик, норасолик, кемтиклик ҳиссиётдан қутулишимиз, иккинчидан, Марказий Осиё давлатлари орасида ўз ўрнимизни, инсоният олдидаги масъулиятимизни яхши билмоғимиз ва, учинчидан, ана шу масъулиятни чуқур англаб, масалаларнинг бундай қўйилиши асосли эканини ўз онгимизга сингдириш учун тарихимизни, маданиятимиз ва маънавиятимизни, анъаналаримизни ҳар томонлама ўрганмоғимиз ва билмоғимиз зарур.

Биз шу йўлдан бормоқдамиз. Ўтмишнинг оғир юки оёғимиздаги кишандек ҳаракатимизни сустлаштирмоқда. Демак, галдаги вазифа ана шу кишанни тезроқ ва узоқроққа улоқтириб ташлашдир.

Миллий онг масаласи шўролар даврида назарий ва амалий мавзу сифатида қувғин қилинган мавзулардан бири эди. «Онг миллий бўлиши мумкин эмас. Барча миллатларнинг онги бир хил. Уларнинг барчалари бир

мақсадга интиладилар. У ҳам бўлса, капитализмдан, эксплуатациядан кутулиш», дейиларди.

Масалага бундай қараш миллатлар орасидаги фарқ ва тафовутларни сезмасликка, охир-оқибатда уларни камситишга олиб келарди. Бундай «тенглик» аслида катта миллатни имтиёзли миллатга айлантириб қўярди, майда ва кам сонли миллатлар эса тарих ғилдирагининг тагида қолиб кетмаслик учун катта миллатга яқинлашишга мажбур эдилар.

Ўзбекистон ўзбекларнинг миллий онгини кўтаришга биринчи даражали масала деб қараган ҳолда мамлакатимизда истиқомат қилиб турган барча миллатлар ва элатлар вакиллари маданияти, тили, урф-одатлари, бинобарин, миллий онгининг ўсиши учун барча шароитларни яратди.

Миллий руҳият – миллатнинг ички ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, маънавий дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва маслаклари ҳамда кайфиятлари билан боғлиқ мулоҳазалар мажмуи.

Ер юзидаги ҳар бир миллат ўзига хос иродаси, ҳис-туйғу, дид, хулқ-атвор, феъли, кўнгил, қалб, юрак сирлари оламига эгадир. Энг аввало, рух (арабча - «жон») кенг маънода олганда, психик фаолиятнинг олий шакли бўлиб, ғоявийликка, онгга айнан тенгдир; тор маънода эса, тафаккур тушунчаси билан бирдайдир. Рух мавзуси илмда ҳам, фалсафада ҳам динда ҳам қадимдан энг мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади.

Шўролар ҳокимияти даврида миллий руҳият ҳисобга олинмай, юқоридан келган кўрсатмалар асосида миллатларнинг ўзига хослигини оёқости қилиб, ягона совет халқи ғоясини сингдиришга қилинган ҳаракатлар самараси беиз кетмади. Натижада миллий рух сўниб, манқуртларча тасаввур шакллана бошлади.

Миллий руҳиятни мазмунан ва шаклан бойитиш, унинг намоён бўлиш йўллари кўпайтириш ва шу тариқа, умуман, миллий руҳиятни янги поғонага кўтариш мустақилликнинг энг муҳим ва долзарб вазифаларидан биридир. XVI–XIX асрлардаги миллий бошбошдоқлик, 1865–1917 йиллардаги мустамлакачилик сиёсати ва айниқса, 1917/1990 йиллардаги истибдод тузуми ўзбек халқи миллий руҳиятининг ўсишини сустралтирди, ўлканинг кўп жиҳатдан орқада қолиб кетишига сабабчи бўлди; кишиларимизда норасолик, кемтиклик, ўз миллати ва миллий тилига нисбатан бефарқлик ҳис-туйғулари миллатимизнинг онгига, турмуш тарзига, фикр юритиш ва саъй-ҳаракатларининг миқёси ва суръатларига салбий таъсир кўрсатишга сабабчи бўлди. Биз эришган мустақиллик қандай шаклларда ва мазмунан қанчалик кенг ҳамда бой намоён бўлиши миллий руҳиятимизга боғлиқ. Миллатимизнинг ички ҳолати ўз кучи, имкониятлари ва салоҳиятига ишонч ҳисси билан суғорилган, кечинмалари буюк келажакка ижобий туйғу билан йўғрилган бўлиши, ҳис-туйғу ва фикрлари эса бунёдкорлик кайфиятини яратмоғи керак. Бунинг учун эса бор диққат-эътибор миллатнинг ҳар томонлама тараққиётига, унинг иқтисодиётини кўтаришга, маданияти ва маънавиятини бойитишга қаратилган бўлиши шарт.

Шу соҳаларда биз, авваламбор, рақобатбардош маҳсулот (аъло навли ва юқори сифатли саноат ва қишлоқ хўжалиги молларидан бошлаб то яхши кинофильмларгача) ишлаб чиқаришни оддий кундалик қоидага айлантиришимиз зарур. Миллий руҳиятнинг паст-баландлиги миллатнинг халқаро бозордаги ўрнига боғлиқ. Илғор ўринни эгаллай олмасак, миллий руҳиятни сунъий равишда кўтариб бўлмайди. Иккинчи манба эса тарихимиз, маънавий бойлигимиз ва миллий кадриятларимиздир.

Демак, миллий руҳият борасида олдимизда мураккаб ва сабр-тоқат талаб қиладиган вазифалар турибди.

Бу вазифаларнинг икки томони бор: биринчиси, бизнинг миллат сифатида ўз руҳиятимизни кўтариш ва мустаҳкамлаш; иккинчиси, мустақил Ўзбекистонга ўз номини берган асосий миллат номини оқлаб, мамлакатимизда истиқомат қилиб турган барча миллатлар ва элатлар вакиллари ўз атрофимизда жипслаштириш. Яъни Ўзбекистонда яшаётган ва ватанига чексиз муҳаббати бўлган ҳар бир Ўзбекистонлик фуқаро ўз миллий руҳиятини ҳар томонлама ривожлантириш ва айни вақтда мамлакатдаги умумий руҳиятга ҳурмат билан муносабатда бўлиши мақсадга мувофиқдир. Ўзбек миллати эса кўпмиллатли Ўзбекистон давлатининг барқарорлиги ва ривожланиши, барча миллатлар ва элатлар вакиллари билан тўғри, одил, инсоний муносабатда бўлишни ҳамма вақт ўзининг диққат марказида тутиши лозим.

Ўзбек миллий руҳиятини тор тушуниш миллий биқиклик гирдобига тортиши мумкин. Бунга асло йўл қўйиш мумкин эмас. Ўзбек миллий руҳияти тарихнинг барча синовларидан ўтган. Ўзбекистоннинг мустақил давлат бўлиши ҳозирги замон етук миллатнинг руҳиятидир. Демак, миллий руҳият борасида бизнинг олдимизда мураккаб масалалар турибди. Ўзбек миллати ўз тарихида биринчи марта кўп асрлар давом этган тараққиёт тамойилларига зид мажбурий ўзгаришлардан сўнг ҳақиқий мустақилликка эришди. Бу эса, бизга нихоятда масъулиятли ва мураккаб вазифаларни юклади. Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсати шу вазифаларни бажаришга қаратилган.

Миллий салоҳият – миллат, халқ, мамлакат, давлатнинг куч-қуввати, унинг мавжуд ички, пинҳоний, вақти-соати келганда намоён бўладиган, иқтисодий, илмий, маданий, маънавий имкониятларидир. Миллий салоҳият, тарихан объектив ва субъектив омиллар таъсирида секин-аста шаклланади. Объектив омиллар миллат яшаётган ҳудуднинг кўлами ва ҳаёт кечиришга қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер ости ва ер усти бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг кўплиги, қуёшли кунларнинг сони, миқдори ва ҳ.к. Субъектив омиллар эса аҳолининг саводхонлик даражаси, халқнинг қўшни миллатлар билан ўзаро манфаатли муносабатлар ўрната олиши, мамлакат ичида барча миллатлар, динлар, ижтимоий синфлар ва бошқа табақалар вакиллариининг ҳамжиҳатлиги, иноқлиги, ҳамкорлиги ва бошқаларни ўз ичига олади. Объектив омиллар мавжуд бўлса-да, лекин халқ

тарқоқ, уюшмаган бўлса, мамлакат, давлат қолоқлигича, қашшоқлигича қолаверади. Аксинча субъектив омиллар, агар табиий шароитлар ноқулай бўлса, сезиларли натижа бермайди. Ҳозирги замон ривожланган давлатлари ва миллатлари шунинг учун юксак натижаларга эришганларки, уларда объектив ва субъектив омиллар уйғунлашган ҳамда ишчанлик, ташаббускорлик, тадбиркорлик топқирлик билан ишга солинган, уларда ҳаёт суръати доимо юқори. Айни вақтда, жамият тараққий этган сари субъектив омилларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ривожланган давлатлар замонавий техника ютуқлари ва фан ихтироларига суянган ҳолда Ер куррасининг табиий жиҳатдан ноқулай қисмларида ҳам мўъжизали ишларни амалга оширмоқдалар. Масалан, шимолий кутбга яқин жойлашган Исландияда ер остидан чиқадиган қайноқ гейзер сувларидан фойдаланиш натижасида, субтропик мевалар етиштирилмоқда. Ёки ер ости бойликларига эга бўлмаган Япония энг илғор саноат, техника, технологияни ривожлантириб, амалий фанни юзага келтирди ва жаҳондаги энг рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарадиган давлатга айланди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Мустақил Ўзбекистон улкан миллий салоҳиятга эга. Юртимиз Ўрта Осиёнинг табиий жиҳатдан қулай қисмида жойлашган. Яқин кўшни давлатлар ҳудудларининг ўрта ҳисобда 2/3 қисми қумлар, тақирлар, баланд тоғлар ва чўлу биёбонлар билан банд бўлган ҳолда Ўзбекистонда бунинг тескарисини кўрамыз. Республикамиз ҳудудининг 2/3 қисми деҳқончилик ва чорвачилик учун ўта қулайдир. Ўзбекистон заминида минерал бойликлар сероб. Ўзбекистоннинг пахтаси, қорақўл териси, олтини, урани, нефти, газ, миси ва бошқа бойликлари билан бирга кўплаб саноат корхоналари, илм-фан муассасалари ҳам унинг миллий салоҳиятини ташкил этади. Юксак субъектив имкониятларимиз ҳам фахрланишга арзирли. Ўзбекистон Марказий Осиёдаги энг кўп аҳолига эга (деярли 27 миллион киши) давлатдир. Минтақамиз аҳолисининг 42 фоизидан кўпи Ўзбекистонда истиқомат қилади. Мамлакатимиз фан-техника ва маданият ходимлари, малакали ишчилар, тажрибали деҳқонларнинг умумий сони жиҳатидан ҳам минтақада етакчи ўринни эгаллайди. Мустақил Ўзбекистон танлаган ўзига хос тараққиёт йўли ана шу салмоқли салоҳиятга таянади. Амалга оширилаётган туб ислохотлар жараёнида уларни тобора кўпроқ ишга солиш асносида мамлакатнинг куч-қудрати ошиб, аҳолининг турмуш даражасини кескин ошириш учун тегишли замин яратилмоқда. Бу ўз-ўзидан келмайди, албатта. Муаммони ҳал қилишнинг асосий воситалари миллий истиқлол ғоясини халқимиз шуурига айлантириш, ёш авлодни мустақиллик ғоялари руҳида тарбиялаш, чет эл илғор техникаси, технологияси ва фани ютуқларидан кенг фойдаланиш, ўрта ва кичик бизнесни ривожлантириш, мулкдорлар синфининг шаклланишига кенг йўл очиш ва уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, тарихий, маданий, маънавий бойликларимизни бунёдкорлик жараёнларига кенгроқ жалб этиш, кемтиклик, норасолик, қарамлик ҳисларидан қутулишдир.

Миллий стереотип – маълум миллатнинг образи бўлиб, у ўзида ўша миллатга хос шахс хусусиятлари, хулқ-атвор сифатларини.

Миллий характер – бирор бир миллатга хос хусусиятлар.

Миллий ўз-ўзини англаш – ҳар бир миллат (элат)нинг ўзини ҳақиқий мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларни ифодаловчи эканлигини, ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиш.

Миллий ўз-ўзини англаш миллат шаклланишининг нисбий юқори босқичининг мезонидир. Миллат ўзига хос бўлган урф-одатлар, анъаналар, қадриятларни шакллантириши ва ягона давлат асосида бирлашиши мумкин. Аммо унинг миллат сифатида ўз-ўзини англаши янада мураккаброқ жараён ҳисобланади. Чунки миллатнинг аксарият кўпчилигида ягона моддий ва маънавий бойликларга эгалик ҳиссининг шаклланиши, умуммиллий манфаатларни жузъий манфаатлардан устун қўя билиш ҳисси жуда секинлик билан намоён бўлади.

Миллий ўз-ўзини англаш миллий онгдан фарқ қилади. Миллий онг ҳар бир миллатнинг ягона тили, урф-одатлари, анъаналари, қадриятлари ва маънавиятининг пастдан юқorigа, оддийликдан мураккаблик томон ривожланиб боришининг муҳим мезони ҳисобланади. Ўз навбатида, миллий онгнинг ривожланиб бориши миллатни ўз-ўзини англаш даражасига кўтаради. Миллий онг миллатнинг ўзига хослиги ривожланиб бориши бўлса, миллий ўз-ўзини англаш миллий манфаатларни ҳимоя қилишда ва ривожлантиришда ҳаракатга келувчи ички маънавий-руҳий салоҳиятдир.

Миллий ўз-ўзини англаш ҳисси реал моддий куч сифатида, миллат шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, ор-номуси поймол этилганда ёки миллатнинг моддий ва маънавий манфаатларига зўравонлик ҳаракатлари содир этилганда намоён бўлади. Шаъни, кадр-қиммати, ор-номуси, обрў-эътибори, нуфузи ва манфаатлари поймол этилган миллат вакиллари, қайси лавозимда хизмат қилиши, бой ёки камбағал бўлишидан қатъи назар, ягона умуммиллий куч бўлиб бирлашадилар ва ўзлигини ҳимоя қиладилар.

Шундай қилиб, миллий ўз-ўзини англаш миллатнинг моддий ҳамда маънавий манфаатларини ҳимоя қилувчи ва ривожлантирувчи омил ҳисобланади. Бундан ташқари, у фақат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш билан чекланмайди, у миллатни ҳаракатга келтиради ва бирлаштириб туради. Хусусан, миллат тараққиёти жараёнида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳаларда юзага келадиган муаммоларни ҳал қилишда миллий ўз-ўзини англаш омили миллатни жипслаштиради ва уни умуммақсадлар йулида ҳаракатга келтиради. У ҳар қандай миллат учун етакчи белги ҳисобланади. У ўзининг яратувчилик салоҳияти билан миллатнинг асосий белгилари тизимида етакчи ўринни эгаллайди. Миллий ўз-ўзини англаш миллатнинг

абодийлигини таъминлайдиган энг муҳим омилдир. Бу салоҳият миллатнинг ўзига хослигини ва манфаатларини ҳимоя қилиб туради.

Ўзбек миллати тараққиётида миллий ўз-ўзини англаш жараёни чор империяси ўлкамизни босиб олгандан сўнг ўз мустақиллигимиз учун курашларда, шўролар тузуми шароитида ўзлигимизни сақлаб қолиш учун бўлган ҳаракатларимизда акс этди. Мустақилликни қўлга киритганимиздан кейин миллий ўзлигимизни англаш икки йўналишда: собиқ шўролар даврида топталган урф-одатларимизни, кадр-қимматимизни, қадриятларимизни тиклаш ва маънавий меросимизни ўзлаштиришимизда ҳамда адолат, демократия ва ҳуқуқ устуворлигига асосланган жамият қуриш билан боғлиқ ислохотларни ўтказиш, юзага келган муаммоларни ҳал қилишдаги умуммиллий ҳаракатларимизда намоён бўлмоқда.

Миллий ўз-ўзини англаш у ёки бу миллатни ўзга миллатлардан ажралиб кетишига олиб келмайди, балки уларнинг ҳамкорлиги мустаҳкамланиб боришига хизмат қилади. Шунинг учун мустақиллик шароитида ўзбек халқининг ўз-ўзини англашини ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Ўзбек миллатида ўз-ўзини англаш ҳиссини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш ҳозирги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир. Хон-амирлар даври ва мустамлакачилик йиллари ўзбекларда миллий ўз-ўзини англашга уриниш давр мавқуравий тузумига мутлақо зид эди. Шўро тузуми миллатимизда кўтаринкилик руҳида шакллана бошлаган бу олижаноб туйғунинг намоён бўлиб мустаҳкамланишига йўл қўймай, «совет халқи» тушунчасини сингдиришга интилиш кучли эди. Афсуски, бу борадаги тарғибот ва ташвиқот миямизни заҳарлади, миллий онгимизга путур етказди, миллий ғурурнинг намоён бўлишини миллатчилик деб қоралади. Бу сарқитлардан кутулиш ўзбек миллати ўз-ўзини чуқур англашининг зарурий шартидир.

Миллий қадриятлар – ўша миллатнинг ғоялари, қадриятлари, эътиқодлари, келажак мақсадини ифода этади. (Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ал-Хоразмий ва бошқа мутафаккирларимиз маънавий мероси Қуръони Карим, Ҳадислар).

Миллий ғурур – миллатнинг ўз-ўзини англаши натижасида содир бўладиган доимий ички руҳий кўтаринкилик. У ўз она замин, авлод-аждодлари томонидан қолдирилган моддий, маънавий меросдан, ўз миллатининг жаҳон цивилизациясига қўшган улушларидан, ўзга миллатлар олдидаги кадр-қиммати, обрў-эътиборидан фахрланиш ҳиссиётидан иборат. Миллий ғурур ўз миллатининг чинакам фидойиси бўлган ҳар бир инсонга хос ички руҳий туйғудир. Ўз миллатини севадиган ҳар бир инсон унинг ютуқлари, обрў-эътибори билан фахрланади, завқланади, унинг муаммоларига бефарқ қараб тура олмайди. Миллий ғурури юксак инсон ўз элига, миллатига жонкуяр бўлади, унинг муваффақиятларидан ич-ичидан фахрланади, қувонади. Миллий ғурур ҳар бир кишида ўз миллатининг моддий, маънавий меросларини ўзлаштириш, урф-одатлари, анъаналари,

кадриятларини ва тарихини мукаммал билиш ҳамда ўзга миллатларники билан қиёслаш натижасида шаклланади. Бунинг натижасида унда ўз миллатига меҳр-муҳаббати ошиб боради.

Миллий ғурури мустаҳкам бўлган миллат вакилларининг бирлиги ҳам мустаҳкам бўлади, бундай миллатни қурол кучи билан енгиш мумкин эмас, уни маънавий-руҳий жиҳатдан ҳам енгиб бўлмайди. Унинг ички руҳий қудрати миллат қаддини кўтаришнинг енгилмас салоҳияти сифатида сақланиб қолади ва миллатни ривожлантиришнинг мустаҳкам замини бўлади. Бунга жаҳонда миллатлар ривожланиши тарихидан кўплаб ёрқин мисолларни келтириш мумкин.

Ўзини ўзбек миллатининг вакилиман деб ҳисоблайдиган ҳар бир инсон аجدодларимиздан қолган бой моддий ва маънавий меросдан, жаҳон цивилизациясига қўшган буюк хиссаларидан, уларнинг чинакам ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик, Ватан озодлиги йўлида кўрсатган жасорати ва мардликларидан фахрланади ҳамда уларнинг анъаналарини давом эттиришни ўзининг бурчи деб билади. Бугунги кунда Ватанимизнинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши ҳар бир ўзбекнинг миллий ғурурини оширди, унинг қаддини ростлади ва унда ўз халқи, она замин, авлод-аждодлар олдида миллат манфаатларини ҳимоя қилиш масъулияти ва руҳиятини шакллантирмоқда. Ўзбек миллатининг ўз Ватан мустақиллигидан фахрланиш туйғуси ўсиб бормоқда, вужудга келган муаммоларни вазминлик билан ҳал этиш ва Ўзбекистоннинг жаҳондаги обрў-эътиборини мустаҳкамлашнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади. Чунки миллий ғурур фақат фахрланиш руҳияти бўлиб қолмай, миллат тақдири, келажаги йўлидаги масъуллигини ҳис эта билиш салоҳияти ҳамдир.

Миллий ғурур истибдод даврида барча миллатларда, шу жумладан, ўзбек миллатида энг камситилган ва онгли равишда ҳукмрон мафкура томонидан заифлаштирилган эди. Чунки, миллий ғурурнинг ўсиши, мустаҳкамланиши истибдод тузумининг миллатларни жадаллик билан яқинлаштириш ва қўшиб юбориш сиёсатига зид эди. Ҳолбуки, миллатнинг кучи, салоҳияти, бунёдкорлик фаолияти кўп жиҳатдан миллий ғурурга боғлиқ. Ўз миллатини таниган, унга мансуб эканлигидан мағрур кишигина ва мағрурлик ҳиссини сақлашга, мустаҳкамлашга ва ўз миллатининг пастлашиб, қолоқлик гирдобида қолиб кетмаслиги учун курашдек олижаноб ишга ўзини доим сафарбар этади.

Афсуски, чоракам бир аср давом этган истибдодлик тизимининг тарғиботи ва ташвиқоти кишиларга салбий таъсир этмасдан иложи йўқ эди. Шунинг оқибатида кишилардаги миллий ғурур тушунчаси кўп жиҳатдан ўз аҳамиятини йўқотди. Миллий ғурурни мустаҳкамлаш ва бойитиш учун, биринчидан, ўз тарихимизни, халқимизнинг инсоният олдидаги хизматларини яхши билишимиз; иккинчидан, ҳозирги ҳаётимизда юксак миллий ғурурга эга бўлишга ҳақли эканимизни кундалик сифатли меҳнат, жаҳон андозалари ва ишлаб чиқаришимиз, мазмунли маънавий ҳаётимиз билан тасдиқлаб боришимиз зарур. Миллий ғурур ўз миллатини бошқа миллатларга қарши қўйишни инкор

этади. Бошқа миллатларнинг барча ютуқ ва илғор томонларини қабул қилиб олиб, миллий асосда ўзлаштириш миллий ғурурнинг таркибий қисмидир. Бунингсиз миллатнинг ғурури қашшоқлашади.

Миллий ғурур масалалари истибодд тузумининг таъсирида «қалтис» мавзулар қаторидан жой олган эди. Ваҳолонки, миллий ғурури йўқ киши ўз миллатининг ва бошқа миллатларнинг ҳаётига, ўтмишига, уларнинг инсоният олдидаги хизматларига қизикмайди ва шу сабабли ё ўз миллатини, ё бошқа миллатларни ҳурмат қилмайди. У шу сабабли ўз билими, салоҳиятини миллат тараққиётига давр талаби даражасида сафарбар қилолмайди.

Мустақил Ўзбекистонда фуқароларимизнинг миллий ғурурини кўтариш, бойитиш ва мустаҳкамлаш энг долзарб, мураккаб ва бажарилиши зарур вазифалардан биридир.

Мия жароҳатлари – хоҳ у миянинг чайқалиши бўлсин, хоҳ лат ейиши ёки эзилиши бўлсин, мия билан боғлиқ рухий ўзгаришлар. Маълумки, бош мия чайқалишининг асосий белгиси ҳушдан кетиб қолишдир. Бош мияси силкинган одам қанча вақтгача ҳушини йўқотганлигига қараб чайқалишнинг оғирлик даражасини аниқласа бўлади. Одам талвасага тушиб, безовталаниши мумкин. Ҳушидан кетган одам ўзининг қаерда эканлигини ва нима бўлганлигини билмайди, ҳуши ўзига келаётган даврда ўзига таниш бўлган одамларни ҳам таний олмайди, саволларга тўхтаб-тўхтаб ва адашиб жавоб беради.

Моддий қадриятлар – инсоннинг яшаши, меҳнат қилиши учун зарур бўлган ижтимоий, иқтисодий талабни қондирадиган барча турдаги нарсалар ва ашёлар.

Мослик - нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат ҳулоса чиқариш шакли. Аналогик усулда чиқарилган ҳулоса чин бўлиши ҳам, ёлғон бўлиши ҳам мумкин. Аналогия кўпинча ёш болаларга хос тафаккур шаклидир.

Мотив – одамни муайян хатти-ҳаракатларга ундайдиган бош сабаб. Одамни фаолиятга ундовчи асосий сабаб унинг эҳтиёжларидир. Бинобарин, эҳтиёжларнинг турига қараб мотив ҳам ҳар хил бўлади. Психологияда мотив икки катта категорияга бўлинади: булар табиий мотивлар ва юксак моддий ҳамда маънавий мотивлардир. Мотивлар уларнинг мазмунини акс эттириш шаклига қараб ҳам бир-биридан фарқ қилади: ҳиссиёт, тасаввур, фикр, тушунча, ғоя, маънавий идеал ва бошқа мотивлар баъзи ҳолларда алоҳида ҳаракатларга ундаб, бу ҳаракатнинг мақсади билан бевосита мос келади. Кўпинча мураккаб фаолиятда мотив ҳаракат мақсадига бевосита мос келмай, бир мақсадни амалга ошириш учун бир қанча ҳаракатларни бажаришга тўғри келади.

Мотивлар кураши – шахснинг олдида бир эмас, бир қанча мақсадлар мавжуд бўлган тақдирда, улардан энг муҳимини танлаб олиш жараёнида рўй берадиган иккиланишдан иборат ҳолат. Мотивлар кураши баъзан ақл билан ҳиссиёт ўртасидаги субъектив тўқнашувлар тарзида ҳам рўй беради. Мотивлар кураши узоқ муддатли ва қисқа муддатли деб аталадиган икки турга бўлинади.

Муаммоли вазият – билиш эҳтиёжини қондиришда тафаккур қилиш шарти бўлган психологик вазият.

Муаммоли таълим – ўқувчининг фаоллигини оширишга қаратилган ва ўқитувчи томонидан ташкил қилинадиган ўқитиш усули.

Муваққат нерв боғланишлари – бош мия ярим шарлари қобиғида рўй берган қўзғалиш ва унинг натижалари ўртасида қосил бўлган вақтинчалик нерв боғланишлари. Муваққат нерв боғланишлари шартли рефлекслар ва ассоциацияларнинг асосий нерв механизмларини ташкил қилади.

Мулоқот – ўқитувчиларнинг аудитория диққатини ўзига жалб этиши, дарс давомида ҳамкорликда фаолият кўрсатиш орқали уни ташкил этишни ўргатиш.

Мустақиллик (арабчадан – тобе эмаслик; ихтиёри ўзидалик, қарам эмаслик) – эркин ва озод равишда, бошқаларнинг раҳбарлигисиз иш юрита билиш. Мустақиллик барча жабҳалардаги муносабатларни меъёр-мезонга солади, ҳар қандай камситиш, тобеликни инкор этади. Мустақиллик ўзаро ҳурмат, бир-бирини қадрлаш, миллий ва башарий қадриятларга таяниб иш кўриш, кенг дунёқараш ва эркин тафаккурга таяниб яшаш, фикрлаш, ўз ҳаётини ўзи ташкил этиш имконияти ва амалиётини назарда тутати. Мустақиллик ҳар бир халқнинг, миллатнинг, ҳар бир фуқаронинг ўз истеъдодини намоён этиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга йўл очади.

Мустақиллик деганда, анъанавий равишда давлат мустақиллиги тушунилади. Маълумки, XV–XX асрларда тарих башарий хусусиятга эга бўлди. Мустақиллик янги даврда ташкил топган давлатлар ва миллатлар - испанлар, голландлар, португаллар, инглизлар, французлар ва бошқа қатор миллатларни янги босқичга олиб чиқишда ниҳоятда муҳим роль ўйнади. Бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида Испания, Англия, Франция, Голландия, Португалия, кейинчалик Россия каби давлатлар илгарилаб кетди. Улар Америка, Осиё, Африка, Австралия туб халқларини ўзларига қарам қилиб, мустамлакачиликка асосланган йирик империялар тузди. XVIII–XX асрлар инсоният тарихида мустамлакачилик империялари асоратига тушиб қолган мустақил давлатлар тузиш учун курашлар даври бўлди. Шимолий Америка аҳолисининг мустақиллик учун кураши 1776 йилнинг июлида «Мустақиллик декларацияси»ни қабул қилиш билан якунланди ва Буюк Британия қироллигига қарамликдан қутулишидан дарак берди. XVIII асрнинг 90-йилларидан бошлаб XIX асрнинг биринчи чорагигача бўлган даврда Лотин Америкаси халқлари испан, португал, француз мустамлакачиларига қарши курашиб, бирин-кетин ўзларининг мустақил давлатларини барпо этдилар. Юнонистон Усмонли турклар империясидан 1830 йилда ажралиб, ўз мустақиллигига эришди. XVIII-XIX асрларда дунёнинг қарийб ярмини ўз мустамлакаларига айлантирган Буюк Британия истибдодига қарши олиб борилган курашлар натижасида 1876 йилда Канада, 1901 йилда Австралия, 1910 йилда Жанубий Африка, 1921 йилда Ирландия, 1947 йилда Ҳиндистон ва Покистон халқлари ўз мустақилликларини қўлга киритдилар. Бироқ 1917 йилда пайдо бўлиб, мислсиз ҳарбий кучни ва энг такомил

жазолаш тизимини юзага келтирган «қизил империя» - собиқ СССР 1991 йилгача сақланиб қола олди. Ана шу боис собиқ СССРда «ихтиёрий» равишда бирлаштирилган бошқа республикалар қатори Ўзбекистон халқи 1991 йилда мустақилликка энг камида ярим аср кечиқиб эришди ва ўзининг миллий давлатини барпо этди.

Мустақиллик халқимизнинг иродаси, ўзбек миллатининг ҳақ-ҳуқуқини, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ва қўшаётган ҳиссасини жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилиши воситаси ҳамдир. Мустақиллик бизни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин эгаллашга, бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат, фуқаровий жамият барпо этишга, халқимиз салоҳиятини мустаҳкамлашга, юртимиз шон-шухратини дунёга ёйишга даъват этади.

Мустақил Ўзбекистонда ҳоким ва ҳокимият – Ўзбекистон Республикаси мустақиллик ва истиқлолга эришгач, давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини янгидан ташкил этиш вазифаси биринчи галдаги долзарб масала бўлди.

Янги давлат органи - вилоят, шаҳар ва туман ҳокимлиги бошқаруви вужудга келтирилди. Вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади, тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туман ва шаҳар ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади, тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Ҳокимларнинг ваколат муддати беш йил бўлиб, улар фаолият доирасида Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг ҳуқуқий ҳужжатларини амалга оширади, халқ депутатлари қуйи кенгаши фаолиятига раҳбарлик қилади, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашади. Юқори давлат органларининг қабул қилган ҳуқуқий ҳужжатларини қуйи ҳокимиятлар ижро этишга мажбурдир. Ҳокимлар ўз ваколатларини яққабошчилик асосида амалга оширадилар, ўзлари раҳбарлик қилаётган ташкилотларнинг қарорлари ва фаолияти учуи шахсан жавобгардирлар.

Халқ депутатлари Кенгашларига ҳоким бошчилик қилади. Кенгаш сессиясини чақириш, унинг муддати, кворуми тўғрисида ҳоким қарор чиқаради.

Ҳокимнинг ваколат доирасига қуйидаги вазифалар киради: 1) бошқа минтакалар билан шартномалар, битимлар тузиш; 2) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳуқуқий актларининг, Президент фармонларининг, Вазирлар Маҳкамаси қарорларининг, ўз ҳудуди Кенгашининг қарорларининг бажарилишини таъминлаш; 3) ўз ҳудуди сармоя, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш дастурлари, валюта фондлари лойиҳалари, маданий-тарихий меросни сақлаш, табиий ресурслар ва коммунал мулклардан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза

қилиш, фуқаролар ҳуқуқларини, озодликларини ҳимоя қилиш соҳасидаги вазифаларни ҳал этиш ва бошқа шу каби масалалар.

Бошқаришнинг ҳокимлик шакли жорий этилиши давр талабларига ва Ўзбекистон халқи менталитетига тўла равишда монанд эканлиги намоён бўлди ва ўтиш даврининг мураккаб масалаларини тезкорлик билан замон руҳида ҳал этиш имконини бермоқда.

Мустаҳкамлаш – эсда қолдирилган нарсаларни турли усуллар билан онгимизда янада мустаҳкамлашдан иборат хотира жараёнидир.

Мутлақ эшитиш – товушлардаги энг нозик ўзгаришларни сезиш, тасаввур қилиш ва эсда қолдира билишдан иборат нодир истеъдод; мутлақ эшитиш кишилардаги мусиқа қобилиятининг асосини ташкил қилиб, айрим мусиқачиларда ва куй ижрочиларида ўта даражада ривожланган бўлади.

- Н -

Наркомания ва наркобизнесга қарши кураш – жаҳондаги мустақил давлатларнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг, байналмилал бурчларидан бири. Наркомания ва наркобизнесга қарши кураш инсоният сиҳат-саломатлигига, бунёдкорлик салоҳиятига жиддий хавф туғдираётган омиллардан биридир.

Маълумки, жамият тараққиётида фақат ижобий натижалар беравермайди. У жамият ва умуман, инсониятга хавф туғдирадиган омилларни ҳам юзага келтиради. Булардан XX асрда пайдо бўлган СПИД, термоядро қирғини хавфи, экологик хавфларни санаб ўтишнинг ўзи кифоя. Шулар қаторидан наркомания ва у билан чамбарчас боғланган наркобизнес ҳам жой олган.

Халқ таъбири билан айтганда, наркомания–бангилик, кўкнорихўрликдир. Инсоният тарихида у барча халқларда мавжуд бўлган. Аммо XX асрнинг ўрталаригача, транспорт воситалари ва халқаро савдо алоқалари, асосан, темир йул ва сув транспортига эҳтиёж бўлган даврларда, наркомания ва наркобизнес миллий чегаралар ичида маҳаллий воқеа бўлиб қолаверган.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, улкан авиалайнерлар уча бошлагандан сўнг аҳвол кескин ўзгарди. Масалан, Жануби-Шарқий Осиё ёки наркотик моддаларни ўстириб етказувчи яна бир катта ҳудуд – Жанубий Америкадан наркотик моддаларни бир кеча-кундуз ичида жаҳоннинг хоҳлаган бурчагига - Европага, АҚШ ва Канадага етказиш имконияти туғилди.

Касалликнинг асосий белгилари уйқунинг бузилиши, бош оғриғи, вегетовисцерал синдромлардир. Неврастениялар гиперстеник, оралик тур ва гипостеник турларга бўлинади.

Гиперстеник тур учун бетоқат бўлиш, асабийлашиш, арзимаган нарсадан каттиқ таъсирланиш, салга кўз ёши қилиш, диққатнинг бузилиши кабилар хосдир.

Гипостеник тур учун меҳнат қобилятининг пасайиши, жисмоний ва руҳий фаолликнинг сусайиши, толиқиши, апатия, уйқучанлик белгилари хос бўлади.

Оралик тур асабнинг бўшашиши деб ҳам аталади. Бунда одам бирпасда асабийлашиб, шу заҳоти бўшашиб, толиқиб қолади. Бу ҳол гиперстеник белгилари билан алмашинади.

Неврастенияда уйқу невротик бузилишларнинг бир неча турлари кузатилади: одам дарров ухлолмайди ёки уйқуси қочиб кетиб алламаҳалгача бедор ётади, диссомния белгилари юзага келади. Вегетатив бузилишлар ҳам неврастениянинг асосий белгиларидир. Бунда одамнинг оёқ-қўллари музлайди, кўп терлайди, пульс беқарор бўлади, тахикардияга мойиллик кузатилади, пай рефлекслари кучаяди, мушаклари огрийди, вегетатив кризлар, жинсий фаолиятнинг ўзгариши ҳам шулар жумласидандир.

Неврастения психоген касаллик бўлиб, у турлича кечади. У баъзи одамларда бир неча ҳафтагача давом этса, бошқаларда бир неча йилларгача чўзилади. Кўп ҳолларда неврастенияга оиладаги нотўғри тарбия, атрофдаги носоғлом муҳит сабаб бўлади. Касалликнинг бир йилдан ортиқ давом этиши сурункали турдеб аталади.

Неврастенияни кўпгина касалликлар, жумладан, энцефалитларнинг неврозсимон турлари, шизофрениядан фарқлаш керак.

Наслий хусусиятлар – авлоддан авлодга ўтадиган туғма хусусиятлар, кишининг гавда тузилиши, нерв системасининг типлари ва бошқалар. Наслий хусусият бир қанча авлодлар давомида яшаш шароитига ҳамда таълим-тарбияга қараб ўзгариши мумкин.

Насл қолдириш инстинкти – организмнинг ўз турини, авлодини давом эттириш ниятида руёбга чиқарадиган туғма одатлари. Масалан, кушларнинг ин қуриб, тухум қўйиб, бола очиши.

Невротик депрессия – кайфиятнинг бузилиши, беҳудага қайғуриш, эмоционал лабиллик, астения белгилари, иштаҳанинг йўқолиши, уйқусизлик белгилари. Одам ташқи муҳит воқеаларига, умуман, бефарқ бўлиб, пессимистик назар билан қарайди. Келажакка ишонч ҳисси йўқолади, бундай депрессив ҳолат кечга бориб зўраяди. Одамнинг юз тузилиши ҳам ифодасиз бўлади. Невротик депрессив синдромни рефаол депрессияларнинг истерик турларидан фарқлаш лозим. Невротик депрессияда одам «ўзини қўлга олиши» мумкин, истерияга хос кўрғазмали ҳаракатлар қилмайди.

Умуман айтганда, неврозларда яна бир қатор соматосенсор синдромлар ҳам кузатилади. Булар юрак фаолиятининг бузилиши синдроми, асабий апорексия, ошқозон-ичак тизимининг бузилиши синдромлари ва ҳоказолардир.

Нейропсихология – муайян психик жараёнлар содир бўлишини таъминлайдиган нейрон тармоқларини ўрганувчи фан. Психофизиологиянинг олий психик функциялар мия механизмини ўрганадиган қисми.

Нерв жараёнларининг иррадиацияси – нерв жараёнларининг, яъни кўзгалиш ва тормозланишнинг дастлабки пайдо бўлган нерв нуқтасидан марказий нерв системасининг бошқа марказларига ҳам тарқалиши, ёйилишидан иборат қонун.

Ноаниқлик – бир қанча эҳтимол тутилган натижалар кутилади-ю, аммо улардан қайси бири содир бўлиши маълум бўлмайдиган ҳолат.

Нутқ – одамларнинг тил воситаси билан алоқа қилишининг тарихан таркиб топган шакли, мулоқотда тилдан фойдаланиш жараёни.

Нутқнинг таъсирчанлиги – сўз ёрдамида бошқа кишиларнинг тафаккури, ҳиссиёти ва иродасига, дунёқараши ва эътиқодига мақсадга мувофиқ равишда таъсир кўрсатишдан иборат нутқ сифати. Нутқнинг таъсирчанлиги сўзлаётган шахснинг обрўсига, тажрибаси ва билим даражасига, шунингдек, нутқ маданиятининг савиясига боғлиқдир.

-О-

Обрўга асосланган тафаккур – муайян фикрнинг чин ёки ёлғонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига инсон шахсининг ижодий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур шакли; фикрни исботлашда бошқа шахслар обрўсидан фойдаланиш. Авторитар тафаккур кўпинча кишининг муайян соҳа бўйича билим даражасининг чекланганлигидан ва мустақил фикрлаш қобилиятининг етарлича ўсмаганлигидан далолат беради.

Овқатланиш инстинкти – организмнинг ўзига истеъмол учун емиш қидириб топиш ёки уни истеъмол қилишда ифодаланадиган туғма ҳаракатлари. Масалан, янги туғилган ҳайвон ёки инсон боласининг емиш ҳаракатларини бажариши.

Одат (урф-одат) – кишиларнинг турмушига сингиб кетганлиги сабабли маълум муддатда такрорланиб турувчи хатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган ҳуққ-атвор қоидалари, кўникма. Масалан:

- кичикларнинг катталарга салом бериши;
- эрта туриб уй-ҳовлини тартибга келтириб қўйиш;
- меҳмонларга алоҳида ҳурматда бўлиш;
- байрам арафасида касал, ожиз, қийналганлардан хабар олиш;
- ёрдам лозим бўлганларникига ҳашарга бориш кабилар ўзбек халқининг яхши одатларидир. Одат – ижтимоий ҳаётнинг маълум соҳаларида – кишилар турмуши, меҳнати, ҳуққ-атвори, мулоқоти, оилавий муносабатларда кўпроқ мавжуд бўлади.

Маросим – кўпгина анъана ва урф-одатнинг таркибий қисми бўлиб, инсон ҳаётидаги муҳим воқеаларни нишонлашга қаратилган расмий ва руҳий кўтаринкилик, тантанавор вазиятда ўтадиган, кўпчилик томонидан қабул қилинган рамзий ҳаракатларга эга бўлган ҳаётий тадбир. Масалан, исм қўйиш, суннат ва никоҳ тўйлари, никоҳ билан боғлиқ маросимлар – нон синдириш, совчи лаъли, чарлади, чимилдиққа кириш, оловдан айланиш ва

хоказо. Шунингдек, бизда қуйидаги маросимлар ҳам халқ турмуш тарзининг ўзига хос ифодасидир:

- дафн қилиш;
- хотирлаш;
- уруғ қадаш;
- ўримга кириш маросими.

Олигофрения хасталиги –туғма ёки ҳаёт мобайнида орттирилган эсипастлик бўлиб, психиканинг яхши ривожланмаслиги натижасида келиб чиқадиган касаллик. Олигофрениянинг келиб чиқиш сабаблари турли-тумандир, аксарият ҳолларда ҳомиладорликнинг асоратли кечиши, ҳомиланинг она қорнида турли ташқи таъсирлар натижасида зарарланиши, ота-онанинг ичкиликбозлиги эсипастликка олиб келади. Бола 3 ёшгача бўлган даврда менингит, энцефалит билан оғриси ёки бош мияси шикастланса, ақлий жиҳатдан ривожланмай қолиши мумкин. Шунга қарамай, ҳозиргача эсипастликка сабаб бўлувчи омилларнинг ҳаммаси маълум эмас.

Олий нерв фаолияти – бош мия ярим шарларининг юксак даражада ташкил топган организм билан ташқи муҳит ўртасидаги мураккаб ўзаро муносабатларни таъминлаб турувчи психофизиология функциялари йиғиндиси, психиканинг моддий-илмий асоси. Олий нерв фаолияти ҳақидаги илмий таълимот И. Павлов томонидан кашф этилган.

Онг билан фаолиятнинг бирлиги – илмий психологиянинг онг фаолияти процессида намоён бўлибгина қолмасдан, балки таркиб ҳам топади, шунинг учун ҳам у фаолиятдан ажралмасдир деб таъкидловчи тамойили.

Онгсизлик – одамнинг онгидан ташқариги ҳолати, идеалистик фалсафада инсон хулқини белгилаб берувчи мистик куч. Онгсизлик тушунчасига психоанализ оқими алоҳида эътибор бериб келган. Бу оқимга кўра, онгсизлик «онг олди ҳолати»дан кескин фарқ қилади. «Онг олди ҳолати»га кучсиз қўзғовчилар таъсирида ҳосил бўладиган, бироқ қўзғовчи кучи сал ортса, бу қўзғовчи кучли англаш мумкин бўлган психик ҳолатлар киради; онгсизликка эса аксинча, етарли таъсирот кучига эга бўлса-да, одам учун мақсадга мувофиқ бўлмаган, тормозланган («сиқиб чиқарилган») кечинмалар киради. Бу кечинмалар эса онгсизликда фаол ҳолда қола туриб, невроз ҳолидаги ички низоларга сабабчи бўлади ва ниҳоят кишининг хулқига таъсир қилади.

Психоанализ оқими онгсизликни моддий борлиққа эга бўлмаган, соф психик маҳсулотлардир деб тушунтиради. Бу эса очиқ-ойдин ғалати фикрдир. Онгсизлик ҳодисаларига фақат инсон олий нерв фаолияти физиологияси ва паталогияси ҳақидаги таълимот асосида илмий ёндашиш мумкин. Онгсизликни қуйидаги мисоллар билан тушунтириш мумкин: баъзи қўзғовчилар шунчалик минимал кучга эга бўладиларки, гарчи улар миянинг электр фаоллигида муайян ўзгаришлар ҳосил қилса ҳам, улардан пайдо бўлган импульслар онгимизга етиб бормайди. Бундан ташқари, организмдаги автоматизм элементлари ҳам одатда англабмайди; шунингдек, чегарадан ташқаридаги тормозланиш ва ҳимоявий тормозланиш жараёнида содир

бўлган ҳаракатлар ҳам шахс томонидан англомайди. Мана бу ҳодисалар онгсизликнинг физиологик асосларини тушунтириш учун илмий асосдир.

Оператив хотира – хотира турларидан бири. Бу маълум фаолиятни бажариш жараёнида узоқ муддатли хотирадан вақтинча фойдаланишда ифодаланади.

Орзу – шахснинг ўзи учун ёқимли бўлган истиқбол образларни онгида яратишдан иборат ҳаёл тури.

Очкўзлик – бировларнинг мулкига ёки мавқеига суқлик ҳамда таъмагирлик муносабатидан иборат салбий характер хислати.

Оғриқ сезгилари – организмнинг айрим қисмларидаги оғриқни акс эттиришдан иборат сезги тури. Оғриқ сезгиларининг функциялари алоҳида органларнинг зарарланиши ёки функционал зарарланиши ҳақида бизга хабар беришдан иборатдир. Оғриқ сезгиларининг асосий қўзғовчилари зарарланган тўқималарда содир бўладиган физик ва химик жараёнлардир. Айниқса терининг юза қисмлари оғриқ қўзғатгичларига ўта сезгирдир, чунки бу жойларда оғриқ қўзғатгичлари зич жойлашган: терининг ҳар бир квадрат сантиметр юзасига 100 га яқин оғриқ нуқталари жойлашган, бутун тери юзасида эса бир миллионга яқин оғриқ сезгилари бор. Оғриқ сезгилари гарчи кишида ёқимсиз эмоционал ҳолатни келтириб чиқарса ҳам, организмнинг ҳаёт фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир, улар бадандаги муайян зарарланишлардан дарак беради, организм эса зарарланишга қарши тегишли химоявий реакциялар ҳосил қилади; агар оғриқ сезгилари бўлмаса, организм бевақт ҳалок бўлиши ҳам мумкин.

-II-

Патогенез – патологияда касалликнинг келиб чиқиши ва ривожланиш сабабини ўрганувчи бўлим.

Патопсихология – фикрни ҳеч қандай воситаларсиз масофага узатиш мумкинлиги ҳақидаги таълим, психологиянинг бош мия зарарланиши ёки уни етарлича ривожланмаганлиги натижасида келиб чиқадиган психик касалликларни ўрганувчи соҳаси. Сезги, идрок, хотира, тафаккур, малакалар, ҳиссиёт, ирода каби психик жараён ҳамда ҳолатларнинг бузилишини патопсихология ўрганади.

Педагогик психология – психология тармоғи, таълим ва тарбия қонуниятларининг психологик асосларини ўрганади.

Пессимизм – келажакка нисбатан умидсизлик, ишончсизлик билан қараш. Пессимизм кўпроқ билимсиз, фойдали ижтимоий иш билан жондилдан машғул бўлмаган кишиларга хосдир.

Принципсизлик – шахснинг ягона дунёқарашга, эътиқодга, муайян ахлоқ меъёрлари ва тамойилларига риоя қилмаслиги ёки эга бўлмаслигидан иборат салбий характер хислати, бебурдлик, тутуриқсизлик.

Профессиограмма – профессиография натижаларининг расмийлаштирилган кўриниши бўлиб, унинг мақсади мавжуд касбларнинг турли мезонларини таърифлаш ва классификация қилиш.

Психика – юксак даражада ташкил топган материянинг алоҳида хоссаси бўлиб, объектив оламни субъектив ҳолатда акс эттириш. Тирик организм нерв системасининг тузилиши қанчалик мураккаб бўлса, унинг психик тараққиёт даражаси шунчалик юқори бўлади. Чунки психика бош миyanинг махсулидир. Миa иши тўхташи билан инсон психикаси ҳам йўқолади. Психикани материядан ажратиб бўлмайди. Лекин унинг ўзи моддий эмас. Психиканинг мазмуни миaга боғлиқ бўлмаган атрофимиздаги объектив оламни акс эттиришдан иборатдир. Миa яъни психиканинг моддий асоси ҳар доим бирор аниқ инсонга тегишли бўлгани туфайли акс эттириш доим субъектив ҳаракатларга эга бўлади.

Психогигиена – умумий гигиенанинг инсоннинг нерв-психик саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш тадбирларини ишлаб чиқадиган бўлими.

Психодиагностика – психик тараққиёт даражаси ва индивидуал психологик хусусиятларни аниқлаш мақсадида одамни ҳар томонлама текшириб кўриш усули.

Психокоррекция – шахснинг психик ривожланишидаги камчиликларни тузатиш усуллари кўллаш жараёни.

Психопатия – феъл-атворнинг патологик ўзгаришлари. Психопатия атамаси суд-тиббий экспертизаси хизмати ривожланиши билан кенг қўлланила бошланди. Бу ҳолатни психиатрлар рухий жиҳатдан мувозанатлашмаган ҳолат деб ҳам айтадилар. Психопат кишилар деганда кўзгалувчан, иродаси бўш, тез, қайсар, ёлғончи, фирибгар феъл-атворли одамлар, жамиятга зарар етказиб, шу қинғир қилмишдан ўзи баҳра олувчи шахслар тушунилади.

Психопатлар ўз фикр доираси, темпераменти, феъл-атвори билан ажралиб туради. Уларни туғма жинойтчилар деб ҳам айтадилар. Психопатлар келиб чиқиши маълум даражада ирсий омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Психопатияларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, феъл-атвор одамнинг ёшига қараб ўзгариб туради. Масалан, психопатиянинг маълум кўриниши 30 ёшли даврда бошқача, 55–60 ёшга етганда бошқача белгили бўлиши мумкин, яъни бу шахснинг кайфияти, одатлари, феъл-атвори, фикрлаш доираси 30 ёшдагига нисбатан бутунлай қарама-қарши ҳолда ўзгаради.

Психопатия сабаблари – ирсий омиллар, тарбиядаги нуқсонлар, бош миa жароҳатлари, бош миyanинг органик касалликлари асосида келиб чиқади. Психопатия турғун, статик эмас, феъл-атвори меъёрдаги одам турли сабаблар таъсирида психопатга айланиши мумкин. Психопатиянинг энг ривожланган даври 19–40 ёшларга тўғри келади.

Психик ҳолатлар таснифи – психик ҳолатлар, уларни ўрганиш мақсадларига кўра қўйидаги хусусиятлар бўйича фарқланади:

а) психик ҳолатларда уларни келтириб чиқарувчи психик жараёнларнинг устунлиги;

б) психик ҳолатлар намоён бўладиган фаолият турлари;

в) психик ҳолатларнинг фаолиятга таъсири. Бундай ҳолатларнинг кўпи мазкур гуруҳлардан ҳар бирига кириши мумкин. Психик жараёнларнинг устунлигига кўра психик ҳолатлар гностик, эмоционал ва иродавий психик ҳолатларга ажратилади.

Гностик психик ҳолатлар – ҳаваскорлик, синчковлик, ҳайратланиш, ажабланиш, таажжуб, иккиланиш, гангиш, хаёлпарастлик, қизиқиш, диққат, эътиборлилик ва шу кабилар.

Эмоционал психик ҳолатлар – шодлик, хафалик, ғамгинлик, нафрат, алам, ғазаб, қониқиш, қоникмаслик, тетиклик, умидсизлик, журъатсизлик, интилиш ва бошқалардан иборатдир.

Иродавий психик ҳолатлар – фаоллик, қатъийлик, дадиллик, вазминлик, енгиллик, хотиржамлик ва бошқалардан иборатдир.

Психик акс эттириш – теварак-атрофдаги воқеани акс эттириш, узлуксиз билиш жараёни. Бу жараён жонли мушоҳададан мавҳум тафаккурга томон ҳаракат қилишдан иборатдир. Яъни онгдан ташқаридаги ва онгга боғлиқ бўлмаган моддий дунёни борган сари чуқурроқ ҳамда тўлароқ акс эттиришдан иборатдир. Чунки ташқи таъсир ҳамда вақт субъектнинг билимлар тажрибаси, ёш ва индивидуал хусусиятлари, айна чоғдаги психик ҳолат орқали ўзлаштирилади.

Психиканинг интеграцияси – индивидуал ривожланиш жараёнида айрим руҳий жараёнлар, ҳолатлар ёки хусусиятлардан иборат яхлит психика, онгнинг таркиб топишини ифодаловчи қонун. Масалан, меҳнат жараёнини кузатиш, тушунтириш, бажаришга интилиш кабилардан меҳнатсеварлик ҳислати таркиб топади.

Психиканинг предмети – психик жараёнлар, психик ҳолатлар ва психик хусусиятлар. Психология миянинг акс эттириш фаолияти бўлиб, у кишининг ҳаёт шароитлари билан белгиланади деб таълим берувчи қонуниятга асосланади.

Психик жараёнлар – билиш фаолияти билан боғлиқ бўлган руҳий ҳолат (сезги, ирода, идрок, хотира, тафаккур, диққат нутқ, хаёл).

Психик жараёнлар кишининг билиш жараёнлари таркибий қисми. Реал воқеликнинг миядаги инъикоси жонли мушоҳададан бошланади, яъни сезги аъзолари орқали оламнинг мияга бевосита таъсири натижасида сезги, тасаввур каби инъикос шакллари вужудга келади, тафаккурда намоён бўлади. Тафаккурда воқелик тил-нутқ билан умумлашади. Объектив воқелик инъикоси сақланиши ва унинг қайта шаклланишида хотира муҳим ўрин тутади. Киши ўтмиш тажрибаларига суянган ҳолда бевосита идрок этмаган воқеа ва нарса ҳақида ҳам хаёл қилиш имкониятига эга, билиш жараёнларининг фаол боришида диққат ҳам зарур психик жараёндир.

Психик ҳолатлар – билиш жараёнига кирмайдиган психик ҳаёт шакллари (диққат, ҳиссиёт ва ирода).

Психик ҳолатлар (хушчақчақлик, руҳланиш, сиқилиш, зийраклик, қатъийлик, тиришқоқлик ва ҳоказолар) билиш жараёнларининг содир бўлиш характериға шахснинг бутун хулқ-атвориға таъсир этади. Улар маълум даражада барқарор бўлиб, шахснинг муайян хусусиятиға ҳам айланиб

колади. Айрим психик жараёнлар, психик ҳолатлар ҳамда билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилиниши асосида ҳар бир кишининг психик қиёфаси таркиб топади. Шахснинг психик хусусиятлари темперамент, характер, қобилият, қизиқиш, майл ва шу қабиладарда намоён бўлади.

Ҳамма психик ҳодисалар миянинг, бинобарин, маълум шароитда таркиб топган конкрет шахснинг хусусияти бўлиб, улар ўзаро бир-бирига боғлиқдир. Инсон психикаси амалий фаолият жараёнида намоён бўлади, таркиб топади ва ривожланади. У, айнаи вақтда, ижтимоий характерга эга. Киши ташқи дунёни фақат шахсий тажрибалари билан билмайди. Таълим, тарбия, амалий фаолият жараёнида у жамият томонидан яратилган моддий ва маънавий бойликларни ўзлаштиради. Бинобарин, психикада ижтимоий шарт-шароитлар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Психик (руҳий) ҳаёт – руҳий ҳодисаларнинг фаолият жараёнида шаклланиши, юзага чиқиши ва ривожланишидан иборат психологик категория, руҳий ҳодисалар йиғиндиси.

Психоанализ – онгсиз психик жараёнларга ва мотивацияларга асосланган психологик таълимот ва психотерапия методи. Психоанализ XIX аср охири XX аср бошларида австралиялик врач ва психолог Э.Фрейд томонидан асаб касалликларининг умумий назарияси ва уларни даволаш методи сифатида илгари сурилган. Эркин ассоциация методига асосланган Фрейд таълимотига кўра, психоанализда инсоннинг психик ҳаёти туғма, онгсиз майлларга боғланади; инсондаги турли руҳий кечинмалар, амалга ошмаган истаклар буткул йўқолиб кетмайди, балки онг доирасидан онгсизлик ҳолатига ўтиб, психик ҳаётга фаол таъсир кўрсатади ва бу ҳол кўпинча асабийлик маломатларида намоён бўлади деб кўрсатилади. Психоанализнинг асосий даволаш усули инстинктларни ғайритабiiй йўл билан қондириш ёки уларни бошқа фаолият (сиёсат, ижод, меҳнат ва ҳ.к.) га кўчиришдан иборатдир. Психоанализ намояндалари салбий ижтимоий ҳодисаларни ҳам биологик сабаб билан тушунтиришга ҳаракат қиладилар.

Психоанализ Европада айниқса I жаҳон урушидан сўнг кенг тарқалди. Берлинда махсус Психоанализ институти ташкил этилиб, врач-аналитиклар тайёрлана бошланди. 30-йиллардан бошлаб психоанализ Буюк Британия ва айниқса АҚШ да тараққий этди. II жаҳон урушидан сўнг Европада психоанализ экзистанциализм, феноменология, неатомизм каби фалсафий оқимлар АҚШ да неофрейдизм таъсирида ривожланди. Унга XX аср санъати ва адабиётида интилиш кучли.

Психологик билимлар – воқеликнинг ўзига хос, махсус соҳаси бўлмиш ҳайвонлар психикаси ва инсон руҳий ҳаёти ҳодисалари ҳамда қонуниятлари ҳақидаги чин тасаввур тушунчалардан иборат онг мазмуни.

Психологик қонуниятлар – у ёки бу руҳий ҳодисани келтирувчи ва ривожлантирувчи сабаб билан натижанинг ички боғлиқлиги. Бундай психологик қонуниятлардан бири маълум шароит у ёки бу руҳий ҳодисанинг такрор намоён бўлишидир. Психологик қонуниятларни билиш конкретпсихик ҳодисаларни тушунтириш, олдиндан кўра олиш ва бинобарин, қайта ҳосил қилиш, таркиб топтириш имконини беради.

Психология қонуниятларини билиш ўқитувчиларга ўқувчиларнинг рухий фаолиятлари умумий хусусиятларини чамалаб кўришга, фикр юритишга ва хулқ-атворини белгилашга, ўқувчилар шахсий хусусиятларини таркиб топтиришга ва айниқса, таълим-тарбия ишида хатога йўл қўймасликка ёрдам беради.

Психология – киши фаолияти ва ҳайвонлар хатти-ҳаракати жараёнида объектив борлиқнинг инсонда инъикос этилиши қонуниятлари ҳақидаги фан. Психиканинг филогенетик ва антогенетик тараққиёти, инсон онгининг ривожланиши, шахс психик хусусиятларининг шаклланиши ва шу кабилар психологиянинг асосий тадқиқот объектларидир.

Психология тарихи – психологияга оид билимлар, оқимлар, назариялар ва қонуниятларнинг турли даражада пайдо бўлиши ҳамда тарихан ривожланиб боришини ўрганувчи фан. Психология тарихи фалсафа тарихи билан узвий боғлиқ.

Психотерапия – тиббиёт психологиясининг беморларга психик таъсир кўрсатиш орқали даволаш усуллариини ўрганиш ва амалда тадбиқ қилиш ҳақидаги бўлими. Беморларни тезроқ соғайтириш учун қўлланиладиган барча психик омил ва чоралар йиғиндиси, ташқи вазиятни ўзгартириш, фақат муайян бемор учун ўйлаб тузилган режим, врачларнинг беморга нисбатан ижобий эмоционал муносабати. Психотерапиянинг асосий қуроли сўз, яъни тушунтириш, ишонтириш, гипноз қилиш ва ҳоказолардир.

Психофизиология – психология ва нейрофизиологиянинг психикани уни неврофизиологик асослари билан бирга ўрганишга хизмат қилувчи бўлими.

-Р-

Рухий талаб – миллий кадриятларни ўрганишга бағишланган тарбиявий тадбирларнинг ўқувчилар ёши ва шахсий хусусиятларига мослиги, ўқувчиларнинг қизиқиши, талаби, эҳтиёжи асосида таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш; маърифий кадриятларни ҳиссий идрок этиш; тарбиявий тадбир учун танланадиган материалнинг ўқувчи ақл-идроки, руҳиятига, ҳиссиётига таъсири.

Рухланиш – бирор нарсадан ёки кишидан мамнун бўлиш натижасида муайян фаолият турига нисбатан кучли интилишда ифодаланадиган ижобий эмоционал ҳолат. Рухланиш ҳолатида шахснинг барча жисмоний ҳамда психик функциялари фаоллашади: идрок, хотира ва тафаккур сифатлари ортади, ҳаракатлар аниқ, тез бажариладиган бўлади. Шунинг учун ҳам рухланиш фаолият маҳсулдорлигини таъминлайдиган субъектив омиллардан биридир.

Рефаол психозлар – ўткир, қисқа вақт давом этувчи психоген реакциядир. Рефаол психознинг бир неча турлари мавжуд бўлиб, у шок реакцияси деб ҳам аталади.

Шок реакцияси ёнғин, zilзила, уруш, табиий офатлар даврида юз беради. Бундай нохуш шароитга тушиб қолган одам вайронагарчиликларни,

ярадорларни, ўликларни кўриб қаттиқ таъсирланади, натижада асабий ва руҳий фаолияти издан чиқади. Натижада эс-хушида сезиларли ўзгаришлар бўлади.

Шок реакцияси бирдан пайдо бўлиб, одам беихтиёр ҳаракатлар қилади, худди шошиб қолган кишининг ҳаракатларини эслатади. Масалан, ўт тушиб ёнғин бошланганда одам шу қадар ўзини йўқотиб қўядики, қўлига тушган нарсани (кераксиз, иккинчи даражали) тезроқ ташқарига олиб чиқишга интилади, ҳамиша ҳаракатда бўлади, нималарнидир қидиради, нима қилишини билмайди, фикрини жамлолмайди. Эс-хуш доираси тораяди, бу вақтда ҳатто ўз яқинларини ҳам таний олмай, қарахт бўлиб қолади. Бу ҳолат соатлаб давом этиши мумкин.

Шок ҳолатига тушган одам қисқа вақт бўлса ҳам ухлаб олса, бу ҳолатдан чиқади, баъзи ҳолларда тўлиқ амнезия ҳолати юз бериб, у нима бўлишини эслай олмайди.

Рефаол психозларнинг яна бир тури эса хушнинг истерик бузилишидир. Улар учун ўткир психоген кўзғалиш билан бир қаторда истериясимон табиатдаги эс-хуш бузилишлари хосдир.

Репродуктив таълим – ўқитувчидан эшитган маъруза материалларини талаба такрорлаб бериши лозим бўлган таълим.

Ривожлантирувчи мақсад – таълим жараёни таъсирида шахснинг ақлий камолотини, билиш қобилиятининг ўқишга, меҳнатга бўлган муносабатини ривожлантиришдан иборат.

Бу мақсадларни амалга ошириш натижасида ўқувчида мустақил ишлаш кўникмаси пайдо бўлади. Уни ўйлашга, фикрлашга ўргатади.

-С-

Сангвиник – темпрамент турларидан бири. Бу тур чакқон, ҳаракатчан, таассуротлари тез-тез ўзгариб турадиган, бошқа кишиларга нисбатан дилкашлик ва меҳрибонлик қилиши билан характерланади.

Сезгилар – психик акс эттиришнинг оддий усули тариқасида ҳайвонларга ҳам, одамларга ҳам хос хусусият. Воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим белги ва хусусиятларини билиб олишни таъминлайди.

Сезгиларнинг юқори чегараси – кўзғовчи кучнинг ўта ноаниқ даражада ортиши натижасида сезгилар кучининг тегишли анализаторларда оғриқ ҳосил қилиш томонига қараб ўзгариши. Масалан, ҳаддан ташқари ёруғлик (айтайлик, пайвандлашда чиқадиган ёруғлик) кўзда оғриқ сезгисини ҳосил қилади. Агар кўзғовчи кучи сезгиларнинг юқори чегарасидан ортса, сезги култачалари ва таёқчаларининг зарарланиши ёки бутунлай ишдан чиқиши мумкин.

Сезгининг мутлақ чегараси – билинар-билинмас муайян сезги ҳосил қилувчи минимал даражада кучга эга бўлган қўзғовчи миқдори. Шу миқдорга етмаган қўзғовчилар сезги ҳосил қилмайди. Сезгининг мутлақ чегарасининг миқдори сезги аъзоларининг мутлақ сезгирлигини белгилайди. Сезгининг мутлақ чегараси қанчалик паст бўлса, мутлақ сезгирлик шунчалик юқори бўлади.

Системасизлик – шахснинг нутқида ўз фикрларини маълум бир тартибда баён қила олмаслигидан иборат ақлий камчилик. Қунт билан машқ қилиш натижасида системасизликдан қутулиш мумкин.

Скарабей технологияси – Скарабей интерфаол технология бўлиб, у ўқувчиларда фикрий боғлиқлик, мантиқ, хотиранинг ривожланишига имконият яратади, қандайдир муаммони ҳал қилишда ўз фикрини очиқ ва эркин ифодалаш маҳоратини шакллантиради. Мазкур технология ўқувчиларга мустақил равишда билимнинг сифати ва тасаввурларни аниқлаш имконини беради. У айти пайтда турли ғояларни ифодалаш ҳамда улар орасидаги боғлиқликларни аниқлашга имкон яратади.

Скарабей технологияси кўп тармоқли бўлиб, ундан ўқув материалининг турли босқичларини ўрганишда фойдаланилади:

–бошида – ўқув фаолиятини рағбатлантириш сифатида (ақлий хужум);

–мавзуни ўрганиш жараёнида - унинг моҳияти, тузилиши ва мазмунини белгилаш, улар орасидаги асосий қисмлар, тушунчалар, алоқалар характерини аниқлаш, мавзуни янада чуқурроқ ўрганиш, янги жиҳатларини кўрсатиш;

–охирида – олинган билимларни мустаҳкамлаш ва яқунлаш мақсадида. Бунда фаолиятнинг фикрлаш, билиш хусусиятлари инобатга олинган ҳолда рефлексив кузатишларни амалга оширади, фаол ижодий излаш ва фикрий тажриба ўтказиш имкониятларига эга бўлади.

Стресс – кучли қўзғолувчилар таъсирида юзага келадиган рухий ҳолат.

Сўз - мазмунли нутқ, ифодали шеър ўқиш, шеърӣ ва прозаик монологлар, диалоглар, ифодали тасвир, образли ҳис-ҳаяжонли, рухий кечинмаларга ҳос ифодадир.

Сўз мантиқий тафаккур- тафаккур турларидан, бу мантиқий операциялар, омиллар ёрдамида тушунчалар орқали ифодаланади.

-Т-

Таассурот – табиат, жамият ва инсон тафаккури ҳодисалари ҳақидаги муайян тасаввурлар, тушунчалар, ҳукмлар ҳамда ҳис-туйғулар йиғиндисидан иборат психик маҳсул ёки онг мазмуни. Таассурот шахснинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, дунёқараши ва эътиқодига мос келиши ва мос келмаслигига қараб ижобий ҳамда салбий бўлиши мумкин.

Табиийлик – атрофдаги кишилар билан бўлган кундалик муомала ва муносабатларда шахс хулқининг ёки психик ҳаётининг объектив равишда намоён бўлишидан иборат характер ҳислати.

Табиий тажриба – психологияда руҳий ҳодисаларни инсон фаолиятининг табиий шароитларида ўрганадиган илмий текшириш методларидан биридир. Табиий тажрибани объектив кузатиш методи билан лаборатория эксперименти методининг камчиликларини бартараф қилиш ва афзалликларини бир-бирига қўшиш мақсадида рус психологи А. Лазурский томонидан кашф этилган.

Табиий уйқу – турли усуллар билан ёки табиий тарзда юз берадиган сунъий уйқудан тубдан фарқ қиладиган уйқу.

Тадбиркорлик – шахсий ва ижтимоий манфаатни қондиришга асосланган ақлий ва жисмоний фаолият. У субъектнинг ўз олдига қўйган мақсадига эришишга йўналтирилган бўлиб, бу мақсадга унинг бевосита қатнашуви ва хусусий омиллари (мулки, жисмоний ва ақлий қобилияти, билими, тажрибаси, ижтимоий муҳитдаги ўрни, бу ўринга боғлиқ имтиёзли ҳуқуқлари ва хоказолар)дан фойдаланиш йўли билан эришилади. Тор маънода тадбиркорлик фаолияти иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларини – уй хўжалигини бошқаришдан тортиб ишлаб чиқаришгача, товарлар сотиш ва хизмат кўрсатиш турларигача қамраб олади. Янги мақсулот ишлаб чиқариш, технологияни жорий қилиш, бозорларга кириб бориш, истеъмолчиларни жалб қилиш, ишлаб чиқаришга ресурсларни, молиялаштиришнинг усуллариини жалб қилиш, кооперация ва халқаро алоқаларни шакллантириш шулар жумласидандир. Товар хўжалигига хос бўлган беқарорлик, хавф-хатарлилиқ тадбиркорлик фаолиятининг муҳим хусусиятидир.

Тадбиркорликнинг ташкилий шаклларига янги корхоналарни ташкил этиш, бир-бири билан боғланмаган корхоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва бирлаштириш ҳамда корхона ичидаги тадбиркорлик ҳам киради. Тадбиркор хўжалиқ юритувчи ташкилот билан бевосита боғлиқ бўлади, хўжалиқ ташкилоти фаолиятининг объекти ва мақсадга эришиш воситаси бўлиб хизмат қиладиган ва унинг ижодий қобилияти, янгилик изловчилиқ ва яратувчилиқ пешқадамлик имкониятларини амалга оширишга ёрдам беради.

Тадбиркорликнинг ўзи фақат индивидуал даражада эмас, балки йирик ташкилотларда ҳам амал қиладиган. Фирма ичидаги тадбиркорлик интратадбиркорлик деб аталади. Тадбиркорлик «қонуний» ва «ғайриқонуний» бўлади. Фаолият турига боғлиқ ҳолда тадбиркорлик субъектлари бўлиб, ишлаб чиқаришда корхоналар, тижоратда – савдо муассасалари ва биржалар, молиявий тадбиркорликда – тижорат банклари, фонд биржалари, инвестиция ва бошқа фондлар ҳисобланади.

Тадбиркорликда ташкилий-ҳуқуқий шаклларнинг қуйидаги турлари мавжуд: хусусий тадбиркорлик, юридик шахс бўлмаган тадбиркорлар фаолияти; кичик бизнес (кичик корхоналар); хўжалиқ ва ижтимоий бирлашмалар тадбиркорлиги; фермер (деҳқон) хўжалиги асосидаги тадбиркорлик; ижара ва жамоа хўжалиқларидаги тадбиркорлик; чет эллик шериклар билан қўшма тадбиркорлик.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши хўжалик юритиш эркинлигининг шаклланиши, маъмурий-ҳуқуқий чекланишларнинг қисқартирилиши, иқтисодиётни, хусусий тадбиркорликни, энг аввало, кичик бизнесни рағбатлантириш йўли билан амалга оширилмоқда. Мамлакат сармоя бозори тез суръатларда кенгайиб бормоқда ва хусусий бизнесни маблағ билан таъминловчи база бўлган янги молиявий қонунлар қабул қилинмоқда ҳамда муассасалар ташкил этилмоқда, шу асосда бозор инфраструктураси ривожланмоқда.

Тадбиркорлик айти пайтда Ўзбекистонда фақат сиёсий иқтисод фанининг асосий категорияларидан бири ва бозор муносабатлари ҳукмрон жамиятда иш юритишнинг асосий усуллари билан дейилса, бу тушунчанинг барча маъноси очиқ берилмаган бўлади. Мустақил Ўзбекистонда иқтисодиётни ривожлантиришда сифат, жиҳат ва замонавий тадбиркорлик етишмайди. Ишни, мақсадни амалга оширишда, рўёбга чиқаришда пухта ўйлаб тузилган ва ишлаб чиқилган амалий чораларга эга бўлиш, уни изчиллик ва собитқадамлик, мустақил фикр юритиш, масалаларни ижодий ҳал қилиш, шижоат ва тезкорлик билан иш юритиш – буларнинг ҳаммаси кундалик ҳаёт тарзига ва турмуш қоидаларига айланиши даркор. Ўтиш даври шунинг учун ҳам чўзилиб кетмоқдаки, ҳозирги даврда иш бошида турган кишилар кўпчилигининг онгига бозор талаблари етарли сингдирилмаган. Уларга яқин ўтмишда ҳукмрон бўлган мафкура ва сиёсий тузум кўрсатмаси билан ишлашни, ҳамма вақт юқоридан буйруқ ва тавсияни кутишга ўргатган, номустақиллик руҳини, қарамлик, боқиманда майлларини уларнинг онгига сингдирган. Тадбиркорлик «ҳислат» ва «хосиятлар»ни инкор этади.

Талаба – тренинг ўқувчи, талабалар билан индивидуал ҳолда ишлаш, ўқитувчи ва талаба ўртасидаги тўсиқни йўқ қилиш, ҳамкорликда ишлаш йўллари ўргатишга қаратилган, таълимий психологик тактика.

Таълим – инсоният тажрибасининг маълум томонлари, яъни ўқувчилар ижтимоий тараққиётининг ҳозирги талабларига мувофиқ даражада билим ва тарбияга эга бўлишларини таъминлайдиган фаолият. Таълим жараёнининг мазмунини эса билим, кўникма ва малакалар ташкил этади. Таълим жараёни ўқитувчи билан ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти бўлиб, икки томонлама характерга эгадир. Ўқитувчининг фаолияти ўқув материалларини баён қилишдан, ўқувчиларда фанга қизиқишни таркиб топтиришдан, ўқувчиларнинг мустақил, ижодий машғулотига раҳбарлик қилишдан, уларнинг билим, кўникмаларини назорат қилиш, рағбатлантириш, билим даражаларини холис баҳолашдан иборатдир.

Таълимий талаб – таълим қонуниятлари, ақидаларининг тарбия қонуниятлари билан алоқаси, ўқувчи касбий фаолиятини ташкил этишда ўзаро таъсир, таълим-тарбия бирлигини таъминлаш, маънавий кадриятларнинг ақлий ва ҳиссий-тарбиявий имкониятларидан яхлит касбий маданиятни шакллантириш жараёнида фойдаланиш, таълимни ташкил этиш шакллари, усул ва воситалари билан касбий маданиятни шакллантиришга йўналтирилган дарсдан ташқари ўқув-тарбиявий ишларнинг шакл, усул ва

воситалари ўртасидаги мутаносиблик, оддийдан мураккабга, ноаниқликдан аниқликка ўтиш ва ўзлаштириш, тажрибага суяниш, олдиндан олинган билимлар янги билимларнинг асосига айланиши, ўқитувчининг педагогик маҳоратини, маънавий савиясининг юксаклигидир.

Тантиқлик – арзимаган нарсаларга ҳам инжиқлик қилаверишдан иборат салбий характер ҳислати.

Тарбиявий талаб – миллий қадриятларни ўрганиш бўйича уюштириладиган дарсдан ташқари ўқув-тарбиявий тадбирларнинг шакл, усул ва воситаларини яхлит тарзда танлай билиш, тарбиявий тадбир мақсади, мазмуннинг унинг характерига мослиги, дарсдан ташқари ўқув-тарбиявий тадбирнинг таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчанлик, қизиқтирувчи йўналишларини яхлит амалга ошириш, ўқувчи маънавий талаби, қизиқиши ва эҳтиёжига асосланиш, таълим-тарбия бирлиги асосида маънавий қадриятлар бўйича билим, малака, кўникмаларни шакллантириш, тарбиявий тадбир учун танланган материалларнинг ранг-баранглиги, қизиқарлилиги, мослиги, ҳаётийлиги, оммавийлиги, мақсадни амалга оширишдаги имкониятлари, ўқувчиларнинг фаоллиги, ижодкорлиги, тадбир учун танланган маданий-маърифий қадриятларнинг умуминсоний ва миллий характери, ўқувчи ўзининг касбий билим савияси, ҳулқини ҳаққоний намоёиш қилиш зарурлигини ҳис этадиган вазиятни вужудга келтириш, тарбиявий тадбирни ўтказишга ҳиссий тайёрлаш ва ҳамфикр бўлиш.

Тармоқлар методи – фикрларнинг тармоқланиши бўлиб, ўқитувчиларни бирон бир мавзуни чуқур ўргатишларига ёрдам бериб, ўқувчиларни мавзуга тааллуқли тушунча ёки аниқ фикрни эркин ва очиқ равишда кетма-кетлик билан узвий боғланган ҳолда тармоқлашга, таснифлашга ўргатадиган педагогик стратегия.

Бу метод бирон мавзуни чуқур ўрганишдан аввал ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини жадаллаштириш ҳамда кенгайтириш учун хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, ўтилган мавзуни мустаҳкамлаш, яхши ўзлаштириш, умумлаштириш ҳамда ўқувчиларнинг шу мавзу бўйича тасаввурларини чизма шаклида ифодалашга ундайди.

Тасаввур ҳаёли – онгдаги мавжуд тасаввурларга асосланиб, объектив воқеяда мавжуд бўлган, бироқ идрок қилинмаган, турмуш тажрибасида учратмаган нарса ва ҳодисаларни яратишдан иборат ҳаёл тури. Масалан, тарихий манбаларни ўқиб ўрганиб, ибтидоий жамоа тузумидаги ёки қулдорлик жамиятидаги ҳаёт тарзини онгда ярата оламиз.

Таъсирланувчанлик – субъектив таассуротларга ҳаддан ташқари берилувчанликдан иборат индивидуал хусусият.

Тафаккур - нарса ва ҳодисаларнинг умумий хусусиятларини акс эттириш, улар ўртасидаги қонуний алоқалар ҳамда муносабатларни топиш жараёни. Бошқача айтганда, тафаккур борлиқни умумлаштирилган ҳолда ва билвосита акс эттиришдир. Тафаккурнинг биринчи муҳим белгиси умумлаштиришдир. Тафаккур натижасида инсон энг зарурий ахборотга эга бўлади. Бу ахбороттурли манбалардан олинган кўп миқдордаги маълумотларнинг қайта ишланган ҳамда шу объектларнинг энг муҳим

хислатларини қисқача ихчамлаштирилган шаклдаги йиғиндисидан иборат бўлади. Тафаккур уларни фақат инсонгагина хос бўлган субъектив, психик ходиса тарзидаги идеал образини яратади. Бу ўринда тафаккур фақат бир одам ва унинг замондошларинигина эмас, балки ўтмиш авлодлар тажрибаларининг қайта ишланиши натижасидир.

Тафаккурнинг бузилиши – тафаккурнинг тезлашуви ёки сусайиши. Тафаккурнинг тезлашуви маникол-депрессив психознинг маниакал босқичида бўлади. Бунда кишининг фикрлаши шу қадар тезлашиб кетадики, у фикрларини сўз билан ифодалашга улгуролмай қолади, натижада баъзи сўз, ҳатто жумлаларни тушириб гапиради, уларни тушуниб олиш қийин бўлади. Маниакалдепрессив психознинг депрессив босқичида эса тафаккурнинг сусайиши кузатилади. Бунда кишининг тафаккурига бирор тушунча чуқур ўрнашиб қолади, у қисқа жумлалар билан секин-секин, чўзиб гапиради.

Фикрлашнинг ёпишқоқлиги одамдан бирор нарса ҳақида гапириб бериш сўралса, у иккинчи даражали тафсилотларни гапириб, зарур мавзу тафсилотидан узоқлашади. Асосий мавзуга қайтиши қийин бўлади. Бу ҳолат эпилепсияда ҳам кузатилади. Резонерликда бемор эзмалик қилади, бекорчи фикрлар билан чалғийди, куруқ сафсатабозлик қилади.

Тафаккурнинг иккинчи белгиси – борлиқнинг билвосита акс эттирилиши. Тафаккур анализаторларга бевосита таъсир қилмайдиган ҳамда фақат бевосита белгилари туфайлигина англаш мумкин бўлган нарсаларни аниқлаш ва тушуниш имконини беради, деган маънони англатади. Одам тафаккурининг бири бир сўз ёки бир неча сўзлар билан ифодаланувчи тушунчалар воситасида амалга ошади.

Тафаккурнинг махсус шакли – оғзаки ёки ёзма нутқни тушуниш бўлиб, унда барча керакли боғланишлар, муносабат ва умумлаштиришлар одам томонидан қайта мустақил кашф этилмайди, балки бу боғланишларни акс эттирувчи тушунча ҳамда ҳукмларнинг маълум системасида олдин берилган бўлади. Тушуниш ўқилган ёки эшитилганни ўзлаштиришнинг асосидир.

Тафаккурнинг оддий тури – амалий ҳаракатга бевосита киритилган яққол ҳаракатли тафаккур. Тафаккурнинг бу тури ишчида асбоб-ускуналар бузилган ва фалокатли вазиятлар ҳолатида аниқ кўринади. Анализ ва абстракциялар йўқлигида олдиндан мавжуд бўлган тажрибага таяниб иш кўрилган ҳоларда у амалий тафаккур дейилади.

Ташқи диққат – онгнинг объектив воқеликдаги нарса ҳамда ходисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиши, уларда фаол тўпланадиган диққат тури.

Ташқи нутқ – фикр, ҳиссиёт ва интилишларни тил воситаси орқали бевосита ўзгаларга баён қилиш жараёнидан иборат нутқ тури.

Ташқи рецепторлар – ташқи сезги органлар сезувчи нервларининг кўзғовчи таъсирини қабул қилиб олувчи чекка учлари.

Ташқи тормозланиш – шартсиз ёки туғма тормозланиш.

Ташқи қўзғовчи – сезги органларига бевосита ёки бавосита таъсир этиб, кишида сезгилар ҳосил қилувчи объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг белги ва хусусиятлари.

Таҳлил – тафаккур қилиш усули, бунда мураккаб объектлар қисмларга бўлиб ўрганилади.

Телепатия – замон ва макон жиҳатидан кишидан ажралган, бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган ҳодисаларни сезиш қобилияти ҳақидаги, фикрни сезги органлари ёрдамисиз ҳамда табиий муҳитсиз масофага узатиш мумкинлиги ҳақидаги таълимот. Телепатия қобилияти ҳали муаммо тарзида бўлиб, у ҳақда турли фикрлар мавжуд. Баъзилар кишиларда бу хусусиятнинг борлигини тасдиқласа, бошқалар бунга шубҳаланади. Ҳозирги замон илмий психологияси телепатик қобилиятининг мавжудлигини тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган етарли илмий-тажрибавий далилларга эга эмас.

Темперамент – шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари мажмуи.

Темпераментнинг гуморал назарияси – кишиларнинг темперамент хусусиятларини организмдаги суюқликларнинг, хусусан, қон ўт, қора ўт ва лимфалар миқдорининг ўзаро нисбатига боғлаб тушунтирадиган назария. Темпераментнинг гуморал назариясини ўрганиш қадимги юнон ҳакими Гиппократ (э.а.460-377 й.)дан бошланган. Темперамент атамаси ҳам шундан келиб чиққан. Лотинча темперамент нисбат деган маънони билдиради. Гиппократнинг фикрича, организмда тўрт суюқлик бор: ўт, қон, қора ўт ва лимфа. Бу суюқликларнинг ҳар бири алоҳида хусусиятга эга бўлиб, турли вазифаларни бажаради. Жумладан, ўтнинг вазифаси организмни қуруқ сақлаб туриш, қоннинг вазифаси организмни иситиб туриш, қора ўтнинг вазифаси организмда намликни сақлаб туриш, лимфанинг вазифаси эса организмни совитиб туришдир. Гиппократнинг фикрича, организмда шу суюқликлардан биронтаси миқдор жиҳатидан устун туриши керак. Мана шунга қараб кишилар темперамент жиҳатидан бир-бириларидан фарқ қиладилар. Масалан, холерик темпераментдаги кишиларда ўтнинг, сангвиникларда қоннинг, меланхоликларда қора ўтнинг ва флегматикларда лимфанинг нисбий миқдори кўп бўлади.

Кейинчалик гуморал назарий темпераментнинг, хусусан ички секреция безлари чиқарган гармонларнинг қондаги миқдори билан тушунтириладиган бўлди.

Темпераментнинг гуморал назарияси илмий жиҳатдан етарли далиллар билан исботланмаган, шунинг учун ҳам у темперамент хусусиятларини тўғри тушунтириб бера олмайди. Темперамент ва унинг хусусиятларини илмий тушунтириб берадиган таълимот И.Павлов кашф этган темпераментнинг неврологик назариясидир.

Тенглаштирилган акс эттириш – объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни сезги, идрок, тасаввур орқали онгимизда тўлиқ акс эттириш, онгимиздаги мавжуд образларнинг акс эттириладиган нарсаларга айнан мос, ўхшаш бўлиши.

Тест – стандартлаштирилган психологик синов.

Тормозланиш – муайян вақтда организм учун кераксиз ёки зарарли реакцияларни тўхтатиб турувчи нерв жараёни. Тормозланиш кўзғалишнинг акси ҳисобланиб, бутун организм ёки алоҳида нерв хужайрасининг муайян фаолиятига нисбатан тайёр бўлмаган ҳолатидир. И.Павлов тормозланишни ташқи ёки шартсиз тормозланиш, ички ёки шартли тормозланиш деб турларга бўлган, ички тормозланишнинг алоҳида бир тури йўқ. Гипноз уйқуси ҳам умумий тормозланишнинг бир туридир.

Тренинг ҳақида тушунча – ушбу технология мунозарали масалаларни ҳал этишда, баҳс-мунозаралар ўтказишда ёки ўқув-семинар якунида ёки ўқув режаси асосида бирон бўлим ўрганиб бўлингач қўлланилиши мумкин, чунки бу технология тингловчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очик ҳолда бахслашишга, шу билан бир қаторда, ўқувчи-талабаларни ўқув жараёнида эгаллаган билимларини таҳлил этишга, билимларни қай даражада эгаллаганликларини баҳолашга ҳамда тингловчиларни бахслашиш маданиятига ўргатади.

Тушунча – борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, бироқ муҳим хусусиятлари акс этган билим. Ҳар бир тушунча объектив оламнинг умумлаштирилган образлари ҳисобланади.

Туйғулар – киши сезги ҳиссининг дунёга ва ўз-ўзига бўлган муносабатининг бевосита ифодаланиши, унинг дунёдаги ўз ўрнини, воқеликка муносабатини ҳис қилиши, жисмоний ва маънавий ҳолатини сезиши ва идрок этиши. Воқеликни акс эттиришнинг алоҳида психик шакли бўлган туйғулар одамнинг билишнинг биринчи босқичи жонли мушоҳада қилиш билан, инсон яшайдиган бутун оламга, жонли ва жонсиз табиатга, кишиларга, ўзига бўлган ҳаётий фаолияти ва унинг оламини билиши натижасидир.

Туйғулар мазмун ва тур жиҳатидан хилма-хилдир. Инсон организмнинг эҳтиёжлари ҳамда унинг ташқи муҳит билан алоқаларини акс эттирувчи оддий туйғулар ёки ҳиссиётлар ҳам, кишининг Ватанга муҳаббат, ёмонларга нафрат, инсоний бирдамлик каби ижтимоий аҳамиятга эга бўлган юксак туйғулар ҳам мавжуд. Туйғулар инсонни олам билан бевосита боғлайди, унинг хулқини тартибга солиб туради, кайфиятни ифодалайди.

Туйғуларнинг социал аҳамиятини алоҳида ҳисобга олмоқ зарур. Туйғуларнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти, рағбатлантирувчи ёки эзувчи таъсири туйғулар маданиятини шакллантириш ва ўз-ўзини тарбиялашни тақозо қилади. Ахлоқий, эстетик ва амалий туйғулар энг муҳим туйғулардир. Инсонпарварлик, жамоавийлик, виждон ва маъсулият туйғуси шахс маънавий ҳуқуқининг регуляторидир. Ҳайратланиш, қизиқувчанлик туйғулари ижодий фаолиятда муҳимдир. Гўзаллик туйғулари ижодий фаолиятда муҳимдир. Гўзаллик туйғулари хилма-хилдир. Меҳнат ва спортда бурч, қийинчиликларни енгиш, ўз кучига ишониш туйғулари муҳимдир. Туйғуларнинг барча турлари ўзаро боғланган ва уларнинг ривожланиши ҳаётнинг дастлабки йилларидан бошланади. Ўзида туйғулар маданиятини тарбиялаш инсоният томонидан оламини тушунишнинг энг яхши тажрибасини

ўзлаштирмоқ демакдир. Бу тажриба адабиёт ва санъатда, фалсафа ва тарихда жамланган ва қайд этилган. Ҳамдард бўла олиш, яъни ўзини бошқа одам ўрнига қўя билиш ҳозирги замон кишиси учун муҳим аҳамиятга эга. Туйғулар маданиятини тарбиялашдаги асосий нарса ўз халқининг шодлиги ва қайғуси билан яшаш, умум фароғат учун ишлаш, бошқа кишиларнинг бахти учун курашга тайёр туриш эҳтиёжини шакллантиришдир.

Тарихий психология – психологиянинг психика ва онгнинг пайдо бўлиши ҳамда уларнинг тарихий тараққиёт босқичларини ўрганадиган махсус соҳаси.

Таққослаш – нарсалар ёки борлиқ ҳодисалари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқни англаш, қиёслаш.

-У-

Узоқ вақт унутиш – аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни нисбатан узоқ вақт эсга тушира олмасликдан иборат хотира жараёни, унутишнинг қисқа вақт унутишдан фарқ қилувчи бир тури.

Узуқ-юлуқ фикрлаш – шизофрения касаллигига йўлиққан кишиларга хос фикрлаш. Бунда киши саволларга грамматик жиҳатдан тўғри тузилган, лекин бир бирига боғланмаган, узуқ-юлуқ жумлалар билан жавоб беради. Масалан, «бугун ҳаво қандай?», деган саволга у қуйидагича жавоб беради: «Яхши, чунки менга барибир. Сиздан фалончи хафа бўляпти, кетиш керак» ва ҳоказо.

Умумий психология – психологиянинг умумий қонуниятларини, назарий асосларини, методларини назарий ва экспериментал тадқиқот ва ўрганиш соҳаси.

Умумлаштириш – воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни умумий ва муҳим белгиларига қараб фикран бирлаштиришдан иборат тафаккур жараёни.

Умуминсоний қадриятлар – барча миллатлар манфаатига мос келадиган маънавий хазина. Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятларнинг асосини, таркибини ташкил қилади: инсонпарварлик, адолат, ҳамкорлик, эркинлик ва ҳоказо.

Унутиш – аввало идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни зарур пайтда эсга тушира олмасликдан иборат хотира жараёни.

Унутувчанлик – идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни ўз вақтида эсга тушира олмасликдан иборат хотира нуқсони баъзи психопатологик сабаблар ёки диққатни муайян нуқтага тўплаш олмаслик натижасида содир бўлиши мумкин.

Услубий талаб – ўқувчиларнинг синфдан ташқари бўш вақтини ташкил этишнинг самарали шакл, усул ва воситаларини танлай билиш, тарбия жараёнини илмий-услубий аниқлаш, тарбиявий тадбирларни уюштиришда фанлараро, ўқитувчилараро, билим юрти, оила, маданий-маърифий муассасалараро мустаҳкам алоқа ва фикрлар яқдиллиги, ҳаққонийлиги, ўқитувчининг услубий маълумоти, педагогнинг ўрта махсус,

касб-ҳунар таълими муассасалари ўқувчиларини маънавий қадриятларга қизиқтира олиши, уларга фаол иштирок этишнинг ажойиб натижаларини тушунтира билиш, тарбиявий тадбирларга раҳбарлик мазмуни, шакл ва усулларнинг бирлиги, тарбиявий тадбирнинг натижасини ҳисобга олиш услубияти, маънавиятнинг таркибий қисмларига яхлит жараён сифатида ёндашиш, маълумотни яхлит амалга оширишда таълим ва тарбия бирлиги, ўқувчи ва ўқитувчи меҳнатини илмий ташкил этиш, дарсдан ташқари тарбиявий тадбирларни уюштиришда ижодкорлар, фаоллик, ташаббускорликка тарбия жараёнининг етакчи компоненти сифатидаги муносабат, тарбиявий тадбир шаклининг мазмунга мослигидир.

-Ф-

Фазо (макон)ни идрок қилиш – воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг фазода тутган ўрнини, шаклини, миқдорини ҳамда бир-бирларига нисбатан муносабатларини баландлик, кенглик, узоқлик каби уч ўлчовда бевосита акс эттириш.

Фан – ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, билиш фаолияти билимларининг ишлаб-чиқариш, қайта ишлаш, сақлаш ва ишлатишнинг энг ихтисослашган шакли. Фаннинг хусусияти билишнинг методлари ҳамда воситаларидан фойдаланишда фақат билиш фаолияти билан банд бўлган махсус институтларнинг мавжудлигида ифодаланади. Ҳар қандай фаннинг негизи унинг назариясидир. Шунинг учун фанларнинг вужудга келишини одатда тегишли назарияларнинг яратилиши билан боғлайдилар. Воқеликни бузиб ҳаёлий тарзда тассаввур ҳосил қилишдан фарқли ўларок, фан ҳулосалари далилларга таянган ҳолда чиқарилади. Фаннинг умумлашмаларида у тасодифий, чалкаш нарсалар ортидан объектив қонунларини топади ва тадқиқ қилади. Буларсиз эса кишиларнинг мақсадга йўналтирилган амалий фаолияти бўлиши мумкин эмас. Моддий ишлаб чиқариш ва бутун жамият тараққиёти, эҳтиёжлари фаннинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Фаннинг мақсадини у хизмат қиладиган ижтимоий тузум белгилайди. Фан назария билан бир қаторда эмперик билим (тажриба, кузатиш, далилларга) ишлов беришнинг турли воситаларини ҳам ўз ичига олади. Ўзаро ҳаракат ва ўзаро бойиш (тажрибалар ва назариялар) - фан меъёрий ривожланишининг зарурий шартидир. Ҳозирги замон фани кишиларнинг амалий фаолияти билан ишлаб чиқариш билан мустаҳкам боғлангандир. Фан бир томондан, амалиётни янада мақсадга йўналтиради ва самарали қилади, иккинчи томондан эса амалиёт фан олдида янги вазифалар қўяди ва бу билан унинг тараққиётига ёрдам беради. Фан тараққиёти диалектика қонунлари бўйича давом этмоқда. Бу фан аста-секин ўзгариши (билимларнинг тўпланиши, жамланиши) даврларнинг фан тараққиёти даврлари аввалги назарияларни кескин ўзгартиришлар билан алмашинувини таъминлайди. Ҳозир фанга жамият ишлаб чиқарувчи кучларининг қисми сифатида қаралмоқда.

Фаолият – инсоннинг турмуш усули. Фаолият атамаси кўпинча табиат фаоллигини англатиш учун қўлланилади (Масалан, вулқон фаолияти ҳоказолар.) Лекин бу атаманинг ўз маъноси инсон онгли равишда иштирок этадиган мақсадга йўналтирилган жараёнини ифодалайди. Фаолият одам эҳтиёжларини қондириш воситаси сифатида вужудга келади. Лекин бу фақат восита ва шароитдангина иборат бўлмайди, балки турмушнинг шакли ва усули ҳисобланади. Фаолиятда инсоннинг ўзи ҳам шаклланади, унинг қобилияти ривожланади. Унда инсоннинг борлиққа бўлган муносабатининг барча тарихий шакллари: амалиёт, билиш, эстетик, ахлоқий ва бошқа шакллари намоён бўлади. Шунинг учун фаолият амалиёт, билиш, эстетик ва ҳоказолардан иборат бўлиши мумкин. Инсон фаолиятининг бошланғич шакли меҳнат, моддий амалиётдир. Меҳнат фаолияти моддий (жисмоний меҳнат), идеал фаолият ва идеал тафаккур бўлиши мумкин. Бу шакллар ички томондан боғлиқ ҳамда бир-бирини ўзаро шартлайди.

Фаолият маҳсулининг таҳлили – психологиянинг илмий текшириш методларидан бири. Унинг ёрдамида шахснинг ақл сифатлари, билим ва маҳорати, қобилияти, истеъдоди, қизиқиши, диди, фаолият турига бўлган муносабатлари, уларнинг динамикаси, таланти каби шахсий сифатлари ўрганилади. Болаларнинг ўйин давомида пластилин, картон кабилардан ясаган буюмлари, ўқувчиларнинг турли ёзма ишлари, мактаб ер участкасидаги иш якунлари, катталарнинг меҳнат натижалари, меъморчилик ёдгорликлари, бадий ҳамда илмий асарлар, техника воситалари ва бошқалар фаолият маҳсулоти бўлиб хизмат қилади.

Фаоллик – кишиларнинг ижтимоий фойдали фаолияти ифодасидир.

Фаоллик жамият, айрим социал табақалар эҳтиёжлари ҳамда манфатларини амалга оширишга қаратилган бўлади. Ижтимоий фаолликнинг уч шакли маълум: ишлаб чиқариш, меҳнат, ижтимоий сиёсий фаоллик ҳамда маданият ва турмуш соҳасидаги фаоллик. Фаолликнинг ҳар бир шакли, ўз навбатида, маълум турларни ажратиб кўрсатиши мумкин, ижтимоий фаолликнинг барча тур ва шакллари бир-бири билан ўзаро мустаҳкам боғлиқдир. Ижтимоий фаоллик формаларининг ривожланган ижтимоий тузум характери, ижтимоий муҳит ҳамда иқтисодий шароитга ҳал қилувчи даражада боғлиқ бўлади.

Фикрларнинг шиддатли ҳужуми – деструктив берилган баҳо билан диалог. Бу метод Е.Александров томонидан таклиф қилинган. Г.Буш томонидан ўзгартирилиб йўлга қўйилган. Диалогнинг моҳияти шундаки, жамоа бўлиб ғоялар ишлаб чиқишда иштирокчиларнинг ижодий имкониятлари фаоллаштирилади ва унга зид ғоялар қўйилади.

Фикрлар ҳужуми – бевосита жамоа бўлиб фикрлар ҳужуми олиб бориш. Бу методдан мақсад мумкин қадар катта миқдордаги ғояларни йиғиш талабларини айтиб бир хил фикрлаш инерциясидан холи қилиш, ижодий вазифаларни ечиш жараёнида дастлаб пайдо бўлган фикрларни енгитишдир. Бу метод А.Осборн томонидан тавсия этилган. Методнинг асосий тамойили ва қоидаси барча иштирокчилари ишлаб чиққан ғоялар талқинини мутлақ таққилош, ҳар қандай лўқма ва ҳазил мутўйибани рағбатлантириш. Бу

методдан фойдаланишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчи – машғулот раҳбарига боғлиқ. Фикрлар ҳужуми иштирокчилари миқдори 15 кишидан ошмаслиги керак. Машғулотнинг давомийлиги бир соатгача бўлиши мумкин.

Флегматик – темперамент турларидан бири. Бу ҳаракатларнинг секинлиги, барқарорлиги, эмоционал ҳолатларнинг ташқи кўринишлари кучли эмаслигида намоён бўлади.

Фрустрация – кишининг мақсадга эришиш йўлида учраган объектив равишда енгиб бўлмайдиган ёки субъектив равишда шундай туюладиган кийинчиликлар туфайли пайдо бўладиган психик ҳолат.

Фобиялар – инсон миясига ўрнашиб қолган ваҳималардир. Одамлар бирор касаллик билан оғриб қолишдан ёки баландликдан йиқилиб кетишдан ёки ёпиқ хоналарда якка қолишдан қўрқадилар. Масалан, одам юқумли касалликлардан қўрқса, у ён-атрофим микроблар билан тўла, улар менга касаллик юқтирмоқчи, деб хавотирланаверади. Одам бу хатти-ҳаракатларининг асоссиз эканлигини тушунса-да, улардан қутулолмайди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари – Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддаси ва «Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонун-нинг 1-моддасига биноан, шаҳар, кишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллалардаги ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқаролар йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар 2,5 йил муддатга ўз раиси (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришда фуқароларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришда кўмаклашадилар, ўз ҳудудларидаги ижтимоий ва ҳўжалик вазифаларини ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш, давлат ҳокимияти, бошқарув органлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президентнинг фармонларини, ҳукуматнинг, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажариш асносида фуқароларни бирлаштирадилар.

Ўзини ўзи бошқариш органлари ҳудудий тамойил бўйича тузилади. Ўзини-ўзи бошқариш органлари иш олиб борадиган ҳудудларни фуқароларнинг таклифига кўра, туман, ё шаҳар ҳокими белгилайди; ушбу қарор кейинчалик тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, уларнинг фаолият кўрсатишини ташкил этиш ҳамда ваколат кўлами кучига эга ҳужжатлар билан тартибга солиб турилади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари Ўзбекистоннинг ўтиш давридаги ҳаёти тинчлик, осойишталик, барқарорлик ва ҳамжиҳатлик вазиятида кечишини таъмин этишда катта ўрин тутмоқда. Мустақиллик даврида тузилган ўзини ўзи бошқариш органлари тизимини МДХ миқёсида энг самарали деб билиш ҳақиқатдир. Бу муваффақиятнинг сабаби шундан иборатки, давлат раҳбарияти халқ бағрида, унинг тарихий тажрибаси асосида

тузилган, аммо шўролар даврида эътибордан четга бўлган маҳаллаларни тиклабгина қолмасдан, уларга кенг имконият яратиб беради, яъни ҳокимият ҳақиқатан ҳам халқ ихтиёрига ўтди. Ўзбек халқи эса доим уруш, жанжал, зиддиятларни кескинлаштиришни маъқул кўрмаган, ўзаро муносабатларни бамаслаҳат, мунозара, мусоҳаба ва мубоҳаса йўли билан ҳал этишга интиланган. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари намунали ишлаётган маҳаллалар, туманлар ва ҳудудларда юқорида эътироф этиб ўтилган жиҳатлар, яъни аҳолининг тинч ва осойишта, тоза ва озода, экология талаб ва қоидаларига тўла риоя қилиб яшаётганини кўриш мумкин.

Фуқаролик – шахснинг муайян давлат қарамоғида бўлиш, шу давлатга, мамлакат ичида ҳам, унинг ташқарисида ҳам мансуб эканлиги, шу мансубликнинг ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида тасдиқланганлиги. Фуқаролик тушунчаси жамиятнинг ҳозирги давр демократик, ҳуқуқий давлат сифатида ривожланишида катта йўлни босиб ўтди. У жамиятнинг демократик ривожланишида кўлга киритилган улкан ютуқлардан бири. Фуқароликнинг жамият тараққиётидаги ижобий томони шундан иборатки, мамлакатда истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг муайян, аниқ санаб ўтилган ҳуқуқлари, жамиятдаги ўрни мамлакатнинг Конституциясида, махсус қарор ёки қонунда ёзиб қўйилган ва уларга риоя қилиш, уларни бажариш барча фуқаролардан талаб қилинади. Яъни жамиятда бошбошдоқлик, ўзбошимчалик, зўравонликка ўрин қолмайди. Чунки бундай хатти-ҳаракатлар фуқаролик ҳақидаги қонунга ҳилофдир. Фуқаролик тушунчаси қадимий Юнонистон ва Римда мавжуд бўлса-да, асосан, феодализм инқирозга учраб, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт демократия ва бозор муносабатлари заминига ўта бошлаганда, ҳозирги шаклида пайдо бўла бошлади ва илк бор «шаҳарли» (французча «ситуайян», cite – «шаҳар» сўзидан, русча «горожанин – гражданин ва ҳоказо), яъни қолоқ қишлоқдан, мустабид феодал муносабатлардан озод деган маънони билдирган. Мустақиллик эълон қилингандан сўнг, ўзбек тилида ўтмишдаги «гражданлик» сўзи ўрнига «фуқаролик» деган атама қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси мустақил тараққиёт йўлига чиқиб олгач, ўз олдида асрлар давомида ўзбек халқи орзу қилган демократик, адолатли, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш вазифасини қўйди. Фуқаролик тўғрисида қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар эса ўзининг инсонпарварлик руҳида эканини ҳар томонлама исботлади. Фуқаролик деганда, инсоннинг ҳуқуқий ёки сиёсий ҳуқуқий томондан ҳимояланиши ва қонуний мафаатларининг давлат ичида ва унинг ташқарисида ҳимояланиши тушунилади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқаролик тўғрисидаги қонун, бошқа амалдаги қонунлар, чет фуқароларнинг онгли муносабати, ютуқларни янада кўпайтириш ва улардан фойдаланишда фаол қатнашиши.

Фуқаролик масъулияти қадим замонлардан бери маълум. Аммо бу масъулият деярли ҳамма вақт кишининг синфий, ирқий, миллий, жинсий, диний, ҳудудий ҳолатларига қараб, турли чекланишлар ёки имтиёзлар билан боғлиқ бўлган. Ер юзидаги барча инсон зоти ирқи, дини, миллати, жинси,

яшаб турган мухитидан қатъи назар, тенг бўлиб яшашга ҳақли эканлиги, тенгсизлик эса инсон ҳаётига четдан ижтимоий кучлар, ҳукмрон мафкура ва сиёсий тузум томонидан киритилишини биринчи бўлиб Европа мутафаккирлари XVI–XVIII асрларда асослаб бердилар. Бу тараққийпарвар, илғор фикрларнинг тантанаси учун кураш, айниқса, кейинги икки аср давомида кескин тус олди. Жамиятни юксалишга ундовчи бу шиорлар ва талаблар ўзининг энг ёрқин ифодасини улуғ француз инқилоби (1789-1793) нинг «Озодлик, Тенглик, Биродарлик» шиорида акс эттиради.

Фуқаролик масъулияти жамиятдаги демократик ўзгаришларнинг давоми ва узвий қисмидир. Чунки жамият ўз демократик ривожланишида фуқароларга тенглик, озодлик, биродарликни ҳаётий воқеликка айлантирувчи турли ҳуқуқларни бериш билан чекланмайди, балки шу ҳуқуқларга риоя қилишни, ўз ҳуқуқларидан ижодий, жамият манфаатларини кўзлаб фойдаланишни талаб қилади. Шу сабабли жамият қанчалик юксак даражада демократик бўлса, ундаги фуқароларнинг масъулияти ҳам шу даражада жиддий ва кенг қамровли бўлади. Ҳақиқий демократик жамиятда фуқаро мавжуд ҳуқуқлардан фойдаланувчи боқиманда эмас, балки бу ҳуқуқларга суяниб, жамиятнинг муаммоларини ҳал этишда фаол қатнашувчи шахс бўлиши керак.

Мустақил Ўзбекистон фуқаролик масъулиятини аниқлар экан, бу борадаги энг илғор ҳалқаро тажриба ва назарияларга таяниб иш кўрди.

Фуқаролик масъулияти масаласи энг жиддий диққатни талаб қиладиган ижтимоий вазифалардан биридир. Унинг моҳияти мустақиллик шароитида тубдан ўзгармоқда.

-X-

Характер – кишидаги барқарор психик хусусиятларнинг индивидуал бирлиги. У шахснинг меҳнатга, атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, бошқа кишиларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатларида ифодаланади.

Хаёл – мавжуд тасаввурларимизга асосланиб, аввал идрок қилинмаган, турмуш тажрибасида учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг образларини яратишдан иборат бўлган онг фаолияти. Масалан, инсон тропик ўрмонларни кўрмаган бўлса-да айрим дарахт ҳақидаги, ўрмон ҳақидаги тасаввурларга, тропик ўрмонларнинг ёзма ва оғзаки тасвирига асосланиб, уларнинг образини онгда яратиши мумкин.

Хаёлдан кетмайдиган ҳолатлар – мияга ўрнашиб қолган факторлар, хотиралар, асоссиз шубҳалар, ваҳималар. Киши ўз фикрларининг асоссиз эканлигини тушунади-ю, лекин улардан қутула олмайди, уларни енга олмайди. Бу ҳолат соғлом одамларда ҳам учрайди. Масалан, киши бирор ашулани ёки шеър мисрасини кун бўйи такрорлаб, беихтиёр ичида хиргойи қилиб юради, лекин бу нарса кўпга чўзилмайди, тезда миясидан чиқиб кетади. Лекин шизофренияда, психастенияда бундай ҳолатлар ойлаб, ҳатто йиллаб чўзилиши мумкин.

Хаёлий ҳаракатлар – муайян иш-ҳаракатларни бевосита бажармасдан туриб, уларнинг шакл-шамойилларини яратиш, бажарилиш тартиби ва айрим бўлакларига хос тасаввурларнинг ҳосил бўлиши. Фаолиятнинг турли соҳаларига хос бўлган малакаларни таркиб топтириш ҳамда ривожлантиришда хаёлий ҳаракатнинг аҳамияти каттадир.

Халқаро ташкилот – мустақил давлатлар ёки миллий жамиятлар (ассоциациялар)нинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий мақсадларга эришиши учун тузилган бирлашмалар, мамлакатлар ўртасида кўп томонлама ҳамкорлик қилишнинг энг муҳим турларидан бири.

Халқаро ташкилотларни тузиш ҳаракатлари қадимги замондан бери мавжуд. Лекин ҳозирги замон халқаро ташкилотларини тузиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг бу ташкилотлар кенг ривожлана бошлади. Халқаро ташкилотларнинг умумий хусусияти шундан иборатки, уларнинг вазифалари ва фаолияти ҳар бир давлат чегарасидан четга чиқади. Халқаро ташкилотлар давлатлараро ва жамоат бирлашмаларига бўлинади. Давлатлараро бирлашмалар бевосита меъёр яратиш функциясига эга. Чунки улар халқаро ҳуқуқнинг асосий субъектлари томонидан ташкил этилган. Улар ўз ўрнида ташкилотлар ва оқимларга бўлинади (масалан, «Қўшилмаслик» оқими ёки «77 лар» гуруҳи).

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти терминологиясида давлатлараро ташкилотлар «халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар» деб аталади. Кейингиларнинг давлатлараро ташкилотлардан фарқи шундаки, улар доимий штаб-квартирага, халқаро фуқаровий хизматга, ўз бюджетига эга ҳамда бунга аъзо давлатлар халқаро ҳуқуқ субъектлари ҳисобланади, шунингдек, ўз ваколати доирасида халқаро шартномалар тузиши, зиммасига мажбуриятлар олиши мумкин.

Холерик – темперамент тури, у ҳиссиётнинг жўшқинлиги, кайфиятнинг бирданига тез ўзгариб қолиши, ҳиссиётнинг мувозанатсизлиги ва умумий ҳаракатчанлиги билан ифодаланади.

Хотира – ўтмишни психик акс эттириш, эсда олиб қолиш, эсда сақлаб туриш ва кейинчалик қайта эсга тушириш ёки илгари идрок этилган, бошдан кечирилганларни таниш. Хотира туфайли одам ўтмиш авлод кишилари жамлаб юрган тажрибани эгаллаши, ўзининг шахсий тажрибасини амалий фаолиятда қўллаши, ўз билим, малака ва кўникмаларини бетўхтов кенгайтириши мумкин. Хотиранинг ҳар қандай кўриниши, энг аввало эсда олиб қолишни, идрок қилишни, материални онгда маълум бир давргача (кўпинча жуда узоқ муддатга) сақлашни талаб қилади. Бу материал онгда сақланиб қолинган ёки қолинмаганлиги ҳақида уни кўрганда таниш ёки қайта тиклашга уринган ҳолдагина гапириш мумкин.

Хотира бузилиши – ташқаридан келувчи турли-туман маълумотларни эсда сақлаш ва такрор айтиб беришнинг меъёрий ҳолатга тушиб қолиши қисман издан чиқиши. Эслаш қобилятининг икки тури бўлади: ихтиёрсиз эслаш ва ихтиёрий эслаш. Ихтиёрий эслаш бирор нарса ёрдамида эсда қолдиришдир.

Хотиранинг бузилишини С.Корсаков намунали ёритиб берган. У Корсаков амнестик синдроми деб юритилади. Бунда одам ўтмишдаги воқеаларни ёдда яхши сақлагани ҳолда, кундалик ҳодисаларни эсда сақлаб қолмайди. Бунга бош миyaning маълум структура бузилишлари, лимбикортикуляр комплекснинг зарарланиши сабаб бўлади.

Хотира бузилишининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Гипомнезия хотиранинг сусайиши. Бунда одам ўз ихтиёри билан ўтмишдаги ёки яқин вақтдаги воқеаларни эслай олмайди.

2. Гипермнезия руҳий тушқунликка, бахтсизликка учраган кишилар ўтмишдаги хотираларнинг қуйилиб келишидан шикоят қиладилар. Анча вақт илгари бўлган воқеалар хотирада яққол жонланади.

3. Амнезия хотиранинг йўқолиши ва эслай олмасликдир. Амнезия кўпинча ҳушдан кетган, кома ҳолатидаги одамларда кузатилади. Масалан, одам қачон, қандай қилиб, қайси вақтда касалхонага келганини эслолмайди.

-Ц-

Цивилизация (лотинча «civilis» – фуқаровий, ижтимоий, яъни ҳарбийлар ва диндорлар ҳукмронлигисиз) – жамиятнинг ўз тараққиёти жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликларининг ҳамда уларни янада кўпайтириб такомиллаштириб бориш усулларининг мажмуи.

Цивилизация инсоният тарихидаги уч катта тарихий даврнинг (ёввойилик, ваҳшийлик ва цивилизация) охиригиси бўлиб, у ёзув ихтиро этилишидан, яъни бундан 5-6 минг йил муқаддам бошланган. Ёзув оламда ягона тафаккур эгаси бўлмиш инсон ишлаб чиқарадиган, унинг тарихий тажрибасини мужассамлаштирадиган ва келажагини режалаштирадиган маҳсулотни, яъни фикрни моддийлаштириш имконини бериб, жамият тарихида янги даврни очди ва унинг ривожланишини ҳар бир асрда тезлаштириб бораверади. Ҳозирги замон умумжаҳон цивилизацияси XVI–XX асрлар давомида бозор муносабатлари ва иқтисодиётининг тез суръатлар билан жаҳон бўйлаб тарқалиши, шу асосда қитъалар, минтақалар, мамлакатлар ва халқлар орасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар юзага келиши ва ривожланиши натижасида шаклланди. Умумжаҳон цивилизацияси бутун инсониятга тегишли умумхислатлардан ва шу билан бир қаторда, ҳар бир қитъа, минтақа ва халқнинг ўзига хос хусусиятларидан ташкил топади.

Цивилизация айрим ҳудудий, бир-бири билан боғланмаган цивилизация масканлари ёки ўчоқлари сифатида шакллана бошлаб (масалан, Қадимги Миср цивилизацияси, қадимий ҳинд цивилизацияси, Ўрта Ер денгизи цивилизацияси, Марказий Осиё цивилизацияси ва ҳоказо), бозор муносабатлари ва иқтисодиёти ҳукмронлиги даврида (XVI–XX асрлар) умумжаҳон цивилизациясига айланди.

Цивилизация лотинча сўз бўлиб, «ҳарбийларсиз ва руҳонийларсиз жамият»ни билдиради, маърифатпарварлар раҳнамолигидаги ҳаёт урушсиз мутаассиб руҳонийлар таъсиридан озод жамият учун XVI асрдан бошлаб олиб борилган кураш жараёнида фанга ва маданиятга кирди.

Цивилизациянинг тарихи урушлар ва диний жаҳолатпарастликка қарши, дунёвий жамият учун кураш тарихидан иборатдир. XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, илғор фан, техника ва технология асосида иш кўриб, ўзларида демократик, инсонпарвар жамият ва ҳуқуқий давлат қурган мамлакатларгина ҳақиқий цивилизация йўлига чиқмоқдалар. Цивилизация инсоният тараққиётининг маҳсули ва айни вақтда заминидир. У инсоният жамиятининг ниҳоятда нозик ҳолати бўлиб, вақт жикатидан беш миллион йиллик инсоният тарихининг бор-йўғи 0,1 фоизини ташкил қилади, яъни инсоният ўзининг босиб ўтган йўлининг 99,9 фоизи давомида ёввойилик ва ваҳшийлик даражасида ҳаёт кечирган.

Мустақил Ўзбекистонда инсонпарвар, демократик ва ҳуқуқий давлатга, яъни цивилизацияли, маърифий давлатга айланиб, халқнинг фаровонлигини таъмин этиш ҳамда ривожланган мамлакатлар каторидан жой олишни ўзининг энг олий мақсади қилиб белгилаган. Бунинг асоси ва зарурий шарти давлатимизда таъмин этилган тинчлик, барқарорлик ва ҳамжиҳатликдир.

-III-

Шартсиз рефлекс – ташқи муҳит таъсиротлари билан организмнинг уларга нисбатан қайтарадиган жавоб реакциялари ўртасидаги наслий нерв боғланишлари туфайли содир бўладиган туғма рефлекс. Шартсиз рефлекснинг марказлари миё қобиғи ости бўлимларида ва орқа миёда жойлашган бўлиб, бу марказлар ҳам бош миё қобиғи фаолиятига бўйсунди. Масалан, оғзига овқат тушганда сўлак ажралиши, кўзга чанг тушганда ёш оқиши кабилар.

Шартсиз қўзғовчи – организмнинг рефлектор ҳаракатларини табиий ҳолда (ҳеч қандай шарт-шароитларсиз) юзага келтирадиган қўзғовчи. Масалан, организм ҳаддан ташқари иссиқда терлайди, совуқда қалтирайди. Бу ўринда иссиқ ва совуқнинг таъсири шартсиз қўзғовчидир.

Шизофрения – руҳий хасталик тури. Бу касалликнинг кечиши ва турлари хилма-хилдир. Шизофрения кечишига кўра бетўхтов, сушт ва хуруж қилиб кечадиган турларга бўлинади. Бетўхтов кечадиган шизофрения нисбатан сушт кечади. Касаллик давомида неврозсимон, васвасали, галлюцинатор, гебефреник ва кататоник синдромлар кузатилади. Касаллик аста-секин бошланади, хуружлар кузатилмайди.

Сушт кечувчи шизофренияда шахс ўзгаришлари аста-секинлик билан ривожланади. Кўпроқ ўсмирлик даврида дастлабки белгилар намоён бўлади. Касалликнинг дастлабки белгилари эмоционал беқарорлик, асабийлашиш, астенизация, ўз тасаввурлари дунёсига кириб кетиш, ортикча фикрлаш, миёдан кетмас фикрларнинг пайдо бўлиши ва неврозсимон белгилар ҳисобланади. Бу белгилар кўп йиллар давомида аста-секин ривожланиб боради. Одамларда бу белгилар алоҳида эмас, балки уларнинг мажмуи кузатилади.

Шизофрениянинг хуруж билан кечадиган прогрессив турида касаллик 25 ёшдан бошланади, бунда шахс ўзгаришлари тезроқ юзага келади, касаллик васвасалар билан кечади.

Шизофрения билан оғриган одамнинг фикр юритиш доираси ўзига хос бўлади. Саёз фикрлайди, нутқ ва ёзуви мақсадсиз, тартибсиз бўлади. Баъзи одамлар «фикр қуйилиб келишидан» сўнг орадан кўп ўтмай «фикрлари тугаб, миялари бўшаб» қолганидан шикоят қиладилар. Фикрлаш қобилятлари пасайиб қолганини одамларнинг ўзлари сезадилар. Шунинг учун улар «фикрлар тартиби, давомийлик ўзгариб қолганидан» безовталанадилар. Фикрлаш қобилятининг ўзгариб қолиши натижасида одамлар эзма, қуруқ сафсатабоз бўлиб қоладилар. Натижада одамларни «фикрларнинг қуйилиб келиши» қийнайди ёки фикрлаш доираси торайиб, улар ўз мияларида «бўшлиқ» сеза бошлайдилар.

Касаллик зўрайган вақтларда одам нутқи маъносиз бўлиб қолади. Жумлалар, сўз бирикмалари ва ҳатто алоҳида сўзлар ҳам ўз маъносини йўқотади. Нутқнинг бу каби бузилишлари шизофрениялар дейилади.

Шизофрения барча ёшдаги одамларда, кўпроқ 15-35 ёшда бошланади. Касалликка сабаб бўлувчи омиллар кўп бўлиб, улар ҳали тўла ўрганилмаган. Сўнгги вақтларда ирсий омилларга кўпроқ аҳамият берилмоқда. Касаллик аёлларда кўпинча енгил кечади, кам қайталанади, эркакларда эса кўпинча оғир кечади, авж олиб кўп қайталаб туради.

Шизофрения руҳий хасталиклар орасида кўп учрайдиган касаллик бўлиб, «руҳнинг ажралиши» деган маънони билдиради. Шизофрения билан оғриган одамларда ҳиссий қўзғалиш икки турда ўзгаради. Баъзи ҳолларда эмоционал реакцияларнинг сусайиши юз берса, бошқа ҳолларда эмоционал номутаносиблик кузатилади. Бу ўзгаришлар касалликнинг дастлабки даврларидаёқ сезилади. Одамлар тобора совуққон, ташқи таъсирларга бефарқ, худбин, лоқайд бўлиб қоладилар. Оғир ҳолларда чуқур руҳий тушкунлик ҳолати юз беради.

Парадоксал эмоциялар билан кечадиган шизофренияда ҳиссиёт кучайган бўлади, улар бекордан бекорга кулаверадилар, арзимаган нарсаларга қаттиқ ҳаяжонланиб, ҳаяжонланишнинг ҳождати бўлмаган воқеаларга бефарқ, лоқайд бўладилар. Масалан, яқин кишиси бахтсиз ходисага учраганлиги айтилса, у аҳамият бермайди, лекин бехосдан биров кўйлагининг тугмасини узиб юборса ёки идиш-товоғини синдириб қўйса, у қаттиқ ҳаяжонланиб, асабийлашади. Бунга шизофреник псевдоаффект дейилади.

Шизофренияга хос хусусиятларнинг яна бири психик фаолликнинг пасайишидир. Одамлар ўқишга, ишлашга қийналадилар, тезда чарчаб қоладилар, санаш, ҳисоблаш улардан катта куч талаб этади, фикрни жамлаш қийин бўлади, ўзга кишилар билан мулоқотга дарров киришолмайдилар. Бундай одамлар оилада бирор кишисига (масалан, акаси ё синглисига ёки фарзанд ўз онасига) қаттиқ боғланиб қолади.

Касаллик ривожланган сари аутизм белгилари юзага келади, одам ўз кечинмалари дунёсига кўмилиб кетади. Одам ўзининг ўзгарганини, олдиндагидек эмаслигини айтади, камгап, одамови бўлиб қолади. Ёлғиз юриш истаги туғилади, баъзи одамлар бир хонага қамалиб олиб, ҳеч қаёққа чиқмайди.

Ҳиссий ўзгаришлар билан бир қаторда одамнинг ташқи қиёфаси ҳам ўзгариб қолади: кайфият билан ташқи қиёфа ўртасидаги мутаносиблик йўқолади, юриш-туришлари ҳам нотабиий, овозлари паст, нутқлари бир маромда, интонацияси кам бўлади.

Шизофрениянинг клиник манзараси белгиларининг турли-туманлиги ва кўплиги билан ифодаланади. Юқорида санаб ўтилган ўзгаришлардан ташқари гебефреник, кататоник, психопатик, аффектив, васвасали турлари ҳам учрайди.

Шизофрениянинг оддий тури ўсмирлик даврида бошланади, сушт ўтадиган тур сифатида кечади. Касаллик белгилари бир неча йиллар давомида ривожланади. Одам бепарво, камгап, сержаҳл, камҳаракат бўлиб қолади. Якка қолиш истаги туғилиб, ойлар давомида бирор хонага қамалиб ўтиради. Галлюцинациялар, васвасалар бўлмайди. Негативизм белгилари ривожланади, одам ундан талаб қилинаётган вазифаларни бажармайди ёки уларнинг аксини қилади. Масалан, одамга оғзингни оч дейилса, у янада қаттиқроқ юмиб олади.

Шизофрениянинг кататоник турида одамлар ҳаракатида турли бузилишлар - қотиб қолиш ёки қўзғалувчанлик кузатилади. Кататоник қотиб қолишда одам бир жойда тош каби қотиб тураверади. Кўпинча одам эмбрионал ҳолатда қотиб қолади: оёқ-қўлларни ҳамма бўғимларидан буккан ҳолда, қўлларни танага яқинлаштириб олади. Бу ҳолат мунтазам пайдо бўлади, у гапирмайди.

Каталепсия тош каби қотишдир, у бирор вазиятга солиб қўйилса, шу вазиятда анча вақт қотиб тураверади. Негативизм кучли намоён бўлади. Кататоник қотиб қолишдан сўнг бемор дарҳол кататоник қўзғалиш ҳолатига тушиши ҳам мумкин. У бемаъни, мақсадсиз ҳаракатлар қилади, бўлмағур гаплар гапиради, атрофдагиларнинг қилиқларини, сўзларини қайтаради. Баъзи одамда ўз-ўзини ўддириш фикри ҳам туғилади (у кўпинча ўз жонига қасд қилади). Одам ана шундай ҳаракатлари натижасида руҳий касалликлар шифохонасига тушиб қолади.

Шизофрениянинг параноид тури кўпинча 25-30 ёшларда ривожланади. Касалликнинг бу турида васвасалар алоҳида ўрин тутиши сабабли у яна галлюцинатор - параноид тур деб ҳам аталади.

Шубҳанинг мияга ўрнашиб қолиши, одам бирор жойга кетаётиб чирокни ёки сувни ўчирдимми, деб шубҳа қилаверади, қайта-қайта келиб текшириб кўраверади. Бу ҳолат соғлом кишиларда ҳам бўлади.

Мияга ўрнашиб қолган контраст истаклар ҳам мавжуд бўлиб, бунда одам юриб кетаётган машина тагига ўзини ташлагиси ёки жамоат жойларида баланд овозда сўкингиси, боласини бўғиб ўлдиргиси келади. Бунда одам ўзида пайдо бўлган бу истакларининг нотўғри эканлигини тушунади ва уларни бажармайди ҳам, лекин бу хаёллардан қутулолмайди.

Мияга ўрнашиб қолган хатти-ҳаракатлар туфайли одамлар ҳадеб биноларнинг сонини ёки деразаларнинг нечта эканлигини санашади, кўзи тушган рақамларни жамлашаверади, ҳадеб йўталаверишади ёки тез-тез қўлларини ювишаверади ва ҳоказо. Бу ҳаракатлар баъзи хавф-хатардан асровчи маросим ёки иримлар билан бирга кечади.

Эмоциялар – физиологик акс эттириш чегарасида турувчи ва одамга ўз эҳтиёжлари билан боғлиқ кўзгатувчилар таъсир қилганда ўз-ўзини бошқаришни амалга оширувчи психик акс эттиришнинг содда шакли. Эмоциялар реал дунёнинг нарса ҳамда ҳодисаларини эмас, балки объектив муносабатларни акс эттиради, бунда мазкур нарса ҳамда ҳодисалар инсон эҳтиёжи учун организм хизматида бўлади.

Ҳали билиш шакли бўлмаган эмоциялар (билишни акс эттиришнинг содда кўриниши сезгидир) онгда нарса ёки ҳодисанинг шакл-шамойилини эмас, балки кечинмани келтириб чиқаради. Эмоциялар одамнинг муҳит билан ўзаро муносабатини органик тарзда бошқарса, ҳиссиётлар унинг муносабатини шахснинг бошқа одамлар, жамият билан муносабати тарзида бошқарадилар. Ҳиссиётлар фақат инсонга хос бўлиб, эмоционал акс этиш ва тушунтириш умумлаштирувчи акс эттиришнинг мураккаб шаклидир.

Эмоцияларнинг кўзғалиши – мия пўстига мия пўсти остидан келувчи импульслар билан аниқланади, чунки мия пўсти ости марказлари у ёки бу даражада катта ярим шарларнинг фаолият ҳолатини белгилашига кўра организмнинг атроф-муҳитга муносабатини шунчалик кўп ўзгартиради. Пўст остидан келаётган импульсларнинг пўст билан тормозланиши тинчланиш тарзида субъектив кечади.

Эмоциянинг бузилиши – атрофимизни ўраб олган борлиққа ва ўз-ўзимизга бўлган муносабатимизнинг кўринишларидан бири. Эмоциялар хафа бўлиш, ғазаб, шодланиш, хурсанд бўлиш, муҳаббат, нафратланиш каби ҳис-туйғулардир. Эмоцияларнинг салбий ва ижобий турлари бўлади. Одам эмоцияси ҳайвонларникига нисбатан анча бой ва таъсирчанлиги билан фарқ қилади.

Эмоцияларнинг тўлиб-тошиб намоён бўлиши аффект дейилади. Одамнинг барча фаолияти эмоционал ҳолат бўлмиш кайфият билан кечади. Унинг мимикаси, ҳаракатлари, вегетатив реакцияларига қараб инсоннинг эмоционал ҳолатига баҳо берса бўлади. Эмоцияларда ички аъзолар, кон томирлари кенгаяди ёки тораяди, қонда қанд миқдори кўпаяди, юрак фаолияти тезлашади.

Эмоциялар пўстлоқ ости тугунлари билан идора қилинади. Турли руҳий касалликларда эмоционал ҳолат ўзгаради. Эйфория, депрессия ҳаяжонланиш кучайган эмоциялар ҳисобланиди. Эмоцияларнинг сусайиши эса лоқайдлик, бепарволик ва бошқалардир.

Эмпирик психология – мавҳум, рационал психологияга қарама-қарши бўлган, тажрибага асосланган психология. Эмпирик психологияга кўра, психологиянинг предмети онг ҳодисасидир. Шунингдек, онг ҳодисаларини экспериментал равишда ўрганиш мумкин эмас. Эмпирик психология барча психология қонунларини ассоциация қонунларига тенглаштириб кўяди, бинобарин, унингча барча психик ҳодисалар пассив механик характерга эга бўлиб қолади.

Эсга тушириш – аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини кейинчалик онгда қайта тиклашдан иборат хотира шакл-шамойили жараёнидир.

Эсда қолдириш - идрок қилинган материалларни, нарса ва ҳодисаларни онгда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

Эсипастлик – бундай ҳолатда одам биринчи, асосий даражали нарсаларни иккинчи даражали нарсалардан фарқ қилолмайди, ўзининг юриш-туришига, фикрларига танқидий баҳо беролмаслик. Хотира пасайиб, тафаккур қилиш сусайиб кетади.

Эсипастликнинг икки тури мавжуд: туғма ва турмушда орттирилган эсипастлик. Туғма эсипастликка бола мияси она қорнидалигидаёқ турли шикастлар, юкумли касалликлар, захарланишлар туфайли зарарланиши сабаб бўлади.

Турмушда орттирилган эсипастлик одам ҳаёти давомида мияси шикастлангач, унинг турли органик касалликларга учраши, фалаж, қарилик психози, мия қон томирлари атеросклерози ва бошқа касалликлар сабабли пайдо бўлади. Эсипаст одам мантиқан фикр юрита олмайди, атрофидаги вазиятга тўғри баҳо бера олмайди. Масалан, ундан «капалак билан каптар нимаси билан фарқ қилади?», деб сўралса, «каптар оқ бўлади, капалак эса ранг-баранг бўлади», деб жавоб бериши мумкии. Бундай одамлар реал ҳаётни ҳеч суриштирмай, тушунмай, мушкул вазифаларни ҳал қилмоқчи бўладилар.

Эслаш – аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, ҳолатларни бевосита такрор идрок қилмаган ҳолда эсга туширишдан иборат хотира жараёни. Эслаш эсга туширилган материалларнинг ҳажмига қараб тўлиқ ва тўлиқсиз бўлиши мумкин.

Эстетик ғоянинг манбалари – эстетик идрок, ишонч, талаб кабиларидир.

Эстетик ҳис – инсонни ўраб турган муҳитга муносабатнинг асосий шакли бўлиб, ҳаёт ҳақиқатини ўзлаштиришнинг, ижодий қобилиятни таъминлашнинг асосий босқичидир.

Эътиқод – маслакни амалга ошириш, шахснинг кундалик эҳтиёжига айланган интилиши, хатти-ҳаракати.

Эътиқод эркинлиги – киши онгида чуқур ўрнашиб қолган ва амалга оширилиши шахснинг кундалик эҳтиёжига айланган интилиш, хатти-ҳаракат ва дунёқарашлар тизими.

Эътиқод эркинлиги киши турмушининг муайян шароитлари таъсирида шахснинг амалий ҳаёти, ижтимоий фаолияти, жамият маънавий бойликларини эгаллаш, муайян ахлоқ қоидалари ва мезонларини обдон ўзлаштириб олишга интилиши жараёнида пайдо бўлади ва шаклланади. Эътиқод эркинлиги инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ичида марказий ўринда турувчи қадрият ҳисобланади. Уни инсоннинг маънавий оламини, қарашларини белгиловчи, шакллантирувчи асосий омил дейиш мумкин.

Эътиқод эркинлиги сиёсий, ахлоқий, илмий, диний каби турларга бўлинади. Инсон ўз ҳаётида шу турлардан бирига алоҳида ихлос қўйиши, шу

турни ўз турмуш тарзи, хатти-ҳаракатлари, орзу-мақсадлари, интилишларини белгиловчи тамойиллар сифатида қабул қилиши мумкин.

Эътиқод эркинлиги яқин ўтмиш истибдод тузуми шароитида ниҳоятда бир томонлама талқин қилинар ва у фақат коммунистик ғояларга эътиқод сифатида тушуниларди. Ҳолбуки, борлиқни идрок қилишда, унга ўз муносабатини билдиришда ва шунга қараб хатти-ҳаракат қилишда инсон онгининг бениҳоя турли имкониятлари намоён бўлади. Бундай фикрлардаги хилма-хилликни инкор этиш ва эътиқод эркинлигини бир қолипга, ягона мезонга солиш тафаккур қонунларига зиддир ва у тафаккурнинг ўсишини, намоён бўлишини бўғади, чеклайди.

Мустақил Ўзбекистон ўз асосий қонунини, яъни Конституциясини тайёрлашда ва қабул қилишда тафаккурнинг шу ҳислатини ва илғор мамлакатлар тарихий тажрибасини инобатга олди. Конституциянинг 29-моддасида бу эҳтиёж ва ҳаёт талаби алоҳида мустаҳкамлаб қўйилган. 12-моддада Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланади, дейилган. Айни вақтда, давлат фуқароларнинг умумбашарий ва миллий кадриятларга асосланган юксак эътиқод туйғуларини тарбиялашга кўмаклашади. Аммо эътиқод эркинлиги мутлақ чекланмаган, деб тушуниш нотўғри бўлади: у давлатнинг конституциявий асосларига ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига қарши қаратилмаслиги керак. Эътиқод эркинлигини талқин қилиш ва амалиётга татбиқ этиш мустақил Ўзбекистонда ҳал этилаётган энг мураккаб вазифалардан биридир. Бунинг боиси коммунистик эътиқоддан мустақиллик эътиқодига кўчишнинг ички зиддияти мавжудлигидир. Миллий-озодлик эътиқодини ўз онгининг таркибий қисмига айлантириб улгурмаган халқ, 1917 йил октябрь воқеаларидан сўнг коммунистик эътиқодни мажбуран онгимизга жойлаштириш механизмига тўкнаш келди. Ҳукмрон мафкура ва давлат тузуми бизга етмиш йилдан ортиқ вақт ичида «эътиқод фақат марсчалеинча бўлиши мумкин» деб уқтирди ва бундай қарашни шубҳа остига олувчиларни шафқатсиз йўқ қилди. Демак, ривожланиб улгурмаган миллий онгимиз ва эътиқодимиз коммунистик тарғибот ва ташвиқот тазйиқида бир томонлама шаклланади. Биз XX асрнинг охириги ўн йиллигига, мустақиллик бўсағасида, пала-партиш сиёсий асосда ва хато заминда шаклланган эътиқод билан келдик. Афсуски, кўплар истибдод даврида шаклланган эътиқодларини ягона тўғри ва илмий эътиқод деб биладилар. Ҳақиқий эркин эътиқод, ҳуқуқий давлат, демократик жамият нима эканлигини билмаган ва кўрмаган баъзи ғўр сиёсатчи ёшлар мустақиллик арафасида ва мустақиллик эълон қилингандан сўнг тубдан ўзгарган янги вазиятда ўзларини йўқотиб қўйдилар, тўғри йўлни танлай олмадилар. Ўзбекистон шароитида Ғарб андозаларига тўғри келадиган сиёсий фаолият турларини киритмоқчи бўлдилар ва ўз куч ҳамда ғайратларини намоёйишкорликка, мажлисбозликка, фитначилик ва ифвогарчиликка сарфладилар. Ўзбекистон Республикаси раҳбариятининг ўз вақтида кўрган чоралари жараённинг мураккаблашиб кетишининг олдини олди. Мустақиллик йиллари давомида халқимиз яқин ўтмишнинг таъсиридан қутилиб бормоқда ва

этикод эркинлиги тамойили асосида ҳаётга янгича ёндашишнинг қоидалари вужудга келмоқда.

Эҳтиёж – организм ёки шахснинг ҳаёти ва тараққиётини таъминлаш талаб қилинган шароитларда уларнинг эҳтиёжини акс эттирадиган психик ҳолат. Организм билан муҳит орасидаги (биологик эҳтиёж) ёки шахс билан жамият орасидаги (ижтимоий эҳтиёж) мутаносибликнинг бузилиши у ёки бу эҳтиёжнинг бузилишига олиб келади. Эҳтиёж психиканинг муайян ҳолатида намоён бўлади (инсон онгининг кечинмалари) деб аталувчи ҳолатдир. Психика томонидан акс эттирилган камчиликларни тўлдириш учун муайян кучларни фаоллик кўрсатиш йўли билан сарфлаш керак бўлади.

Эҳтиёткорлик – шахснинг ўз-ўзига ва атрофдаги ҳамда шахсий меъёр билан авайлаб муносабатда бўлишида ифодаланадиган ижобий характер ҳислатидир. Эҳтиёткорлик ҳурматга асосланиб, бачканалик ва зикналикдан тубдан фарқ қилади.

Эҳтирос – муайян фаолият турига кучли интилиш билан боғлиқ давомли ва барқарор эмоционал ҳолат.

-Ў-

Ўз-ўзини тута билиш – шахснинг муайян шароитларда ортиқча фикр, ҳис-туйғу, хатти-ҳаракатларни онгли равишда тийиб туриш, ўз фикр, ҳиссиёт ва ҳаракатларини мақсадга мувофиқ йўналтира олишдан иборат иродавий характер ҳислати.

Ўта қимматли фикрлар – одамларни ҳаяжонга соладиган, уларнинг бутун фикри-зикрини эгаллаб оладиган фикрлар мажмуи. Психопатияларда, инволюцион психозларда, шизофренияда кўпроқ учрайди. Бу фикрлар реал мавжуд шароит асосида пайдо бўлади, лекин одам фикрида ўта муҳим, ўзининг аҳамиятига тўғри келмайдиган ўринни ноҳақ эгаллаб туради. Одам ўз хотинини менга хиёнат қиляпти ёки ўғлим ёмон иш билан машғул бўляпти, деб ўйлаверади. Бу фикрлар аста-секинлик билан сўниб, вақт ўтган сари йўқолиб бораверади.

-Қ-

Қадриятлар – борлиқ, жамият, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, инсон ҳаёти, моддий ва маънавий бойликларнинг аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча. Қадриятлар билан боғлиқ масалалар ҳаётнинг энг асосий мавзуси бўлиб ҳисобланади. Қадриятларни Ғарбда аксиология фани ўрганади. У кенг тарқалган фалсафий фанлардан биридир. Ҳозирги даврда қадриятлар тўғрисида мамлакатимизда фалсафа, маданиятшунослик, сиёсатшунослик, психология, тарих фанлари турли тадқиқотлар олиб бормоқда. Собиқ Иттифокда қадрият мавзуси 60-йилларгача тадқиқ этилмас

эди. Мустақилликдан сўнг бу масалага диққат-эътибор кенгайди. Негаки, кадриятлар мустақилликни мустаҳкамлайдиган маънавий омилдир.

Кўпчилик кишилар кадрланадиган нарсаларни, ҳодисалар, масалан, кимматбаҳо буюмларни кадрият деб ҳисоблашади. Аслида эса ана шуларнинг ижтимоий аҳамияти кадриятларнинг ҳақиқий баҳосини аниқлайди. Бирор нарса, воқеа ёки ҳодисанинг қадри унинг моддий-иқтисодий баҳосидан катта фарқ қилиши мумкин. Масалан, минг йил илгариги буюмни ҳозир ишлатиш мумкин эмас. Унинг иқтисодий қиймати кам, аммо, мерос сифатидаги қадри анча салмоқли бўлиши мумкин.

Кадриятлар тарихий ва замонавий бўлиши мумкин. Кадриятларнинг хилма-хил шакллари бор: моддий, маънавий, умумбашарий, минтақавий, умуминсоний; жамият ҳаётининг соҳалари бўйича иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий кадриятлар; ижтимоий онг шаклларига мос келадиган ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий; ҳаётнинг ижтимоий тузилишига мос келадиган, миллий, синфий, партиявий ва бошқалар. Кадриятлар дунёни билишнинг мақсади, билимларимизнинг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзда ҳам намоён бўлади. Кадриятларнинг асосий вазифаси ҳам ана шулар билан боғлиқ.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг кадриятларга эътибор кучайди, мамлакатимизда умуминсоний кадриятларнинг устуворлиги эътироф қилинди. Миллий кадриятлар ҳам шахс манфаатларини умуминсоний талабларга мослаштириш ва уйғунлаштиришнинг асосий вазифаси бўлиб қолди.

Кадриятлар инсоният тарихи давомида аста-секин шаклланади. Уларнинг миқдори ва сифатининг ортиши инсоният тараққиёти қанчалик ривожлаганлигининг кўрсаткичидир. Қачонлардир, ўтмишда баъзи кадриятлар тўғрисида, масалан, маърифат тўғрисида, умуман тушунча бўлган эмас. Бундай янги тушунчалар асрлар ўтган сари шаклланиб, кадриятлар қаторини бойитиб боради. Айни вақтда, кадриятлар маҳаллий, миллий, минтақавий ва умуминсоний бўлиши табиийдир. Чунки, «кадрият» тушунчаси муайян вазият ва шароитда шаклланади. Жамият тараққий этгани сари жаҳоннинг барча халқларига тегишли, яъни умуминсоний кадриятлар кўпайиб бораверади ва бу ўзгаришлар инсоният ўз ривожига қандай янги чўққиларни эгаллаётганини кўрсатиб туради (масалан, эркинлик, тинчлик, ижтимоий тенглик, ижтимоий ҳақиқат, маърифат, маънавият, гўзаллик, яхшилик, инсонпарварлик, инсонийлик, демократия, ҳуқуқий жамият, қонуннинг устуворлиги, хотин-қизлар озодлиги ва бошқалар).

Қисқа қилиб айтганда, кадриятлар деганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарсалар тушунилади (масалан, эркинлик, тинчлик, яхшилик). Моддий кадриятлар ҳақиқий кадриятларнинг намоён бўлиш воситаларидир (масалан, ҳаётда керак бўладиган турли буюмлар). Инсоният тарихи унга хизмат қиладиган, ўзи яратган, суянадиган ва қўллаб қувватлайдиган кадриятлар дунёсининг кенгайиш, бойиш ва такомиллашиш тарихидир. Инсоният ўзининг кундалик меҳнати билан яратаётган сунъий нарсалар дунёсида яшайди. Биз яратаётган ушбу моддий ва маънавий

бойликлар оламининг гултожи, сараси қадриятларимиздир. Қадриятлар ва қадрият мезонлари кишиларга, уларнинг хулқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтиришга хизмат қилади. Бундай ўзига хос бошқаришнинг самарадорлиги кишиларимизнинг қадриятлар оламини билишига боғлиқ.

Қадр-қиймат – одамнинг тўла қийматли шахс сифатидаги яроқлилиқ даражасини белгилаб берувчи ижтимоий категория.

Қизиқарли психология – инсон ҳаёти ва фаолиятининг турли соҳаларига хос бўлган психологик қонуниятларнинг ихчам, оммавий ва илмий баён қилиб берувчи махсус соҳаси.

Қобилиятлар – шахсга маълум фаолиятни муваффақиятли бажариш, билимларни тез ва осонлик билан ўзлаштиришга ёрдам берувчи индивидуал психологик хусусият.

Қувноқлик – шахснинг атрофдаги кишиларга нисбатан ижобий муносабатда ифодаланадиган ижобий-оптимистик кайфиятидан иборат эмоционал ҳолати ёки характер ҳислати.

Қўзғалиш – олий нерв фаолиятининг қўзғовчи таъсирини қабул қилиб олиш ва тегишли жавоб реакциясини қайтариш учун тайёр туриш ҳолатидан иборат жараён.

Қўзғалувчанлик – шахснинг темперамент хусусиятлари билан белгиланадиган муайян таассурот кучига тез берилувчанликдан иборат бўлган индивидуал хусусиятидир. Қўзғалувчанлик икки хил бўлади: Нерв қўзғалувчанлиги ва эмоционал қўзғалувчанлик. Қўзғалувчанликнинг ҳар иккала тури ҳам нерв системасининг типлари билан белгиланади.

Қўрқиш хасталиги – ваҳима касаллигининг бир тури бўлиб, асоссиз тарзда ўз атрофидаги турли нарсалардан ўта ҳадиксираш, ташвишга тушишда намоён бўладиган ва енгиш қийин бўлган руҳий ҳолат ифодасидир. Киши бирор нарсадан асоссиз қўрқаверади. Одам юрак хасталиги билан оғриб қолишдан қўрқаверса, – кардиофобия, руҳий касаллик билан оғриб қолишдан қўрқаверса, – лиссофобия, баландликдан қўрқса, – гипсофобия, рак касаллигидан қўрқса – канцерофобия деб аталади. Одам бу қўрқув ҳиссини асоссиз эканлигини билса ҳам, уни енга олмайди. Қўрқиш борган сари кучаяверади, ирим-сирим ҳаракатлари пайдо бўлади. Канцерофобияли одам рак касаллиги юқиб қолмаслиги учун тез-тез қўлларини ювади, тез-тез табибларга мурожаат қилиб ўз соғлиги ҳақида қайта-қайта сўрайверади. Баъзан миёга ўрнашиб қолган ҳолатлардан қутулиш учун қилинаётган ирим-сиримлар унга бир оз енгиллик олиб келса-да, сал ўтмай бу ҳолат яна қайталайверади.

-Ғ-

Ғазаб – жаҳл қилишдан иборат эмоционал ҳолат. Шахснинг эҳтиёжларини қондириш жараёнида бирор бир тўсиққа дуч келганда юз беради.

Ғоя (арабчадан – ўй) – атрофдаги воқеаларни фикран ўзлаштириш асосида шаклланган ва амалий ҳаракатга чорлайдиган фикр, ният, мақсад. Ғоянинг илмий таҳлилини биринчи бўлиб қадимий Юнонистон олимлари ва мутафаккирлари ишлаб чиққан. Платон (Афлотун) ва Демокрит ғоянинг

моҳиятини турлича тушунтирдилар. Демокрит ғоя атомлардан ташкил топган деса, Платон ғояни моддасиз моҳият деб ҳисоблаган. Асрлар давомида файласуфлар ана шу икки таърифнинг қайси бири тўғри эканлиги ҳақида баҳс олиб борганлар.

Ғоя мазмуни инсонлар ўз билимларининг қайси соҳаси тўғрисида мулоҳаза олиб борилаётганига боғлиқ. Масалан, ғоялар сиёсий, иқтисодий, диний, тиббий, техникавий, бадиий, ахлоқий бўлиши мумкин. Улар жамият ривожланишини жадаллаштиради ёки сусайтиради. Фундаментализм, миллатчилик, шовинизм, ирқчилик, айирмачилик, маҳаллийчилик жамият ривожланишига салбий таъсир қилгани ҳолда, бағрикенглик, дўстлик, меҳрибонлик, ҳамкорлик яхшиликка хизмат қилади. Шу боис, жамият тарихи айна вақтда, ғоялар кураши тарихидир. Ҳар бир янги тузум ўз ғояларини жамият аъзолари онига сингдиришга ҳаракат қилади. Бундай курашда, охир оқибатда, тараққийпарвар, илғор ғоялар устун келади ва шу асосда жамият тараққиёти амалга ошади. Табиий фанларга тегишли ғоялар миллий хусусиятларга эга эмас, яъни ўзбекча атом ёки инглизча нур тезлиги бўлиши мумкин эмас. Ижтимоий, бадиий, диний ғоялар уларни яратган, шакллантирган халқнинг, шахснинг онги ва тафаккурига боғлиқ ва шу сабабли улар ҳар хил бўлиши мумкин. Ҳаёт имтиҳонидан ўтиб, бошқа халқлар, ижтимоий синфлар ва табақалар томонидан қабул қилинган ғоялар минтақавий ва кейинчалик умуминсоний ғояларга айланади. Ана шундай ғоялардан бири 1789 йил буюк француз инқилоби олға сурган «Озодлик, Тенглик, Биродарлик» ғояси эди. Бу ғоянинг истиқболли эканлигини унинг тарих имтиҳонидан ўтишини икки аср давомидаги мавқеи исботлади ва уч сўздан иборат бу шиор бутун инсониятнинг умумшиори ва мақсаду муддаосига айланди.

XX аср миллат, миллий озодлик, мустақил миллий давлат ғояларини олдинга сурди. Улар Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқларини мустамлака зулмига қарши хорижий босқинчилар билан курашга илҳомлантирди. Натижада мустамлака тизими таг-туғи билан тугатилди. XX асрнинг сўнгги 10 йиллигида Ер юзидаги сўнгги империя – Шўролар Иттифоқи емирилди. Ўз озодлиги учун мустақамлакачилик ва истибдод тузуми йилларида камситилган ўзбек халқи XX асрнинг охириги ўн йиллиги бошида мустақилликка эришди. Эндиликда Миллий истиқлол ғояси Ўзбекистоннинг барча фуқароларини дини, миллати, ёши, маълумоти, жинси, эътиқодидан қатъи назар, бир оила, бир халқ сифатида жипслашишга даъват этмоқда. Мустақил Ўзбекистон халқининг асосий ғояси, нияти, мақсади – Ватанимизни озод ва обод юртга, юксак ривожланган мамлакатга айлантиришдир.

-X-

Ҳаракат хотираси – ҳар турли ҳаракатларни эсда қолдириш, мустақамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат хотира тури.

Ҳарбий психология – психологиянинг жанг ва ҳарбий машқ, стратегия ва тактика масалаларини, командирлар таркиби ва бўйсунувчилар

ўртасидаги муносабатларни психологик таҳлил қилиш ҳамда тегишли илмий-хулосалар чиқаришдан иборат махсус соҳаси.

Ҳасадгўйлик – ўзга шахсларнинг мавқеи, қобилияти, истеъдоди, фаолиятидаги ютуқлари, мулки қабилаарга нисбатан ғаразгўйлик муносабатида ифодаланадиган салбий характер ҳислати.

Ҳисларнинг манбалари – шахсда муайян ҳиссиётни келтириб чиқарувчи объектив ва субъектив сабаблар, нарсa ва ҳодисалар, эҳтиёж ва интилишлар.

Ҳиссиётлар – соф ҳайвоний эмоциялардан сифат жиҳатдан фарқ қиладиган, фақат онгли зот – инсонга хос бўлган ақлий, ахлоқий, эстетик ҳамда ватанпарварлик ҳисси бўлиб, эмоционал акс этиш ва тушунчаларни умумлаштириб акс эттиришнинг мураккаб муносабатини органик тарзда бошқарса, ҳиссиётлар унинг муносабатини шахснинг бошқа одамлар, жамият билан муносабати тарзида бошқаради.

Ҳокимиятлар тақсимланиши тамойили – давлат бошқарувини демократик асосда ташкил этишнинг асосий тамойили, кишиларнинг эркин раvнақ топиши ва қонун устуворлигини таъминлашнинг ниҳоятда муҳим шарти.

Ҳокимиятнинг тақсимланиши демократик ҳуқуқий давлатга хос хусусият ҳисобланади. Бошқача айтганда, ҳокимиятни тақсимлаш ҳуқуқий давлатни барпо этиш, қонун устуворлиги ва ҳукмронлигини амалга ошириш воситасидир. Мазкур тамойилнинг қўлланиши ҳокимият суистеъмол қилинишига жиддий тўсиқ қўяди, фуқарони мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатларидан, тазйиқидан ҳамда ўзбошимчаликлари-дан ҳимоя қиладди, давлат идоралари фаолиятининг самарали бўлиши учун шарт-шароитлар яратади.

Ҳокимиятлар тақсимланиши мумтоз назариясининг асосчилари инглиз файласуфи Ж. Локк (1632-1704) ва француз мутафаккири Ш.Монтескье (1689-1755)дир. Бу назариянинг моҳияти шундаки, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш учун давлат ҳокимиятининг қонун чиқариш, ижро этиш ва судлов функциялари бир-биридан мустақил бўлган турли идоралар томонидан амалга оширилмоғи лозим. Монтескьенинг фикрича, уч ҳокимиятнинг ҳар қандай кўринишида бирон-бир идора ёки шахс қўлида жамланиши омма манфаатларига путур етказадди, хизматнинг суистеъмол қилинишига олиб келади ва бу ҳол шахснинг сиёсий эркинлиги билан асло сиғиша олмайди. Ҳокимиятлар тақсимланишининг мукамал тартиби ва механизми яратилган мамлакатда улар қарама-қаршилиқ ҳодисаси эмас, аксинча, унсурлари ўзаро бир-бирини тўддирувчи, халқ фаровонлиги йўлида амал қилувчи ягона «сиёсий вужуд»ни ташкил этади.

Ҳокимиятнинг энг мақбул тақсимланиши конституциявий тартибда «ҳокимият идораларининг ўзаро бир-бирини тийиб туриши ва қарама-қарши таъсир этиш тизими»ни вужудга келтириш орқали амалга оширилади.

Бундай тизимнинг мавжуд бўлиши бирон-бир ҳокимият органи мутлак авторитар мавқега эга бўлишига, ҳуқуқни ва Конституцияни поймол этишга йўл қўймайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳокимиятларнинг тақсимланиши тамойили асосида давлат ҳокимияти олий идоралари тизимини мустаҳкамлаган. Қонуннинг 11-моддасига биноан, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши тамойилига асосланади. Мамлакатда қонун чиқариш функциясини кўппартиявийлик асосида сайланган Олий Мажлис амалга оширади, ижро этувчи ҳокимият Президент ва унинг раҳбарлигида ишловчи Вазирлар Маҳкамасига тегишли, суд ҳокимияти – республиканинг ягона суд тизимини ташкил этувчи Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик судига мансубдир.

Бу масаланинг эътиборга молик жиҳати шундаки, парламентимиз Олий Мажлисининг ўзи ҳам ҳокимиятлар тақсимланиши тамойили асосида тузилади. Масалан, Конституциянинг 91-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти қонун чиқарувчи органнинг депутати бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, қуйидаги лавозим эгалари ҳам депутатлик мандатини ололмайдилар: Конституциявий суд, Олий суд, Олий хўжалик судининг раислари ва аъзолари (108-112-моддалар), ҳукумат аъзолари, вазирлар, уларнинг муовинлари, давлат қўмиталари ва бошқарув идораларининг раҳбарлари ва уларнинг муовинлари.

Айни вақтда, ҳокимиятлар тақсимланиши давлат идораларининг бир-биридан ажралган турғун ҳолати эмас. Аксинча, у жўшқин ишловчи мурватдир. Бунда ҳокимият шохобчалари ўртасидаги муносабатларни, ҳатто, низоли вазиятларни ҳал этишга мўлжалланган мураккаб келиштирув жараёни ва махсус ҳуқуқий муолажалар асосида уларнинг баҳамжиҳатлилигига, бир бутунлигига эришилади.

Ҳукм – тафаккур усулларида, у нарса ва ҳодисалар ўртасида ўзаро боғланишларнинг борлигини тасдиқлаш ёки инкор қилишда ифодаланади.

РУҲИЯТ МАНЗИЛИ

Раҳбарлик хусусиятига эгамисиз?

Қуйидаги саволларга “**Ҳа**” ёки “**Йўқ**” деб жавоб беринг.

1. Ишда касбингиз соҳасидаги энг янги ютуқлардан (янги техника ва технология) фойдаланишга интиласизми?
2. Бошқа касб эгалари билан фойдали ҳамкорлик ўрнатишга интиласизми?
3. Ходимлар билан қисқа, аниқ ва юмшоқ гаплашасизми?
4. У ёки бу қарорни қабул қилишга мажбур қилган сабабни аниқлайсизми?
5. Қўл остингиздагилар сизга ишонадими?
6. Вазифани бажарувчиларнинг ҳаммасини мақсад, муддат, усул, масъулият ва ҳоказоларни муҳокама қилиш жараёнига жалб қиласизми?
7. Ходимларнинг жонбозлик кўрсатиши, таклиф ёки танқид билдиришларига туртки берасизми?
8. Мулоқотга киришаётган одамларнинг ҳаммасини эслаб қоласизми?
9. Қўйилган мақсадга эришишда бажарувчиларнинг эркин ҳаракатига йўл қўясизми?
10. Вазифанинг бажарилишини назорат қиласизми?
11. Ходимларингиз фақат ёрдам сўрашгандагина ёрдам берасизми?
12. Ҳар бир қилинган яхши иш учун ходимингизга миннатдорчилик билдирасизми?
13. Одамларда уларнинг энг яхши сифатларини кашф этишга интиласизми?
14. Ҳар бир ходимнинг имкониятларидан самарали фойдаланишни биласизми?
15. Ходимларингизнинг қизиқиш ва интилишлари ҳақида биласизми?
16. Суҳбатдошингизга (ҳатто у арзимас гаплар билан қабулингизга келган бўлса) диққат билан қулоқ сола оласизми?
17. Ходимингизга унинг дўстлари олдида миннатдорчилик билдирасизми?
18. Ходимингиз билан юзма-юз қолганда уни танқид қиласизми?
19. Ўз жамоангизнинг яхши ишлаганини юқоридан келган раҳбарга айтасизми?
20. Ходимларингизга ишонасизми?
21. Маъмурият ва бошқарув тизимидаги баъзи маълумотларни (вазиятларни) ходимлар эътиборига маълум қиласизми?
22. Ходимнинг меҳнати натижаси корхона, уларнинг ўзлари учун аҳамиятли эканини тушунтирасизми?
23. Ишни режалаштириш учун ўзингиз ва ходимларингизга вақт берасизми?
24. Сизда ўз-ўзингизни мукаммаллаштириш (соҳа янгиликларини ўрганиш) режаси борми?

25. Ходимларингизнинг замон талаби даражасида малакасини ошириш режаси борми?
26. Махсус адабиётларни доимий равишда ўқийсизми?
27. Мутахассислик бўйича каттагина кутубхонангиз борми?
28. Ўз соғлигингиз ва меҳнатга қобилиятлилик даражангиз ҳақида қайғурасизми?
29. Мураккаб, аммо қизиқ ишни бажаришни ёқтирасизми?
30. Ходимларнинг ишини яхшилаш тўғрисида фойдали суҳбатлар ўтказасизми?
31. Ходимни ишга қабул қилишда нима диққат марказида бўлиши кераклигини биласизми?
32. Ходимларнинг муаммолари, шикоятлари ва саволларига эринмай кулоқ соласизми?
33. Ходим билан маълум масофа ушлаб турасизми?
34. Ходимларга ҳурмат ва ўзаро тушуниш билан муносабатдамисиз?
35. Ўзингизга ишонасизми?
36. Ўзингизнинг кучли ва ожиз томонларингизни яхши биласизми?
37. Бошқарув қарорлари қабул қилишда ижодий йўл тутасизми?
38. Махсус курс, семинарларда доимий малака оширасизми?
39. Одамлар билан муносабатингиз ва хулқ-атворингиз ижобийми?
40. Бошқарувнинг самарали бўлиши учун ўз услубингизни ўзгартиришга тайёرمىсиз?

НАТИЖА

Барча саволлар муваффақиятли бошқарув воситаси бўлганлиги учун фақат «**Ҳа**» деган жавоблар кутилади. 40 та «**Ҳа**» жавоби-идеал, энг юқори бошқарув потенциали натижасидир. Аммо ҳар қандай идеал сингари бошқарув ҳам идеал бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун саволларга самимий ва рост жавоб бериш керак. Муҳими, юқоридаги саволларнинг қайсисига «**Йўқ**» деган жавоб берилган бўлса, ўша сизнинг ожиз жиҳатингиздир. Агар 33 та ва ундан кўпроқ «**Ҳа**» деган жавоб олинса, бу яхши бошқарув потенциали демакдир

Психологик салоҳиятнинг ўн омили.
Замонавий раҳбар: инсон қалбига йўл.
Нега раҳбар фаолиятини тажриба эмас, манфаат бошқаради?

Биринчи: Раҳбар ҳаётидаги энг асосий мақсад бошқарув жараёнида тўғри йўлни топиш. Топилмаса, тажрибага таяниб яна ахтариш. Лекин, ҳаётда йўллар кўп. Раҳбарлик ва халқаро ижтимоий-сиёсий раҳбарлик дунёдаги энг нуфузли вазифалардан бири ҳисобланади. Жамоада осойишталик ва руҳий сокинлик муҳитини яратиш ишлаш раҳбар ҳаётининг энг лаззатли ва бахтли онлари эканлигини ҳис этиши лозим. Раҳбар ҳаётини кафолатга қўйиб бўлса-да, ҳақиқат йўлидан бориши керак.

Иккинчи: Жамоада ёки ҳаётда кимдир раҳбарга ўз фикрини баён этаётганида уни охиригача тингламасдан туриб гапини бўлиш раҳбар учун маданиятсизлик ёки маънавиятсизликдир. Бошқаларни сабр-тоқат билан тинглашга ўрганинг. Кейин ўзингиз осойишта тарзда гапиринг. Алам, ғазаб билан гапириб, кичик муаммоларни ўзингиз чуқурлаштириб юборишингиз мумкин. Бу салоҳиятли раҳбарга хос фазилят эмас.

Учинчи: Янги аср раҳбарининг ўз қиёфаси, ўз сўзи, ўз тақдири, ўз салоҳияти бўлмоғи керак. Раҳбарлик доираларида янгича фикрлаш шунинг учун ҳам зарур ва муқаррарки, у салоҳиятли раҳбар интеллектининг янги сифат босқичидир. Ана шунда жамоада бошқарувнинг маъмурий ҳалокати юз бермайди, ахлоқий-маънавий, сиёсий асослари емирилмайди, салоҳиятли раҳбар чинакам зиёли, фақат ақл ва билим эгасигина эмас, буюк қалб ва эҳтирос эгаси ҳам бўлмоғи керак.

Тўртинчи: Юртбошимиз айтганидек “бепарво ва бефаросат одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Дарҳақиқат, бефарқ одамлардан кўрқ, улар сени ўлдирмайди ҳам, сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бепарво қараб туриши туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар, имон ва эътиқодсизлик содир бўлаверади”³⁰. Демак, замонавий раҳбар руҳан уйғоқ, сиёсий баркамол, имон-эътиқоди мустаҳкам, масъулиятни доимо ҳис қилиб ишлашга ва яшашга ўрганиши лозим.

Бешинчи: Раҳбарнинг яна бир буюк вазифаси илмлиликдир. Илм-тафаккур билан такомиллашиб боради, аммо салоҳиятли раҳбар чинакам бошқарувчи фақат ақл ва билим эмас, шижоатли қалб ва буюк эҳтирос эгаси ҳам бўлмоғи керак. Тезкор асримизда бундай раҳбарларни тарбиялаш эҳтиёжи кун сайин сезилмоқда. Бизнинг истиқлол мафкурамизда раҳбар манфаатлари ва эҳтиёжларини ҳар томонлама шакллантириб бориш учун барча шароитлар мавжуд.

Олтинчи: Раҳбарлик кенг қамровли соҳа. Унда амалга ошириладиган ишларнинг натижаси ҳам раҳбардан маълум даражада қобилият ва истеъдод талаб қилади. Раҳбар маънавияти ва салоҳияти жамоа савиясини аниқлаб беради. Аммо салоҳиятли раҳбар бошқарувнинг меъёрини, мезонини билиши, уни манфаат эмас ҳақиқат ва қонун устуворлиги бошқариши лозим.

³⁰ Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. –Т: “Ўзбекистон”, 1995 йил.

Еттинчи: Инсон миясининг имкониятлари жуда кенг, лекин бу имкониятларнинг фақат мингдан биригина ишлатилади. Мияга бутун дунё кутубхоналаридаги китобларда акс этган маълумотларни сиғдириш мумкин. XXI аср бошқарув тараққиёти жараёнида раҳбарнинг эслаб қолиш салоҳияти ҳам такомиллашиб боради ва яқин келажакда раҳбарларимиз ўз жамоасида ишлайдиган одамларнинг вазифаси, касби, исми-фамилиясини ёддан билиш қобилиятига эга бўла олади. Бундай хотира соҳибларини тарихнинг барча даврларида учратиш мумкин. Ўттиз минг кишилик қўшинга раҳбарлик қилган Юлий Цезар, Александр Македонскийлар жамоасидаги ҳар бир аскарнинг юзи, қўзи ва исмини эслаб қолган. Уларнинг сафига йигирма мингта аҳолиси бўлган Афина халқининг ҳар бир фуқаросини яхши таниган файласуфлар Феммистокл ва Суқротларни ҳам киритиш мумкин. Афсуски бу қаби салоҳиятга эга раҳбарлар ҳаётимизда жуда кам учрайди.

Саккизинчи: Раҳбар тафаккури —жамоа тараққиёти манзилини кўрсатувчи маънавий омилдир. Бу омил замонавий раҳбарлар тайёрлаш истиқболи, демакки, Ватан келажаги билан боғлиқ масала. Сир эмаски, раҳбарларнинг қанчалик салоҳиятлилиги ҳам фикрлаш даражасининг амалдаги натижасига кўра белгиланади. Хуллас, жамиятимиз тараққиётига тўсиқ бўладиган нуқсонлар, аввало, раҳбарнинг маънавий савияси, дунёқараши ҳамда тафаккур чиғириғидан ўтказилади. Раҳбар қобилияти салоҳиятини ҳам, Ватан тараққиётини ҳам интеллектуал тафаккурдан айро тасаввур этиб бўлмайди.

Тўққизинчи: Шундай санъат турлари борки, у дунёдаги қайси халқ, қайси миллат тилида бўлмасин таржимонсиз тушунилаверади. Раҳбарлик салоҳияти ана шундай тилмоч талаб қилмайдиган санъат турларидан бири саналади. Ўзбек халқи ўзининг буюк донишманд раҳбарлари И.А.Каримов, Ш.Рашидов, О.Салимов ва бошқа истеъдодли, салоҳиятли раҳбарларни қандай ардоқласа, Ўрта Осиё ва Европа давлатлари халқлари элатлари ҳам уларнинг дунё сиёсатидаги обрўини қалбига шундай таржимасиз қабул қилаверади. Шуни унутмаслик керакки, ҳар бир давлатнинг келажаги, унинг буюклиги нафақат олтину бойликлари, бой конлари билангина эмас, балки раҳбарнинг жаҳон майдонидаги интеллектуал, раҳбарлик салоҳияти, обрўи, фидойилиги билан юзага чиқади. Келажаги буюк давлатнинг раҳбари фақат ўз давлатининг келажagini ўйламайди, балки жаҳонда юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларга ҳам масъулият билан қарайди, жаҳон тақдирига боғлиқ нохуш ҳодисаларга ўзини масъул деб ҳисоблайди. Муҳтарам Президентимиз И.А.Каримовнинг давлат бошқарувидаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий йўли бунга яққол мисол бўла олади. И.А.Каримовнинг салоҳиятли ва ташаббускор раҳбар эканлигини “Жаҳон” Ахборот агентлиги ҳам мамнуният билан эълон қила бошлади. Хулоса қилиб айтганда “Президентимизнинг “Биздан озод ва обод ватан қолади” деган сўзлари замирида мен иззати ўрнига қўйилган улуғ халқни тарихини безаб турган аллома фарзандларини, буюк давлат пойдеворини қуришга тенг иш яъни

соғлом авлодни тарбиялашдек катта вазифани кўраман” деганида истеъдодли ёзувчимиз Муҳаммад Али бир неча баробар ҳақ эди.³¹

Ўнинчи: Амир Темурнинг давлатни бошқариш тизими ва бошқарувни ташкил этишдаги ўзига хос мактаби адолатли, инсонпарвар жамиятнинг қарор топтириш кераклигини уқтиради. Бунда қонун устуворлигига эришиш, қонун олдида барча тенглигини таъминлаш тамойиллари муҳим ўрин тутди. Амир Темурнинг раҳбарлик салоҳияти бевосита ўз тафаккури кучига, ўз фикрини тўғрилигига, ақл-идрок қобилияти, тактика ва стратегиясини пухта ва ҳаётий яшовчан эканлигига қатъий ишонч асосида шаклланган эди. Бу бевосита унинг давлат ва сиёсат арбоби, салоҳиятли раҳбар сифатидаги тўлақонли сиймосини, бетакрор шахс сифатидаги ноёб иқтидорини, феъл-атворини, иродаси ва олисни кўра олиш истеъдодини кўрсатади. Бу фикрлардан ватанимиз раҳбарлари асрлар давомида ўрнак олса арзийди.

“Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазақорлик, ўйлаб иш қилиш қурол кучидан кўра ўн баробар фойдалироқдир” – деган доно сўзлар Амир Темурга мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда ҳар бир давлат раҳбари низоли масалаларни сиёсий мулоқот, огоҳлантирувчи дипломатик йўл билан ҳал қилиши зарурлигини билдиради.

³¹ Муҳаммад Али. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси”, 2010 йил, 2 июль.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили. - Тошкент: «Ўзбекистон», 1995, 22-бет.
3. Каримов И.А. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз.- Т.:«Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил, 26 октябрь.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: «Ўзбекистон», 1996.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, - Т.: «Ўзбекистон», 1997.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. - Тошкент: «Ўзбекистон», 1999, 18-бет.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Қорхоналар тўғрисида»ги Қонуни - Т.: «Адолат», 1992.
8. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. -Т.: «Адолат», 1996.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни.-Т.: «Ўзбекистон», 1998.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури». -Т.: 1998.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонуни (Янги таҳрир). -Т.: «Адолат», 1998.
12. Абдурахмонов К.Х. Управление трудовых потенциалов региона.- Т.: «Меҳнат». 1994.
13. Абдурахмонов К.Х., Мамарасулов Ф.У. Меҳнат иқтисоди (услугий қўлланма). - Т.: 1996.
14. Волгин.А.П., Матирко.В.П. Модин.А.А. Управление персоналов в условиях рыночной экономики: опыт ФРГ-М.: 1992.
15. Каримова В. Психология. -Тошкент: «Халқ мероси», 2002.
16. Каримова В., Каримова Ф. Психологиядан маърузалар матни. -Тошкент: 2000.
17. Леватов Н.Д. Психологические особенности человека. - Москва.: 1964, 41-стр.

18. Маслов Е.В. Управление персоналом предприятия (Учебное пособие). - М.: «Новосибирск», 1998.
19. Назаров А.Ш. Нормирование труда (учебник). -Т.: 1990.
20. Одегов Ю.Г., Маусов Н.К., Кулапов М.Н. Эффективность системы управление персоналом. (Учебное пособие). -М.: РЭА им. Г.В. Плеханова, 1993.
21. Одегов Ю.Г., Маусов Н.К., Кулапов М.Н. Эффективность системы управление персоналом. (Учебное пособие). -М.: РЭА им. Г.В. Плеханова, 1996.
22. Одегов Ю.Г., Журавлев П.Е. Управление персоналом(учебник). - М.: 1997.
23. Платонов К.К., Голубоев Г.Г. Психология. - Тошкент: «Ўқитувчи», 1982, 71 бет.
24. Петроченко П.Ф. Анализ трудовых показателей: (Учебное пособие). -М.: Экономика», 1989.
25. Платонов К.К. Психология, 1980, 98-бет.
26. Равшанов П. Қашқадарё истиклол арафасида. 1986-1989 йиллар. -Тошкент: «Маънавият», 2003, 10-11-бетлар.
27. Скерябен Б.Д. Обищественное настроение. - Москва: 1968, 55-стр.
28. Слингер Г.Э. Труд в условиях рыночной экономики. Учебное пособие.-М.: 1996.
29. Қаршибоев М., Мусаев Ф. Тараққиётнинг ўзбек модели. -Тошкент: 2002, 5-бет.
30. Ғозиев Э. Психологиянинг методологик масалалари. - Тошкент: «Университет», 56-57-бетлар.
33. Ҳамроев Мақсуд. Тафаккур чиғириғи// «Қашқадарё» газетаси, 2007 йил 10 апрел.
34. «Кадрлар тайёрлаш сифати: муаммолар ва ечимлар», - Тошкент: 2003, 71-73 бетлар.
35. Ҳ.Абдулқосимов. Ўтиш даври ва иқтисодий ислохотлар.Тошкент, 2008, «Академия» нашриёти, Тошкент-2008.
36. А.Сгибнев. Ирода курашда туғилади. Тошкент,1960.
37. В.Қўчқоров. Маънавият ва миллий ўзликни англаш. Тошкент, «Академия» нашриёти, 2008,
38. И.Эргашев. Ёшларнинг ижтимоий фаоллиги. Тошкент, «Академия» нашриёти, 2008.

39. М.Курунов. Мафкуравий тахдид ва ёшлар тарбияси. Тошкент, «Академия» нашриёти, 2008,
40. Ш.Тўраев. Жамият ва миллий ғоя. Тошкент-2008, «Академия» нашриёти.
41. Тараққиётнинг ўзбек модели. Тошкент, «Ижод дунёси» нашриёти, 2002.
42. В.Алимасов. Фалсафа ёхуд фикрлаш лаззати. Тошкент, «Маънавият», 2001.
43. Ўзбекистонда барпо этилаётган жамият. Тошкент, «Ижод дунёси» нашриёти, 2002.
44. Бунёдкор ғоялар. Тошкент, «Ижод дунёси» нашриёти, 2002.
45. Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғат. Учинчи тўлдирилган нашри. -Т.: «Шарқ», 2006.
46. Персонал. Словарь-справочник. М.: РЭА им. Г.В. Плеханова, 1994.
47. Персонални бошқариш. -Тошкент: «Шарқ», 1998, 5-бет.
48. «Халқ сўзи» газетаси, 2004 йил, 18 сентябр.
49. «Халқ сўзи» газетаси, 2004 йил, 16 октябрь.
50. Экономика и социология труда: (Учебное пособие) Под ред. Адамчука В.В. ВЗФЭИ-М.: «Экономическое образование». 1994.
51. Экономика труда: (Учебник). Под.ред. Жукова М.И., Погосяна Г.Р. - М.:«Экономика», 1991.
52. «Бошқарувнинг педагогик-психологик харитаси» номли йўриқнома профессор Э. Ғозиевнинг «Психологиянинг методологик асослари» номли рисоласидан олинди. 56-47-бетлар.
53. Эслатма. Иловалар «Персонални бошқариш» китобидан олинди. -Т.:«Шарқ»,1998йил.
53. Эслатма. Психология терминларининг изохли луғати Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғатнинг учинчи тўлдирилган нашридан олинди. -Т.:«Шарқ»,2006 йил.

МУНДАРИЖА

Кириш

Китоб ҳақида бир сўз

Салоҳият – қодирлик ва қудратдир

I БОБ

Янги аср бошларида раҳбар салоҳиятига қўйиладиган ижтимоий-психологик талаблар

1.1.Раҳбарнинг ижтимоий онги

1.2.Замонавий раҳбар ходимларни танлаш ва тарбиялаш муаммолари

1.3.Раҳбарлик салоҳияти

1.4.Раҳбар ва жамоа ўртасидаги психологик муносабатлар

1.5.Раҳбарлик санъати ва салоҳиятининг психологик асослари

II БОБ

Раҳбар дунёқараши ва эътиқодини ўзгартирувчи муҳим психологик компонентлар

2.1.Замонавий раҳбарнинг сиёсий-маънавий салоҳияти

2.2.Раҳбарнинг руҳий қуввати ҳақида баъзи бир мулоҳазалар

2.3.Раҳбар салоҳиятининг шаклланиб боришида характер ва темперамент хусусиятлари

2.4.Раҳбар шахсида профессионал қобилиятларни шакллантириш

2.5.Раҳбар психологиясининг эмоционал-иродавий кўринишлари

Раҳбарлик психологияси терминларнинг изоҳли луғати

Фойдаланилган адабиётлар